ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)

2026/№9

TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-МЕТОДИК ЖУРНАЛ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND METHODICAL JOURNAL

TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

09/2026
SENTABR

Muassis:
Buxoro davlat universiteti
Fan va ta’lim MChJ

Bosh muharrir: Ma’murov Bahodir Baxshulloyevich, Buxoro davlat pedagogika instituti rektori

Jamoatchilik kengashi raisi: Xamidov Obidjon Xafizovich, Buxoro davlat universiteti rektori

Mas’ul kotib: Akramova Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
Buxoro shahar,
Q.Murtazoyev ko‘chasi, 16-uy

E-mail:
eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining 2021 yil30 sentyabrdagi 306/6-son Qarori bilan **PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, FILOLOGIYA, TARIX FANLARI** bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ruyxatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi:
29.05.2026y.
Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
b/t.12,5.
Buyurtma raqami № 924
«FAN VA TA’LIM» nashriyotida chop etildi. Buxoro shahar https://interscience.uz/ saytida joylashtirildi

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305 raqami bilan O‘zbekiston Ommaviy axborot vositalari davlat ro‘yxatidan o‘tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va 2 oyda 1 marta chop etildi. 2021 yil noyabr oyidan boshlab har oyda 1 marta o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etiladi

«Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnalidan ko‘chirib bosish tahririyatning roziligi bilan amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan faktlarning to‘g‘riligi uchun muallif mas’uldir

Adizov Sh. S. Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida kattaqo‘rg‘on xo‘jaligi	8
Амонова Ф. Туркистон минтақасида иқтисодий жараёнларнинг мустамлакачилик хусусияти	12
Xalikulova U. R. Davlat madaniyat siyosatining samarqand hududi madaniy hayotiga ta’siri (1925-1991-yillar)	17
Ma’rupova P. M. O‘zbekistonda davlat ekologik siyosatining transformatsiyasi: tarixiy bosqichlar va ustuvor yo‘nalishlar (1991–2025)	22
Bakdurdiyeva Q.Q. Xorazm an’anaviy zargarligining o‘rganilish tarixi	27
Очилова Н. Н. Мировосприятие даниила андреева и становление концепции поэтической репрезентации	32
Kadirxodjayeva D. B. Chet tilidan kasbiy kompetensiyaga: esp ta’limining innovatsion yondashuvlari	40
Djalilov E. Maktab repertuari fanini o‘qitishning nazariy va amaliy asoslari	45
Kurbanov S. K. Vizpowerbi platformasi asosida axborot tizimlarini modellashtirish, monitoring qilish va diagnostika qilish texnologiyasi	50
Murtazayev B. M. Ta’limda o‘quv analitikasi va ma’lumotlarni intellektual tahlil qilish: mohiyati, farqlari va o‘zaro to‘ldiruvchanligi	62
Ergasheva T. Sh. O‘quv lug‘atlaridan foydalanish asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirishning metodik mexanizmlarini takomillashtirish	68
Usmonova E’. F. Bo‘lajak pedagoglarning kommunikativ kreativligini rivojlantirish: konseptual model, diagnostika va pedagogik texnologiya	75
Qo‘chqorova D. E. O‘zbek xalq ijodiyotida badiiy tafakkur tushunchasining pedagogik mohiyati	82
Ruziyev D.Yu. Milliy musiqa merosining falsafiy-estetik ildizlari va o‘ziga xos xususiyatlari	88
Baxshilloyeva M. B. Ingliz tili darslarida inferensial o‘qish strategiyalari orqali o‘quvchilarning matnni tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish	95
Milieva M. G‘. Emotsional intellekt tilshunos talabalarning chet tilidagi kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish omili sifatida	99
Sapayeva U.R. Bo‘lajak o‘qituvchilarning liderlik sifatlari mazmuni va tarkibi	107
Xomidov S. X. Bo‘lajak xonandalarning ijrochilik kompetentligi tushunchasining pedagogik mohiyati va komponentli tuzilmasi	111

Tolipov O‘. Q. “Fikr tarbiyasi” tushunchasiningi pedagogik talqini va mohiyati	115
Садиков Т. О. Факторы формирование семейных ценностей, моделей и установок у молодежи узбекистана	121
Исамова П. Ш. Педагогические условия эффективного использования цифровых образовательных технологий в процессе профессиональной подготовки студентов вуза	125
Imomova Z. B. Yashil energetika ta’limi orqali ekologik savodxonlikni boshqarish	134
Mirzayev I. I. Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida maktab o‘quvchilarining jismoniy tayyorgarligini harakatli o‘yinlar asosida takomillashtirishning pedagogik imkoniyatlari	140
Mamedova A. A. Ta’lim tashkilotlari va korxonalar o‘rtasidagi hamkorlikni baholash va monitoring qilishning menejment tizimi	146
Zaylopova M.M. Soha yo‘nalishlari bo‘yicha kompetent va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning innovatsion ta’lim metodikasi	152
Умаров Б. М. Ёшларда ғайриижтимоий установка ва қизиқишлар - жиноятчилик хулқини келтириб чиқарувчи омил сифатида	157
Akbayeva Z.D. Yangi iqtisodiy siyosat va aholi ijtimoiy hayoti	164

TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A’ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich*, pedagogika fanlari doktori, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.*

Shamsutdinov Rustambek Temirovich, *Andijon davlat universiteti professori, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori*

Majidov Inom Urushevich, *texnika fanlari doktori, professor. O‘zbekiston milliy universiteti*

Olimov Qahramon Tanzilovich, *pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali*

Tadjixodjayev Zokirxo‘ja Abdusattorovich, *texnika fanlari doktori, professor*

Musurmonova Oyniso*, pedagogika fanlari doktori, professor*

Safarova Rohat G‘aybulloyevna, *pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O‘zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti*

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, *pedagogika fanlari doktori, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.*

TAHRIRIYAT KENGASHI A’ZOLARI

XORIJ OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, *pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti*

Yemelyanova Irina Yevgeneyevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika univversiteti. Rossiya*

Kuzmenko Galina Anatolevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti*

Safaraliyev Bozor Safaraliyevich*, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi*

Kulishov Vladimir Vasilevich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina*

Lazarenko Irina Rudolfovna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya*

Filippova Oksana Gennadevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika univversiteti. Rossiya*

Xristo Kyuchukov, *pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya*

Kumskov Mixail Ivanovich, *fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti*

Padalka Oleg Semenovich, *pedagogika fanlari doktori, professor, M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina*

Hazretali Tursun, *tarix fanlari doktori, professor, Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori*

Mamedova Irada, *tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo‘lim boshlig‘i*

Timur Xo‘jao‘g‘li, *tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)*

Nurettin Hatunoğlu *Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)*

Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, *tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti*

Gushko Sergey Vladimirovich, *iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina*

O‘ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

Azamat Ziyo, *tarix fanlari doktori, akademik, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktori*

Rajabov Qahramon Kenjayevich, *tarix fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti bosh ilmiy xodimi*

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra’no Urishevna, *filologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti*

Sharipova Laylo Frunzeyevna, *filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, *filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

Yusupova Hilola O‘ktamovna, *filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Akramova Surayo Renatovna, *filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Saidova Muxayyo Umediloevna, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti

Nizamova Umida Sandjarovna, ***filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doytori (PhD),*** *Andijon davlat texnika instituti dotsenti*

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O‘tkir Qarshiyevich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.*

Olimov Shirinboy Sharofovich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti*

Dilova Nargiza Gaybullaevna, *pedagogika fanlari doktori DSc, professor. Buxoro davlat universiteti*

Tilavova Matlab Muxammadovna, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Sohibov Akram Rustamovich, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti*

Umarov Baxshullo Jo‘rayevich, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Hasanova Gulnoz Qosimovna, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Inoyatov Abdullo Shodiyevich, *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti*

Davronov Nurzod Ismoilovich, *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, *psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti*

Bafayev Muxiddin Muxammadovich, *psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti*

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, *iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori*

Mamanazarov Abduxakim Bozorovich, *pedagogika fanlari doktori DSc. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali*

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, *falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

***Джураев Рисбой Хайдарович**, доктор педагогических наук, академик АНРУз*

***Шамсутдинов Рустамбек Темирович**, профессор Андижанского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук*

***Мажидов Ином Урушевич**, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека*

***Олимов Кахрамон Танзилович**, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена*

***Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович,** доктор технический наук, профессор*

***Мусурмонова Ойнисо,** доктор педагогический наук, профессор*

***Сафарова Рохат Гайбуллоевна,** доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи*

***Ибрагимов Холбой Ибрагимович,** доктор педагогических наук, академик АНРУз*

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ

ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

***Артамонова Екатерина Иосифовна,** доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук*

***Емельянова Ирина Евгеневна,** доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия*

***Кузьменко Галина Анатольевна**, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья*

***Сафаралиев Бозор Сафаралиевич**, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии*

***Кулишов Владимир Васильевич,** доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина*

***Лазаренко Ирина Рудольфовна**, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия*

***Филиппова Оксана Геннадьевна**, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия*

***Христо Кючуков,** доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия*

***Кумсков Михаил Иванович**, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова*

***Падалка Олег Семенович, д**октор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина*

***Хазретали Турсун,** доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави*

***Мамедова Ирада**, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана*

***Тимур Хужаугли,** лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)*

***Nurettin Hatunoğlu,** Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)*

***Муллоджанов Сайфулло Кучакович,** доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана*

***Гушко Сергей Владимирович**, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина*

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

***Азамат Зиё,** доктор исторических наук, академик, директор Института истории Академии наук Узбекистана*

***Раджабов Кахрамон Кенжаевич,** доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана*

Филология

***Маджидова Рано Уришевна,** доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков*

***Шарипова Лайло Фрунзеевна,** доктор филологических наук. Бухарский государственный университет*

***Нигматова Лолахан Хамидовна,** доктор филологических наук. Бухарский государственный университет*

***Юсупова Хилола Уктамовна,** кандидат филологических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Акрамова Сураё Ренатовна,** доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

Саидова Мухайё Умедилоевна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет

Низамова Умида Санджаровна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент Андижанского государственного технического института

Педагогика

***Толипов Уткир Каршиевич,** доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.*

***Олимов Ширинбой Шарофович,** доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет*

***Тилавова Матлаб Мухаммадовна,** кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Дилова Наргиза Гайбуллаевна,** доктор педагогических наук (DSc), профессор. Бухарский государственный университет*

***Сохибов Акрам Рустамович,** кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет*

***Умаров Бахшулло Джураевич,** кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Хасанова Гулноз Касимовна,** кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Иноятов Абдулло Шодиевич,** доктор философских наук (PhD) по педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет*

***Давронов Нурзод Исмоилович,** PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

Психология

***Умаров Бахриддин Мингбаевич,** доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет*

***Бафаев Мухиддин Мухамадович,** PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами*

Экономика

***Куролов Кобулжон Кулманович,** доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова*

***Маманазаров Абдухаким Бозорович,** доктор педагогических наук (DSc), доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова*

Философия

***Намозов Бобир Багриевич,** доктор философских наук. Бухарский государственный университет*

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

Risboy Haydarovich Djuraev, *doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan*
Rustambek Temirovich Shamsutdinov, *professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences*
Inom Urushevich Majidov, *doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.*
Kahramon Tanzilovich Olimov, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after AI Gertsen*
Zokirkhoja Abdusattorovich Tadjikhodjaev, *doctor of Technical Sciences, Professor*
Oyniso Musurmonova, *doctor of pedagogical sciences, professor*
Rohat Gaybulloevna Safarova, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.*
Kholboy Ibragimovich Ibragimov, *doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan*

MEMBERS OF EDITPRIAL COUNCIL

Ekaterina Iosifovna Artamonova, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences*
Irina Evgeneevna Emelyanova, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia*
Galina Anatolevna Kuzmenko, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health*
Bozor Safaralievich Safaraliev, *doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy*
Vladimir Vasilevich Kulishov, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine*
Irina Rudolfovna Lazarenko, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia*
Oksana Gennadevna Filippova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia
Christo Kyuchukov, doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Mikhail Ivanovich Kumskov, doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University
Oleg Semenovich Padalka, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Tursun Hazretili, doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Khuzhaugli Timur, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)
Hatunoğlu Nurettin, Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukrain

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

Azamat Ziyo, *doctor of Historical Sciences, Academician, director of the of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan*
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, *doctor of Historical Sciences, Professor, main researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan*

Philology

Majidova Rano Urishevna, *doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages*
Sharipova Laylo Frunzeyevna, *professor, Doctor of Philology. Bukhara State University*
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, *doctor of Philology. Bukhara State University*
Yusupova Khilola Oktamovna, *candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute*
Akramova Surayo Renatovna, *doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*
Saidova Mukhayyo Umediloevna, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Nizamova Umida Sandjarovna, Doctor of Philosophy (PhD) in philological sciences, associate professor at Andijan institute of engineering and technology.

Pedagogy

Tolipov Utkir Karshiyevich, *doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.*
Olimov Shirinboy Sharofovich, *doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University*
Tilavova Matlab Muhammadovna, *candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*
Dilova Nargiza Gaybullayevna, *doctor of pedagogical sciences (DSc), Professor. Bukhara State University*
Sohibov Akram Rustamovich, *candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University*
Umarov Bakhshullo Djurayevich, *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*
Khasanova Gulnoz Kasimovna, *candidate of pedagogical sciences, associate professor.Bukhara State Pedagogical Institute*
Inoyatov Abdullo Shodievich, *doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University*
Davronov Nurzod Ismoilovich*, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*

Psychology

Umarov Bakhriddin Mingbayevich, *doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University*
Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, *PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami*

Economy

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, *doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov*
Mamanazarov Abdukhakim Bozorovich, *doctor of pedagogical sciences (DSc), associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov*

Philosophy

Namozov Bobir Baxriyevich*, doctor of Philosophy. Bukhara State University*

07.00.00 – TARIX FANLARI

SOVET HOKIMIYATINING DASTLABKI YILLARIDA KATTAQO‘RG‘ON XO‘JALIGI

Adizov Shavkat Sattorovich
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada sovet hokimiyatining dastlabki yillarida Kattaqo‘rg‘on hududining xo‘jalik hayoti, agrar munosabatlar, dehqonchilik va sug‘orish tizimi, an’anaviy ishlab chiqarish shakllari hamda yangi iqtisodiy boshqaruv tartiblarining joriy etilishi tahlil qilinadi. 1917-1924-yillarda yuz bergan siyosiy o‘zgarishlar, urush va iqtisodiy beqarorlikning mahalliy xo‘jaliklarga ta’siri, davlatning yer-suv munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan choralari tarixiy jarayonlar bilan bog‘liq holda yoritiladi. Shuningdek, Kattaqo‘rg‘on xo‘jaligining o‘ziga xos jihatlarini Samarqand vohasidagi umumiy iqtisodiy jarayonlar bilan qiyosiy o‘rganish masalalariga e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: Kattaqo‘rg‘on, sovet hokimiyati, xo‘jalik, dehqonchilik, yer-suv munosabatlari, sug‘orish, agrar siyosat, yangi iqtisodiy siyosat, Samarqand vohasi.

Аннотатsiя. В статье анализируется хозяйственная жизнь Каттакурганского региона в первые годы советской власти, включая аграрные отношения, земледелие, ирригатsiонную систему и изменения в управлении местным хозяйством. Рассматриваются последствия политических преобразований 1917-1924 годов, экономической нестабильности и мероприятий новой власти в сфере земельно-водных отношений. Особое внимание уделяется необходимости изучения специфики хозяйственного развития Каттакургана в контексте общих социально-экономических процессов Самаркандского региона.

Ключевые слова: Каттакурган, советская власть, хозяйство, земледелие, земельно-водные отношения, ирригация, аграрная политика, новая экономическая политика, Самаркандский регион.

Abstract. This article examines the economic life of the Kattakurgan area during the early years of Soviet rule, focusing on agrarian relations, agriculture, irrigation, and changes in local economic administration. It considers the effects of the political transformations of 1917-1924, economic instability, and the new government’s measures concerning land and water relations. Particular attention is given to the importance of studying Kattakurgan’s local economic characteristics within the broader socio-economic context of the Samarkand region.

Keywords: Kattakurgan, Soviet rule, economy, agriculture, land and water relations, irrigation, agrarian policy, New Economic Policy, Samarkand region.

Kirish. XX asrning birinchi choragi Turkiston, jumladan, Samarqand vohasi tarixida siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy o‘zgarishlar jadallashgan davr bo‘ldi. 1917-yilgi siyosiy voqealar, Rossiya imperiyasining parchalanishi, sovet hokimiyatining o‘rnatilishi va fuqarolar urushi bilan bog‘liq beqarorlik mahalliy aholining kundalik hayoti hamda an’anaviy xo‘jalik yuritish tizimiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Ushbu jarayonlar dehqonchilik, savdo, hunarmandchilik, yerga egalik qilish va suvdan foydalanish munosabatlarida ham o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi.

Kattaqo‘rg‘on Samarqand vohasining muhim tarixiy-iqtisodiy hududlaridan biri bo‘lib, uning xo‘jalik hayoti sug‘orma dehqonchilik, mahalliy savdo aloqalari, hunarmandchilik va

qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish bilan chambarchas bog‘liq edi. Shu sababli sovet hokimiyatining dastlabki yillaridagi iqtisodiy siyosatni Kattaqo‘rg‘on misolida o‘rganish markaziy hokimiyat qarorlarining mahalliy sharoitda qanday namoyon bo‘lganini aniqlashga imkon beradi. 1917-1924-yillarni Kattaqo‘rg‘on xo‘jaligi tarixida an’anaviy iqtisodiy munosabatlar bilan yangi sovet boshqaruv tizimi o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sir davri sifatida baholash mumkin. Bu davrda siyosiy hokimiyatning almashishi xo‘jalik faoliyatining barcha sohalarida birdaniga bir xil natija bermadi. Ayrim boshqaruv shakllari va ishlab chiqarish an’analari saqlanib qolgan bo‘lsa, boshqa yo‘nalishlarda davlat nazorati, ta’minot tartiblari va iqtisodiy siyosatning yangi mexanizmlari shakllana boshladi.

Maqolada asosan tarixiylik, xolislik, tizimli tahlil, qiyosiy-tarixiy va muammoviy-xronologik metodlardan foydalanish nazarda tutiladi. Tarixiylik tamoyili Kattaqo‘rg‘on xo‘jaligidagi o‘zgarishlarni o‘z davrining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlari bilan bog‘liq holda o‘rganishni taqozo etadi. Qiyosiy-tarixiy metod orqali Kattaqo‘rg‘ondagi jarayonlarni Samarqand vohasi va Turkistonning boshqa hududlaridagi agrar o‘zgarishlar bilan solishtirish mumkin. Muammoviy-xronologik yondashuv asosida tadqiqot davri bir necha bosqichga ajratiladi. Birinchi bosqich 1917-1920-yillarni qamrab olib, siyosiy beqarorlik, urush oqibatlari va xo‘jalik aloqalaridagi uzilishlarni o‘rganishga qaratiladi. Ikkinchi bosqich 1921-1924-yillarni o‘z ichiga olib, iqtisodiy hayotni tiklash, yangi iqtisodiy siyosat sharoitida xo‘jalik yuritish va davlatning agrar munosabatlarga aralashuvi bilan bog‘liq jarayonlarni tahlil qilishni nazarda tutadi.

Manbashunoslik nuqtayi nazaridan sovet davri ma’muriy hujjatlari, yer-suv va soliq masalalariga oid materiallar, mahalliy boshqaruv idoralari hisobotlari, davriy matbuot hamda statistik to‘plamlar asosiy manba guruhlari hisoblanadi. Bunday materiallarni o‘zaro qiyoslash rasmiy siyosat bilan uning mahalliy ijrosi o‘rtasidagi farqlarni aniqlashga yordam beradi. Shu bilan birga, sovet davrida yaratilgan manbalarda iqtisodiy siyosat natijalari ko‘pincha rasmiy mafkuraviy mezonlar asosida baholanganini hisobga olish lozim. Shu sababli ularni boshqa hujjatlar, statistik ko‘rsatkichlar va mahalliy tarixga oid tadqiqotlar bilan solishtirib o‘rganish muhimdir.

Kattaqo‘rg‘onning xo‘jalik hayotini o‘rganishda, avvalo, uning Samarqand vohasidagi geografik o‘rni va an’anaviy iqtisodiy aloqalarini hisobga olish zarur. Hudud xo‘jaligida dehqonchilik, mahalliy bozor munosabatlari, chorvachilik va hunarmandchilik o‘zaro bog‘liq holda rivojlangan. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining samaradorligi esa yer resurslari, suvdan foydalanish imkoniyatlari va sug‘orish tarmoqlarining holati bilan belgilanardi .

Dehqon xo‘jaliklarining iqtisodiy imkoniyatlari yer maydoni, mehnat resurslari, ish qurollari, suv taqsimoti va mahsulotni bozorga chiqarish imkoniyatlariga bog‘liq bo‘lgan. Shu sababli hududdagi xo‘jalik munosabatlarini faqat yerga egalik shakllari orqali emas, balki suvdan foydalanish tartibi va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining ayirboshlanishi bilan bog‘liq holda ham tahlil qilish lozim. Kattaqo‘rg‘on xo‘jaligining tarixiy xususiyatlarini aniqlashda 1917-yilgacha shakllangan mahalliy iqtisodiy munosabatlar muhim boshlang‘ich mezon bo‘lib xizmat qiladi. Sovet hokimiyati o‘rnatilishi bilan ushbu munosabatlar yangi siyosiy va ma’muriy sharoitda faoliyat yurita boshladi.

1921-yildan boshlab sovet davlatining iqtisodiy siyosatida yangi iqtisodiy siyosat – NEP doirasida bozor munosabatlarining ayrim elementlarini qayta joriy etish va ishlab chiqarishni tiklashga qaratilgan choralar amalga oshirildi. Turkiston sharoitida bu jarayonni qishloq xo‘jaligi, savdo, soliq tizimi va mahalliy ishlab chiqarish munosabatlarining o‘zgarishi bilan bog‘liq holda o‘rganish mumkin. Kattaqo‘rg‘on xo‘jaligida mazkur siyosatning ta’sirini aniqlash uchun dehqonlarning mahsulot yetishtirish va sotish imkoniyatlari, soliq majburiyatlari, bozorlar faoliyati hamda ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish tartibini o‘rganish zarur. Bu ko‘rsatkichlar

xo‘jalik faoliyatining tiklanishi yoki cheklanishi haqida dalillarga asoslangan xulosa chiqarish imkonini beradi.

1920-yillarning birinchi yarmida yer-suv munosabatlarini qayta tartibga solish masalasi ham muhim ahamiyat kasb etdi. Tarixchi Beatrice Penatining tadqiqotida O‘zbekiston qishloqlaridagi yer islohoti, sug‘orish, kredit, yerlarni tashkil etish va agrar siyosatning mahalliy oqibatlari batafsil o‘rganilgan. Tadqiqotda Samarqand, Toshkent va Farg‘ona hududlarida 1925-1926-yillarda amalga oshirilgan islohotlar alohida tahlil qilinadi .

1920 yilda Kattaqo‘rg‘ondagi sanoat korxonalari soni besh yil oldingidan 75 foiz kamaydi, mahsulot ishlab chiqarish esa 80 foiz qisqardi. Faqat 1922 yilning oxirida bir muncha qad rostlash sezila boshladi. 1923 yilda bu yerda tozalangan 611 tonna paxtaning 91 ming puddan ortig‘i Moskvaga jo‘natildi. 1924 yilda yiliga 2 million pud go‘sht tayyorlaydigan zavod, bir yilda 250 bosh qoramol va 350 qo‘y-yechkini so‘yadigan qushxona, yiliga 120 ming pud un tortadigan tegirmon bor edi . 1925-1926 yillarda shahardagi 68- paxta tozalash zavodida 2 ta dvigatel va 10 ta «Jin» mashinasi o‘rnatilib, quvvati 750 ming pud paxtani. tozalaydigan darajaga yetkazildi. G‘isht zavodi va 3 tegirmon ishga tushirildi. 91 ta kosibchilik korxonasi tiklandi .

Fuqarolar urushining qurolli to‘qnashuvlari oqibatida Kattaqo‘rg‘on uezdining 141 ta qishlog‘i talangan. 32 tasi butunlay vayron etilgandi. Shunga qaramay, hukumat idoralari paxtachilikni tiklash vazifasini qo‘ydi. 1925 yilda paxtazorlar oldingi yildagidan 26 foiz kengaydi. Yer-suv islohoti deb atalmish zo‘ravonlik natijasida jami 10,5 ming desyatinaga yaqin yer egalaridan tortib olindi va qayta taqsimlandi.

Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida iqtisodiy boshqaruvning yangi shakllari joriy etilishi xo‘jalik yuritish tartiblariga ta’sir ko‘rsatdi. Davlat organlari tomonidan yer va suv resurslarini hisobga olish, soliqqa tortish, mahsulot yetkazib berish va ishlab chiqarishni tashkil etishga doir vazifalar iqtisodiy munosabatlarning siyosiy boshqaruv bilan aloqasini kuchaytirdi. Bunday sharoitda mahalliy xo‘jaliklarning rivojlanishini baholashda ikki jihatni hisobga olish lozim. Birinchisi ishlab chiqarishni tiklash, sug‘orish tizimini saqlash va savdo aloqalarini davom ettirish kabi iqtisodiy ehtiyojlar. Ikkinchisi davlatning markazlashtirilgan boshqaruvni kuchaytirish va xo‘jalik munosabatlarini yangi siyosiy maqsadlarga moslashtirishga qaratilgan intilishlari. Ushbu ikki yo‘nalish o‘rtasidagi munosabatlar har doim ham bir xil kechmagan. Mahalliy sharoit va resurslar davlat qarorlarining amaliy natijalariga ta’sir ko‘rsatgan.

1927 yil 7 noyabrda shaharda birinchi elektrostansiya binosiga poydevor qo‘yildi. Uni qurish uchun 47 ming so‘m mablag ajratildi. Xo‘jalik xodimi Vinter va mexanik Golovin quvvati 95,7 kilovatt bo‘lgan bu stansiyani qurishga kirishdilar . 1929 yilga kelib 28 ming 606 kilovatt-soat elektr quvvati ishlab chiqarildi. 1930 yilda qurilish materiallariga ehtiyoj ortganidan gisht zavodida ikki halqali pech ishga tushirildi. 1932 yilda dastlabki yirik nonvoyxona qurildi. Keyinchalik u non zavodiga va mexanizatsiyalashgan non kombinatiga aylantirildi. 1932 yilda sutkasiga 40 tonna un ishlab chiqaradigan tegirmon qurildi. O‘sha yili shahar bosmaxonasi ham tashkil etildi.

XULOSA

Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida Kattaqo‘rg‘on xo‘jaligi siyosiy beqarorlik, iqtisodiy munosabatlarning qayta tashkil etilishi va davlat boshqaruvining yangi shakllari joriy etilishi sharoitida rivojlandi. 1917–1924-yillar mahalliy xo‘jalik hayotida an’anaviy ishlab chiqarish munosabatlari bilan yangi sovet iqtisodiy siyosati o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir kuchaygan davr sifatida ahamiyatlidir. Kattaqo‘rg‘on xo‘jaligini o‘rganishda dehqonchilik, yer-suv munosabatlari, sug‘orish tizimi, savdo va mahalliy ishlab chiqarish shakllarini o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilish zarur. Chunki ushbu omillar hudud iqtisodiyotining shakllanishi va xo‘jalik yuritish imkoniyatlarini belgilagan. Sovet hokimiyatining iqtisodiy siyosati esa mazkur munosabatlarni yangi ma’muriy

va siyosiy talablar asosida tartibga solishga intilgan.

Tadqiqotdan kelib chiqadigan asosiy xulosa shuki, Kattaqo‘rg‘on xo‘jaligidagi o‘zgarishlarni umumrespublika jarayonlaridan ajratib o‘rganib bo‘lmaydi, biroq mintaqaviy xulosalarni mahalliy dalillarsiz to‘liq asoslangan deb hisoblash ham to‘g‘ri emas. Shu sababli hududning xo‘jalik tarixini yoritishda umumiy tarixiy adabiyotlar bilan bir qatorda mahalliy arxiv hujjatlari, statistik hisobotlar va davriy matbuot materiallaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Kelgusida Kattaqo‘rg‘on uezdi yoki tegishli mahalliy boshqaruv organlarining hujjatlari, yer-suv hisoblari, soliq qaydlari va qishloq xo‘jaligi ko‘rsatkichlarini aniqlash mazkur mavzuning ilmiy asoslanganligini oshiradi. Bu esa sovet hokimiyatining dastlabki yillarida Kattaqo‘rg‘on xo‘jaligida yuz bergan o‘zgarishlarni aniqroq baholash, ularning sabablari va mahalliy aholi turmushiga ta’sirini tarixiy dalillar asosida ochib berish imkonini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. Samarqand viloyat davlat arxivi, fond – 230. 21-ish, 61-varaq.

2. Penati, Beatrice. Rural History of Soviet Central Asia: Land Reform and Agricultural Change in Early Soviet Uzbekistan. Leiden: Brill, 2025.

3. Ҳалимов Ҳ. Каттақўрғон тарихи. – Самарқанд, 2013. – Б. 64.

4. Kattaqo‘rg‘on shahar davlat arxivi, fond – 539, 26-ish, 12-varaq.

5. Бекмуродов И. Справочник Каттакургана. – Ташкент, 1968. – с. 224

ТУРКИСТОН МИНТАҚАСИДА ИҚТИСОДИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ МУСТАМЛАКАЧИЛИК ҲУСУСИЯТИ

Феруза Амонова,
тарих фанлари доктори DSc,
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети
“Ижтимоий-гуманитар фанлари” кафедраси профессори.
Ўзбекистон Республикаси. Тошкент.
https://orcid.org/0000-0001-9236-9857

Аннотация. Ушбу мақолада 19-юзйилликнинг охири ва 20-юзйиллик бошларида Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро амирлиги, Хива хонлигида пахта саноатини йил сайин ривожланишининг иқтисодий таъсири, мустқамлакачилар томонидан пахта экишни кучайтириш ва пахта майдонларини кенгайтиришнинг оқибатлари, империянинг Туркистон минтақасида иқтисодий соҳада олиб борган сиёсатининг иқтисодий-ижтимоий ҳаётга таъсири масалалари архив ҳужжатлари ва даврий матбуот материаллари асосида ёритилди.

Калит сўзлар. Тадбиркор, темир йўл, почта-телеграф, банк, фирма, кредит, саноат, хом ашё.

Аннотация. В статье на основе архивных документов и материалов периодической печати исследуются экономические последствия ежегодного роста хлопковой промышленности в конце XIX — начале XX века на территории Туркестанского генерал-губернаторства, Бухарского эмирата и Хивинского ханства. Особое внимание уделяется политике колониальных властей, направленной на интенсификацию хлопководства и расширение посевных площадей под хлопчатником, а также социально-экономическим последствиям данной политики. В работе также анализируется влияние экономической политики Российской империи, в Туркестанском регионе на социально-экономическую жизнь населения.

Ключевые слова: предприниматель, железная дорога, почто-телеграф, банк, фирма, кредит, промышленность, сырье.

Abstract. In the article based on archival documents and periodical materials, this article examines the economic consequences of the annual growth of the cotton industry in the late 19th and early 20th centuries within the territories of the Turkestan Governor-Generalship, the Emirate of Bukhara, and the Khanate of Khiva. Particular attention is paid to the colonial authorities’ policies aimed at intensifying cotton cultivation and expanding the acreage dedicated to the crop, as well as the socio-economic repercussions of these policies. The study also analyzes the impact of the Russian Empire’s economic policy in the Turkestan region on the socio-economic life of the local population.

Keywords: Entrepreneur, railway, postal-telegraph, bank, firm, credit, industry, raw materials.

Кириш ва долзарблиги. Туркистон хонликлари Россия империяси мустамлакасига айлангач, халқнинг иқтисодий аҳволи оғирлашди. Пахта якка ҳокимлигининг ўрнатилиши ортидан Туркистонда темир йўл ётқизилиши натижасида мустамлака қилинган ҳудудлар бевосита Россия империясининг марказий ҳудуди билан боғланди.

Россия империяси босиб олинган ҳудудларини хом ашё манбасига ва унинг саноат маҳсулотлари сотиладиган бозорга айлантиришни кўзда тутарди. Империя ҳукумати томонидан амалга оширилган хўжалик юритиш тадбирларининг барчаси ўлканинг ҳукмрон марказига иқтисодий жиҳатдан қарамлигини кучайтириш, мустамлакачилик тартибини мустаҳкамлаш мақсадларига йўналтирилган эди.

20-юзйиллик бошларида Туркистон минтақасида пахта етиштириш, қишлоқ хўжалиги экинларига нисбатан сердаромад соҳага айланди. Россия тадбиркорлари ўзларининг асосий сармоясини қўриқ ва бўз ерларини ўзлаштиришга қаратиши оқибатида пахта майдонлари кескин равишда кенгайди. Империя ўзлаштирган ерларни пахтачиликка айлантириш, кўчириб келганларга киши бошига 8-10 десятинадан ер участкалари ёки томорқалар ажратиш, суғориладиган майдонлар ернинг ҳақиқий қийматига мос келадиган ҳамда хазинадан суғориш учун қилган харажатларини қоплайдиган ҳудудларни қамраб олишни мўлжаллади[1; 25].

Туркистон ўлкасини ҳар жиҳатдан ўрганиш ва даромад олиш имкони бўлган йўналишни аниқлашга оид тадқиқотлар қилинди. Солиқчилар томонидан ер майдонлари аҳамиятига қараб турлича солиққа тортилди. Ер майдонлари сунъий суғоришга асосланган, ирригация тармоқлари яхши ривожланган ерлар; ёмғир суви билан суғориладиган ерлар ёки лалми ерлар; ўзлаштирилмаган ва деҳқончилик учун ноқулай бўлган даштлар, ботқоқликлар, тошлоқ ерлар, сойлар бўйидаги сел келиши эҳтимоли бўлган қумлик ерларга бўлинди. Ерга эгалик қилишда рус аҳолиси ва туб аҳоли ўртасида ижтимоий тенгсизлик мавжуд эди. Туб аҳоли жон бошига 0,5 десятина суғориладиган ер тўғри келса, кўчиб келган аҳоли жон бошига 4,2 десятина ер майдони тўғри келди.

Тадқиқот натижалари. 20-юзйиллик бошларида пахта етиштириш бошқа экинларга нисбатан сердаромад соҳага айланди. Пахта, тоғ-кон саноати ва боғдорчилик руслар сармоя киритган асосий тармоқлар бўлиб, улар Туркистон генерал-губернаторлигини пахта майдонига айлантириш, ҳудуддаги мавжуд ёқилғи маҳсулотни темир йўлга жалб қилиш, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини геосиёсий ҳудудга айлантириш орқали Эрон ва Буюк Британия муносабатларини тартибга солишга ҳаракат қилди. Оқибатда ярим мустамлака бўлган икки давлатнинг худудий тузилиши ўзгарди. Аслида Туркистон империя учун имконият манбаи эди. Кўчириб келтирилган халқлар учун қулай ҳудуд ҳисобланди. Қолаверса, молиявий харажатлар талаб қиладиган масалаларда Бухоро амирининг ҳиссаси ҳам бор эди. Темир йўл, почта-телеграф, банклар қурилиши, сув тармоқларини таъмирлаш учун кетган маблағ амир ҳукумати билан тенг таъқсимланди.

Россия тадбиркорлари ўзларининг асосий сармоясини амирликнинг қўриқ ва бўз ерларини ўзлаштиришга қаратиши оқибатида пахта майдонлари кескин равишда кенгайди. Туркистонга пахта хомашёси манбаи сифатида қараган Россия империяси суғориш тармоқларини ривожлантиришга ҳамда пахта учун янги ерларни ўзлаштириш масаласига алоҳида этибор қаратди. Ер тузиш ва қишлоқ хўжалиги бош бошқармаси маълумотига кўра, Туркистонда 2 десятина атрофида ерга эга бўлган ўтроқ деҳқон хўжаликлари 64,5 фоизни, 2-5 десятинагача ери бор ўртаҳол деҳқонлар 22,4 фоизни, 5-25 десятинагача ерга эга бўлган бойлар 13 фоизни ва 25 десятинадан ортиқ ер-мулки бўлган мулкдорлар 0,1 фоизни ташкил этган[2; 21]. Қолаверса, пахта сиёсати суғориш тармоқларини яхшилашга мажбур қилди. Сувдан фойдаланиш билан боғлиқ масалаларни 1909 йил 9 июнда тасдиқланган “Ер фондини белгилаш тартиби тўғрисида”ги Низом асосида ҳал қилиш белгиланди[3; 74].

1910 йилдан бошлаб ер таркибини ўрганиш мақсадида 12 та махсус қидирув гуруҳлари ташкил этилган[4; 241]. 1910-1914 йилларда Сирдарё ва Фарғона вилоятларида муҳандис В.Агиев раҳбарлигида гидрогеология гуруҳи[5; 181-194], Зарафшон водийсида муҳандис

А.Чаплигин[6; 194-216], Фарғона водийсида муҳандис Н.Епанчин[7; 272-279]; Амударё ҳавзасидаирригациябўйичамуҳандисларД.БукиничваВ.Цинзерлингҳамдатупроқшунослик бўйича Н.Димо[8; 270-291], Хива хонлиги ҳудудларида муҳандис Н.Мастицкий[9; 292-306] бошлиқ махсус қидирув гуруҳлари томонидан текширишлар ўтказилган.

Туркистонда мавжуд суғориладиган майдонга қўшимча равишда яна 4 млн десятина ерни суғориш ва бир десятина ерни суғориш учун ўртача 200 рублга яқин маблағ кетишини ҳисобласак, бунга 800 млн рубл миқдорида катта маблағ талаб қилинган. Бундай катта харажатлар давлат ғазнасига оғир бўлишини, шу билан бирга, суғориш ишларини имкон қадар тезроқ олиб бориш мақсадида ишга хусусий тадбиркорларни ҳам жалб этишга қарор қилинган. Хусусий тадбиркорлар учун Туркистонда суғориш каналларини ташкил этиши мумкин бўлган қоидалар лойиҳаси ишлаб чиқилган. Унга кўра, суғориш тармоқларини кўпайтириш учун ҳукумат суғориладиган давлат ерларини янги ариқлар қазиш шарти билан суғориш иншоотларининг аҳамиятига қараб 3 йилдан 10 йилгача муддат билан давлат солиқларидан озод қилиш ҳисобига хусусий шахслар ва ширкатларга ижарага берилган[10; 177]. Натижада 20-юзйиллик бошларида Туркистонда хусусий суғориш корхоналари ва ширкатлари вужудга келди. Улар орасида “Сирдарё”, “Пахтачилик” каби йирик ширкатлар бўлиб, уларнинг мақсади ширкатлар ва хусусий шахсларга тегишли пахта майдонларини суғориш эди[11; 53]. Масалан, “Сирдарё” ширкати 355 десятина ерни сотиб олган. «Пахтачилик” ширкати турли қишлоқлардан қарийб 1,7 минг десятина ерни ижарга олган[12; 21]. Бироқ суғориш ширкатлари етарли натижа бермади. 1911-1915 йилларда биргина Фарғона вилоятида 37 та сув ширкати тузилиб, улар жами экин майдонларининг атиги 17,5 фоизини суғорган, холос[13; 70].

1912 йилда Россия Деҳқончилик ва давлат мулклари министри ислоҳотлар ўтказиш, Туркистонга рус аҳолисини кўчириш тарафдори бўлган. У ерларни хусусий маблағлар асосида сунъий суғориш иншоотлари билан таъминлаш ва шу орқали мазкур ерларда пахтачиликни ривожлантиришни таклиф этган ва лойиҳа ишлаб чиққан[14; 107]. Лойиҳада Туркистонга 0,5 млн рус аҳолисини кўчириш учун суғориладиган ерларни тайёрлаш, рус фабрикаларини пахта билан таъминлаш; суғориш соҳасидаги ишларга хусусий тадбиркорларни жалб қилиш; тадбиркорлар томонидан ўзлаштирилган суғориладиган ерларни давлат ихтиёрига олиш; бу ҳолатни минтақада ер-сувга оид қатъий қонун билан тасдиқлаш; Туркистонни Еттисувнинг ғалласи билан таъминлаш, ғалла ерларини пахта учун бўшатиш; Давлат банки ёрдамида пахтакорларга кредит бериш ва деҳқончилик Ер банки фаолиятини Туркистонга ҳам тарғиб қилиш кўрсатилган[15; 11-16].Ишлаб чиқилган лойиҳалардан кўриниб турибдики, барча ҳаракатлар “Туркистон − Россия учун!” шиори остида олиб борилган.

Россия империяси Туркистон ўлкасида тўқимачилик фабрикаларини қуришдан манфаатдор эмас эди. Ўлкада тозаланган пилла ва пахтани империянинг марказий шаҳарларига жўнатиб хонликлар бозорини тайёр маҳсулотлар билан таъминлашга қаратилган эди. Европа товарларини Туркистон ҳудудига кириб келишининг олдини олиш мақсадида рус заводчилари маҳсулотга дастлабки ишлов берувчи корхоналар шаклида технологиялар жалб қилди. Мустамлакачиликнинг дастлабки йилларида европалик ишлаб чиқарувчиларга хонликлар ҳудудида заводлар қуришига рухсат берилмаган.

Пахта хомашёсини бирламчи ишлов беришга йўналтирилганлиги метрополия савдогарларини бойиб кетишига ёрдам берди. Улар учун 1 пуд чигитли пахта тойини сотиб олгандан кўра 1 пуд той пахтани арзон сотиб олгани фойдалироқ эди. Шу сабабли пахта тозалаш фабрикаларини шу ерда қуриб, тозаланган маҳсулотлар саноат шаҳарларига

жўнатилди. Пилла ҳам бирламчи босқичда ишлов берилган, яъни пилла қурти етиштириш ва қуритиш билан чегараланган.

Рус капиталининг кириб келиши пахта саноатига кейинчалик молиялаштириш учун миллий валютага таъсир ўтказишдан бошланди. Минтақада пахтачиликнинг ривожланиши ўз ўрнида темир йўлларнинг кириб келишига, турли хил хорижий ва маҳаллий фирмаларнинг савдо муносабатларига тортилишига, пахта тозалаш заводларининг пайдо бўлиб миллий буржуазия қатламининг сафлари кенгайишига замин яратди. Миллий сармоядорлар қатлами бир томондан тор ва чекланган хом ашёни қайта ишлаш корхоналари, қисман ҳунармандчилик устахоналари, иккинчи томондан уларни ўзгартиришга интилган рус тадбиркорлари ва савдо-саноат вакилларининг кўмаги билан тижорат капиталини саноат капиталига айлантириш асосида шаклланди[16; 1717].

Бухоро амирлигида саноат ишлаб чиқарилишининг шаклланиши мураккаб кечди. Амирлик ҳудудида ташкил қилинган дастлабки саноат корхоналари асосан пахта хом ашёсини қайта ишлашга мўлжалланган эди. Кейинчалик турли озиқ-овқат маҳсулотлари ва спиртли ичимликлар ишлаб чиқарадиган заводлар қурилди. Бухоро, Янги Бухоро, Янги Чоржўй, Янги Термиз, Карки, Қизилтепа, Ғиждувон, Қоракўл ва бошқа шаҳарларда ташкил қилинган дастлабки завод ва фабрикалар ишга тушиши натижасида амирлик ҳудудида замонавий саноатга асос солинди.

Хива хонлиги миллий буржуазиясининг саноат қурилишига сармоя киритишга жалб этилиши Хоразм воҳасида тадбиркорликнинг шаклланиш жараёнининг тезлашганини, Хива жамиятида янги элитанинг иқтисодий ва сиёсий таъсирининг босқичма-босқич кучайиб боришини яққол кўрсатади. Саноат фаолиятининг ноанъанавий турлари шаклланишининг ўзи Хоразм иқтисодиётини таркибий жиҳатдан қайта ташкил этиш ҳамда иқтисодий соҳада янги йўналишларни мустаҳкамлашда муҳим қадам бўлди[17; 1051].

Хулоса қилиб айтганда, Туркистонда пахта саноатини йил сайин ривожланишининг иқтисодий таъсирлари биринчидан, мусткамлакачилар томонидан пахта экишни кучайтириш ва пахта майдонларни кенгайтириш натижасида рус тадбиркорларнинг сармояси иштирокида вужудга келган пахтани қайта ишлаш заводлари ва ёқилғи маҳсулоти сифатида нефть ва кўмирга бўлган талабнинг ортиши уларга икки томонлама фойда олиш имконини берди. Иккинчидан, янги корхона биноларини ва минтақада вужудга келган рус манзилгоҳлари қурилишида ғишт ва металл маҳсулотларига эҳтиёж ортди. Натижада, Каспийорти темир йўли орқали ушбу маҳсулотлар оқими кучайди. Учинчидан, пахта ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиши уни четга сотиш ва сотиб олиш бозорининг ўсишига туртки бўлди. Тўртинчидан, енгил саноат тармоқларининг ривожланиши ва тармоқ корхоналарини молиялаштириш учун кўпроқ сармоя талаб қилар эди. Бу ўз ўрнида капитал манбаи бўлган банклар тузилишининг асосий омили бўлган.

Бухоро амирлиги пахта савдосини ривожлантириш ва пахта майдонларини кенгайтиришдан манфаатдор эди. Амирлик ҳудудида 19-юзйиллик охирлари ва 20-юзйиллик бошларига келиб, пахта етиштириш шу қадар тезлашдики, Биринчи жаҳон урушига қадар рус ишбилармонлари томонидан амирлик ҳудудидаги деҳқончилик қилинадиган катта ҳажмдаги экин майдонлари концессия асосида бўлиб олинди. Рус муҳандислари пахта майдонларини кенгайтиришга оид фойдали лойиҳалар таклиф этган бўлдию, аммо ажратилган ерларда турли сабаблар натижасида режалаштирилган мақсадга эришилмади. Хива хонлигида ҳам пахтачилик соҳасини ривожлантириш мақсадида турли акциядорлик жамиятлари ва савдо фирмалари ташкил қилинди.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Оглоблин Н.В. Промышленность и торговля Туркестана. Из путевых заметок. - Москва. 1914. С. 25.
2. ЎзМА. И-1-жамғарма, 34-рўйхат, 78-йиғмажилд, 21-варақ.
3. ЎзМА. И-16-жамғарма, 1-рўйхат, 296-йиғмажилд, 74-варақ.
4. Аминов А. Экономическое развитие Средней Азии (со второй по-ловины XIX столетия до первой мировой войны). - Ташкент. 1959. С. 241.
5. Гидрогеологические изыскания в Сырдарьинской и Ферганской областях.Ежегодник отдела земельных улучшений. Год шестой. Част 2. - Петроград. 1914. С. 181-194.
6. Изыскания по орошению в бассейне р. Зеравшана. Ежегодник отдела земельных улучшений. Год шестой. Част 2. - Петроград. 1914. С. 194-216.
7. Изыскания по орошению Ферганской области. Ежегодник отдела земельных улучшений. Год шестой. Част 2. - Петроград. 1914. С. 272-279.
8. Почвенные исследования в бассейне р. Аму-дарьи. Ежегодник отдела земельных улучшений. Год шестой. Част 2. - Петроград. 1914. С. 270-291.
9. Изыскания по орошению в Хивинских владениях. Ежегодник отдела земельных улучшений. Год шестой. Част 2. - Петроград. 1914. С. 292-306.
10. ЎзМА. И-1-жамғарма, 1-рўйхат, 1008-йиғмажилд, 177-варақ.
11. Отчёт Кокандского биржевого комитета за 1913 г. Коканд. 1914. С. 53.
12. Мусаев Н. XIX асрнинг 2 ярми XX аср бошларида Туркистонда саноат ишлаб чиқаришининг шаклланиши. - Тошкент. 2008. 21-бет.
13. Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида (XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошлари). - Тошкент. 2006. 70-бет.
14. Зарипов О. Туркистонда ер эгалиги ва сувдан фойдаланиш тизими (19 юзйиллик сўнгги 20 юзйиллик боши сирдарё вилояти мисолида). - Тошкент. 2024. 107-бет.
15. Amonova F. About the activities of workers of cotton cleaning plants in the Turkestan region (the end of XIX and beginning of XX centuries). British View. Volume 10. Issue 1. 2025. P. 11-16.
16. Amonova F. About the activities of workers of cotton cleaning plants in the emirate of Bukhara at the end of XIX and beginning of XX centuries. International Journal of Pharmaceutical Research, 2020, Volume 12. Issue 3. P. 1717.
17. Амонова Ф. Банклар инфратузилмасини шакллантириш тарихи // “Yangi O‘zbekiston: barqaror rivojlanishning ijtimoiy-falsafiy, iqtisodiy-siyosiy va huquqiy masalalari”. Volume 2, Issue 23. P. 1049-1051.

DAVLAT MADANIYAT SIYOSATINING SAMARQAND HUDUDI MADANIY HAYOTIGA TA’SIRI (1925-1991-yillar)

Xalikulova Umida Rustamovna
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada 1925-1991-yillarda davlat madaniyat siyosatining Samarqand hududi madaniy hayotiga ta’siri tarixiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda sovet hokimiyati davrida ta’lim tizimi, teatr va musiqa san’ati, adabiyot, matbuot, muzeylar, kutubxonalar hamda madaniy-ma’rifiy muassasalar faoliyatida yuz bergan o‘zgarishlar o‘rganiladi. Davlatning madaniyat sohasidagi tashkiliy choralari, mafkuraviy talablari va mahalliy madaniy merosga munosabati o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, Samarqand shahrining 1925-1930-yillarda O‘zbekiston SSR poytaxti bo‘lganligi hududning madaniy va institutsional rivojlanishiga ta’sir etgan muhim tarixiy omil sifatida baholangan.

Kalit so‘zlar: Samarqand, davlat madaniyat siyosati, O‘zbekiston SSR, sovet davri, madaniy hayot, xalq ta’limi, teatr, musiqa, adabiyot, muzey, kutubxona, milliy madaniy meros, mafkuraviy nazorat.

Аннотация: В данной статье с исторической точки зрения анализируется влияние государственной культурной политики на культурную жизнь Самаркандской области в 1925-1991 годах. Рассматриваются изменения, произошедшие в советский период в системе образования, театре и музыке, литературе, прессе, музеях, библиотеках и культурно-образовательных учреждениях. Взаимосвязь государственных организационных мер в сфере культуры, идеологических требований и отношения к местному культурному наследию. Также оценивается тот факт, что Самарканд был столицей Узбекской ССР в 1925-1930 годах, как важный исторический фактор, повлиявший на культурное и институциональное развитие региона. Ключевые слова: Самарканд, государственная культурная политика, Узбекская ССР, советская эпоха, культурная жизнь, народное образование, театр, музыка, литература, музей, библиотека, национальное культурное наследие, идеологический контроль.

Abstract: This article examines the impact of state cultural policy on the cultural life of the Samarkand region between 1925 and 1991. It focuses on changes in education, theatre, music, literature, the press, museums, libraries, and cultural and educational institutions during the Soviet period. State initiatives, ideological requirements, and approaches to local cultural heritage are examined in relation to one another. Samarkand’s status as the capital of the Uzbek SSR from 1925 to 1930 is considered an important historical factor in the region’s institutional and cultural development. The study employs historical, chronological, comparative, and systemic approaches.

Keywords: Samarkand, state cultural policy, Uzbek SSR, Soviet period, cultural life, public education, theatre, music, literature, museums, libraries, cultural heritage, ideological control.

Kirish. Madaniyat jamiyatning tarixiy xotirasi, ma’naviy qadriyatlari, estetik qarashlari va ijtimoiy taraqqiyotini ifodalovchi muhim sohalardan biridir. Davlat tomonidan olib boriladigan madaniyat siyosati esa madaniy muassasalar faoliyati, ta’lim tizimi, san’at rivoji, adabiy jarayonlar, tarixiy merosni saqlash va ommalashtirishga bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois muayyan tarixiy davrda madaniyat siyosatining mazmuni va natijalarini o‘rganish jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va ma’naviy taraqqiyotini chuqurroq anglash imkonini beradi. 1925-1991-yillar O‘zbekiston tarixida sovet davlatchiligi va markazlashgan boshqaruv tizimi sharoitida madaniy

hayotning tubdan o‘zgarishi bilan tavsiflanadi. Ushbu davrda ta’lim va madaniyat sohasida yangi muassasalar tashkil etildi, savodxonlikni oshirish va mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan tadbirlar amalga oshirildi, teatr, musiqa va tasviriy san’atning tashkiliy shakllari kengaydi. Shu bilan birga, madaniy faoliyat kommunistik mafkura talablari bilan chambarchas bog‘landi, tarixiy meros va diniy-madaniy an’analarga munosabat esa siyosiy vaziyatga qarab o‘zgarib bordi.

Samarqand mazkur jarayonlarni o‘rganish uchun alohida ahamiyatga ega. Shahar 1925-yildan 1930-yilgacha O‘zbekiston SSR poytaxti vazifasini bajargan. Bu maqom Samarqandda respublika miqyosidagi siyosiy va ma’muriy muassasalar faoliyati bilan bog‘liq muhitning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan. Samarqandning tarixiy-me’moriy merosi, ilmiy an’analari va madaniy salohiyati esa sovet davridagi madaniyat siyosatining mahalliy xususiyatlarini o‘rganishda muhim omil hisoblanadi . Sovet davridagi madaniy o‘zgarishlarni faqat yangi muassasalar tashkil etilishi yoki madaniy xizmatlarning kengayishi orqali baholash yetarli emas. Madaniyatning davlat tomonidan boshqarilishi, san’at va adabiyotning mafkuraviy vazifalarga yo‘naltirilishi, tarixiy obidalarni muhofaza qilish bilan ulardan siyosiy maqsadlarda foydalanish o‘rtasidagi munosabatlar ham ilmiy tahlilni talab etadi.

1925-yildan boshlab Samarqandning O‘zbekiston SSR poytaxti sifatidagi maqomi shahar siyosiy, ma’muriy va madaniy hayotida muhim omil bo‘ldi. Poytaxt maqomi respublika miqyosidagi boshqaruv idoralari va muassasalarining shaharda faoliyat yuritishi uchun sharoit yaratdi. 1930-yilda poytaxt Toshkentga ko‘chirilganidan keyin ham Samarqand o‘zining tarixiy-madaniy ahamiyatini saqlab qoldi . Bu davrda madaniy siyosatning asosiy yo‘nalishlaridan biri ta’lim va ma’rifat sohasini yangi boshqaruv talablariga moslashtirish edi. Maktablar faoliyati, savodxonlikni oshirish va yangi ijtimoiy dunyoqarashni shakllantirishga qaratilgan tadbirlar davlat siyosatining tarkibiy qismiga aylandi. Shu bilan birga, madaniy muassasalar faoliyati sovet davlatining siyosiy va mafkuraviy maqsadlari bilan bog‘landi.

Samarqandning tarixiy merosi davlat madaniyat siyosatida o‘ziga xos o‘rin tutdi. Shahardagi me’moriy obidalar va tarixiy yodgorliklar ilmiy o‘rganish, saqlash va namoyish etish obyekti bo‘lish bilan birga, sovet davlati tomonidan tarixiy merosga berilgan rasmiy talqinlar doirasida ham ko‘rib chiqildi. Shu sababli madaniy merosga munosabatni faqat muhofaza qilish tadbirlari orqali emas, balki uning qanday talqin qilingani va jamoatchilikka qanday taqdim etilgani orqali ham baholash zarur. Mazkur davrni chuqur o‘rganishda Samarqanddagi ta’lim va madaniyat muassasalarining tashkil etilishi, ularning boshqaruv tizimi, moliyalashtirilishi va faoliyat yo‘nalishlariga oid hujjatlar muhim ahamiyat kasb etadi.

1930-yillarda sovet madaniyat siyosatining mafkuraviy yo‘nalishi kuchaydi. Ta’lim, adabiyot, san’at va matbuot jamiyatda kommunistik dunyoqarashni shakllantirish vositalaridan biri sifatida qaraldi. Madaniy muassasalarning faoliyati davlat belgilagan siyosiy vazifalar bilan chambarchas bog‘landi . Adabiyot va san’at sohasida ijtimoiy hayot, mehnat, yangi jamiyat qurilishi va sovet qadriyatlarini targ‘ib qilishga qaratilgan mavzularning o‘rni ortdi. Bunday sharoitda ijodkorlarning faoliyati davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi bilan birga, mafkuraviy mezonlar asosida baholanishi ham mumkin edi. Natijada madaniy ijod uchun ayrim tashkiliy imkoniyatlar yaratilgan bo‘lsa-da, ijodiy erkinlikning siyosiy chegaralari mavjud bo‘ldi.

Ta’lim sohasida ham maktablar va o‘quv dasturlari davlat siyosatining muhim vositasiga aylandi. O‘qitish mazmunida dunyoviy bilimlar bilan bir qatorda, sovet mafkurasiga mos qarashlarni singdirishga e’tibor berildi. Diniy ta’lim va an’anaviy diniy muassasalarning mavqei esa sovet davlatining dinga nisbatan olib borgan siyosati ta’sirida o‘zgardi.

Urushdan keyingi davrda ta’lim, san’at va madaniy-ma’rifiy muassasalar faoliyatini tiklash hamda kengaytirish masalalari dolzarb bo‘ldi. Xalq ta’limi tizimini rivojlantirish, mutaxassislar

tayyorlash, kutubxonalar va boshqa madaniy muassasalar faoliyatini tashkil etish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoldi. Samarqandning tarixiy va ilmiy salohiyati ushbu jarayonlarda muhim ahamiyat kasb etdi. Shaharning tarixiy obidalari, ilmiy an’analari va madaniy merosi tarix, arxeologiya, me’morchilik va san’atni o‘rganish uchun katta imkoniyat yaratdi . Tarixiy yodgorliklarni saqlash va ilmiy tadqiq etish bilan bog‘liq faoliyat madaniy merosning davlat tomonidan tashkil etiladigan muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

Shu bilan birga, madaniy merosni o‘rganish va namoyish etish jarayonlari rasmiy tarixiy talqinlar bilan ham bog‘liq edi. Tarixiy shaxslar, me’moriy yodgorliklar va o‘tmishdagi madaniy yutuqlarni baholashda ilmiy tadqiqot bilan bir qatorda, davrning siyosiy qarashlari ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin edi. Madaniy infratuzilmaning rivojlanishi faqat shahar markazi bilan cheklanmaganini yoki qishloq hududlariga ham bir xil darajada ta’sir ko‘rsatganini aniqlash uchun muassasalar soni, hududiy joylashuvi, moddiy ta’minoti va aholining ulardan foydalanish imkoniyatlari haqidagi ma’lumotlarni qiyoslash kerak. 1960-1980-yillarda madaniy muassasalar faoliyati, ta’lim, ilmiy tadqiqotlar va san’atning tashkiliy shakllari sovet boshqaruv tizimi doirasida rivojlandi. Samarqandda tarixiy merosni o‘rganish, muzey faoliyati, ilmiy izlanishlar va madaniy tadbirlar shaharning tarixiy-madaniy mavqeyini saqlashda muhim rol o‘ynadi.

1970-yilda Samarqandning 2500 yilligi keng nishonlanishi sovet davrida shaharning tarixiy merosiga e’tibor qaratilgan muhim voqealardan biri bo‘ldi. Ushbu yubiley bilan bog‘liq tadbirlar doirasida Mirzo Ulug‘bek yodgorligi ochilgan, Samarqand tarixi muzeyi tashkil etilgan va shaharning tarixiga bag‘ishlangan ikki jildli nashr tayyorlanganligi haqida ma’lumotlar mavjud .

Mazkur voqealar davlat madaniyat siyosatida tarixiy merosni ommalashtirish va ilmiy jihatdan o‘rganish muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi. Biroq yubiley tadbirlarini faqat tarixiy xotirani tiklash bilan izohlash yetarli emas. Ular davlatning tarixiy merosni rasmiy ravishda talqin qilish, madaniy yutuqlarni namoyish etish va shaharni umumittifoq miqyosida tanitish maqsadlari bilan ham bog‘liq holda o‘rganilishi lozim. Muzeylar va tarixiy obidalar aholining madaniy bilimini oshirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va tarixiy xotirani saqlashda muhim vazifani bajardi. Shu bilan birga, ularning ekspozitsiyalari va faoliyat mazmuni davrning rasmiy mafkuraviy qarashlaridan mustaqil bo‘lmagan. Teatr, musiqa, adabiyot va tasviriy san’at ham sovet madaniyat tizimining muhim tarkibiy qismlari bo‘lib qoldi. Ijodiy jamoalar, madaniyat muassasalari va ta’lim tashkilotlari aholining madaniy hayotida qatnashish imkoniyatlarini kengaytirdi. Biroq ushbu sohalarning Samarqanddagi rivojlanish darajasini aniqlash uchun repertuarlar, ijodiy tashkilotlar hisobotlari, matbuot materiallari va statistik ma’lumotlarni alohida o‘rganish zarur.

1925-1991-yillarda Samarqand hududidagi madaniy jarayonlarni tahlil qilish davlat siyosati bilan madaniy hayotning real rivojlanishi o‘rtasidagi munosabatlar murakkab bo‘lganini ko‘rsatadi. Davlat tomonidan tashkil etilgan muassasalar, madaniy tadbirlar va ta’lim siyosati muayyan tashkiliy imkoniyatlarni yaratgan. Shu bilan birga, madaniy faoliyatning siyosiy maqsadlarga bo‘ysundirilishi va mafkuraviy mezonlar bilan cheklanishi ham kuzatilgan. Bavlat madaniyat siyosatini faqat muassasalar sonining ortishi yoki madaniy tadbirlarning ko‘payishi bilan baholash mumkin emas. Madaniy rivojlanishning mazmuni, ijodiy erkinlik, tarixiy merosning qanday talqin qilinishi va aholining madaniy faoliyatda qatnashish imkoniyatlari ham muhim mezonlardir.

Samarqandning 1925-1930-yillardagi poytaxt maqomi va keyingi davrlardagi tarixiy-madaniy mavqeyi hududning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilagan. Biroq respublika miqyosidagi siyosiy qarorlarning mahalliy darajada qanday amalga oshirilganini aniqlash uchun Samarqandga oid alohida ma’lumotlar talab etiladi. Umumrespublika siyosati haqidagi xulosalarni tekshirmasdan turib to‘liq hududiy natija sifatida qabul qilish ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Madaniy merosga davlat munosabati ikki tomonlama xususiyatga ega bo‘lgan. Tarixiy obidalarni o‘rganish, muzeylar tashkil etish va ilmiy nashrlarni tayyorlash merosni saqlash va ommalashtirishga yordam bergan.

Biroq madaniy merosning rasmiy talqini va undan siyosiy maqsadlarda foydalanish imkoniyatlari ham mavjud bo‘lgan. Shu sababli tarixiy meros siyosatini baholashda muhofaza, ilmiy tadqiqot, ommalashtirish va mafkuraviy talqin yo‘nalishlarini farqlash zarur.

Madaniy hayotning rivojlanishida davlat muassasalari bilan bir qatorda, o‘qituvchilar, olimlar, yozuvchilar, san’atkorlar, muzey xodimlari va mahalliy jamoalarning faoliyati ham muhim o‘rin tutgan. Madaniyatni faqat yuqoridan boshqariladigan tizim sifatida talqin qilish uning ijtimoiy mazmunini to‘liq ochib bermaydi. Samarqand madaniy hayotini ilmiy jihatdan baholash uchun miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlarini birgalikda qo‘llash maqsadga muvofiq. Muassasalar soni, ularning faoliyat muddati, moddiy ta’minoti, xodimlar tarkibi va tashrif buyuruvchilar haqidagi statistik ma’lumotlar madaniy rivojlanishning tashkiliy tomonini ochib beradi. Davriy matbuot, shaxsiy xotiralar, repertuarlar va rasmiy hujjatlar esa madaniy faoliyatning mazmuni va siyosiy cheklovlarini tahlil qilishga yordam beradi.

XULOSA

1925-1991-yillarda davlat madaniyat siyosati Samarqand hududining ijtimoiy-madaniy hayotida muhim o‘rin tutib, ta’lim, san’at, adabiyot, matbuot, muzeylar va madaniy-ma’rifiy muassasalar faoliyatining rivojlanishi hamda tashkiliy jihatdan qayta shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Ushbu davrda madaniy muassasalar faoliyatining kengayishi, aholining ta’lim va madaniy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarining ortishi, tarixiy-madaniy merosni o‘rganish va ommalashtirishga qaratilgan tadbirlarning amalga oshirilishi kuzatildi. Shu bilan birga, madaniyat sohasining davlat tomonidan markazlashgan holda boshqarilishi va uning mafkuraviy maqsadlarga yo‘naltirilishi ushbu jarayonlarning muhim xususiyatlaridan biri bo‘ldi. Samarqandning 1925-1930-yillarda O‘zbekiston SSR poytaxti bo‘lganligi hududning siyosiy, ma’muriy va madaniy rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan muhim tarixiy omillardan biri hisoblanadi. Keyingi davrlarda ham shaharning tarixiy-madaniy salohiyati, ilmiy an’analari va me’moriy merosi madaniyat siyosatining asosiy yo‘nalishlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etdi. Sovet davrida ta’lim, san’at va madaniy-ma’rifiy muassasalar faoliyatining rivojlanishi madaniy hayotning tashkiliy imkoniyatlarini kengaytirgan bo‘lsa, ularning faoliyati ko‘p jihatdan davlat tomonidan belgilangan siyosiy va mafkuraviy talablar bilan ham bog‘liq bo‘ldi.

Tadqiqot natijalari Samarqand hududida madaniyat siyosati ikki tomonlama xususiyatga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Bir tomondan, madaniy muassasalar faoliyatining rivojlanishi, tarixiy obidalarni muhofaza qilish, muzeylar tashkil etish, ilmiy tadqiqotlar olib borish va san’at turlarini ommalashtirish uchun muayyan sharoitlar yaratildi. Ikkinchi tomondan, ta’lim, adabiyot, teatr, matbuot va boshqa madaniy sohalarning mafkuraviy nazorat ostida faoliyat yuritishi ijodiy erkinlik hamda tarixiy-madaniy merosni talqin qilish imkoniyatlariga ta’sir ko‘rsatdi. Shu sababli sovet davridagi madaniy o‘zgarishlarni faqat erishilgan yutuqlar yoki mavjud cheklovlar asosida emas, balki ularning o‘zaro aloqadorligi nuqtayi nazaridan baholash lozim. 1980-yillarning ikkinchi yarmida qayta qurish va oshkoralik jarayonlari ta’sirida tarixiy xotira, milliy madaniy meros va o‘zlikni anglash masalalariga munosabatda muayyan o‘zgarishlar yuz berdi. Bu jarayonlar Samarqandning boy tarixiy merosini qayta anglash va uning milliy madaniyat taraqqiyotidagi o‘rnini chuqurroq baholash uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. 1991-yilda O‘zbekiston mustaqilligining e’lon qilinishi esa sovet davri madaniyat siyosatining yakunlanishi va milliy madaniy taraqqiyotning yangi bosqichiga o‘tilishini belgilab berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Adib Xolid. O‘zbekiston tavalludi: ilk SSSR davrida millat, imperiya va inqilob. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – B. 160-161.

2. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). К. 1. Ўзбекистон 1917-1939 йилларда. – Тошкент: O‘zbekiston, 2019. – Б. 266.

3. Samarqand. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi materiallari asosidagi elektron ma’lumot. URL: https://uzsmart.uz/encyclopedia/encyclopedia/58255.html.

4. Komilova, T. XX-asrning 20–30-yillarida sovet madaniy siyosatining Samarqand viloyatidagi holati. Ta’lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali, 2024, 4-jild, 5-son, 17–22-betlar. URL: https://www.scienceboxuz.uz/index.php/ajed/article/view/10558.

5. Nosirov, J. Samarqand viloyati madaniy jarayonlar tarixi (1868–1917-yillar misolida). Modern Science and Research, 2025, 4-jild, 6-son, 893–897-betlar. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15693516

O‘ZBEKISTONDA DAVLAT EKOLOGIK SIYOSATINING TRANSFORMATSIYASI: TARIXIY BOSQICHLAR VA USTUVOR YO‘NALISHLAR (1991–2025)

Ma’rupova Parvina Muxammadjon qizi
Toshkent viloyati Chirchiq shahar
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti Tarix yo’nalishi 2-bosqich magistranti
Chirchiq shahar 25-umumiy o’rta ta’lim maktabi Tarix fani o’qituvchisi

Ilmiy rahbar:Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti
Tarix fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Xudayberdiyev Ikrom Ilxomjon o’g’li

Annotatsiya. Maqolada mustaqillikdan keyingi davrda O‘zbekistonda ekologik siyosatning mazmuni va boshqaruv usullarida yuz bergan o‘zgarishlar tarixiy ketma-ketlikda ko‘rib chiqiladi. Tahlilning markazida uch masala turadi: mustaqil ekologik qonunchilik va institutlarning shakllanishi, 2000-yillarda amaliy hamda xalqaro hamkorlik mexanizmlarining kengayishi va 2017-yildan keyin ekologik vazifalarning iqtisodiy hamda strategik rejalashtirish bilan bog‘lanishi. Normativ-huquqiy hujjatlar va davlat strategiyalarini o‘zaro qiyoslash ekologik boshqaruvning vazifalari vaqt o‘tishi bilan kengayganini ko‘rsatadi. Muallif 1991–2000, 2001–2016 va 2017–2025-yillarni shartli bosqichlar sifatida ajratib, ularning uzviyligi va farqli jihatlarini tahlil qiladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, ekologik siyosat, ekologik boshqaruv, Orolbo‘yi, tabiiy resurslar, yashil iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, tarixiy tahlil.

Аннотация. В статье в исторической последовательности рассматриваются изменения содержания и механизмов экологической политики Узбекистана после обретения независимости. Основное внимание уделено формированию национальной правовой и институциональной базы, развитию практических механизмов и международного сотрудничества в 2000-е годы, а также включению экологических задач в экономическое и стратегическое планирование после 2017 года. Сопоставление нормативно-правовых актов и государственных стратегий позволяет проследить расширение функций экологического управления. Периоды 1991–2000, 2001–2016 и 2017–2025 гг. рассматриваются как условные этапы данного процесса.

Ключевые слова: Узбекистан, экологическая политика, экологическое управление, Приаралье, природные ресурсы, зелёная экономика, устойчивое развитие, исторический анализ.

Abstract. This article traces changes in the content and mechanisms of Uzbekistan’s environmental policy after independence. Particular attention is paid to the creation of a national legal and institutional framework, the expansion of practical mechanisms and international cooperation during the 2000s, and the incorporation of environmental objectives into economic and strategic planning after 2017. A comparison of legal acts and state strategies shows how the functions of environmental governance broadened over time. The periods 1991–2000, 2001–2016 and 2017–2025 are treated as analytical stages whose continuity and differences help explain this transformation.

Keywords: Uzbekistan, environmental policy, environmental governance, Aral Sea region,

natural resources, green economy, sustainable development, historical analysis.

KIRISH. O‘zbekiston mustaqillikka erishgan paytda ekologik masalalar yangi davlat siyosatining chekka yo‘nalishi emas, balki meros bo‘lib qolgan murakkab muammolardan biri edi. Orol dengizining qisqarishi, sug‘oriladigan yerlarning sho‘rlanishi, suvdan foydalanishdagi ziddiyatlar va sanoat hududlaridagi ifloslanish ekologik boshqaruvni milliy darajada qayta tashkil etishni talab qildi. Shu jihatdan mustaqillik yillaridagi ekologik siyosat tarixini o‘rganish faqat tabiat holatini tasvirlash bilan cheklanmaydi. U davlat institutlari qanday shakllangani, ekologik masalalar qaysi davrda qanday siyosiy va iqtisodiy ustuvorliklar bilan bog‘langani haqida ham tasavvur beradi.

Maqolaning maqsadi 1991–2025-yillarda O‘zbekistondagi davlat ekologik siyosatining rivojlanishini tarixiy bosqichlarga ajratish, bosqichlar o‘rtasidagi davomiylik va o‘zgarishlarni ko‘rsatish hamda ekologik boshqaruvning mazmuni qanday kengayganini tahlil qilishdan iborat. Bunda davrlashtirish mutlaq chegara sifatida emas, siyosatdagi asosiy tendensiyalarni tushuntirishga xizmat qiluvchi tahliliy vosita sifatida qo‘llanadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. 1991–2025-yillarda O‘zbekiston davlat ekologik siyosatining rivojlanishi huquqiy-institutsional, amaliy-boshqaruv va strategik rejalashtirish mezonlari asosida kompleks tarixiy tahlil qilindi. Ekologik siyosat taraqqiyoti 1991–2000, 2001–2016 va 2017–2025-yillardan iborat uch shartli tarixiy bosqichga ajratilib, har bir bosqichning o‘ziga xos xususiyatlari qiyosiy jihatdan ochib berildi. Shuningdek, ekologik boshqaruvning milliy huquqiy-institutsional tizimni shakllantirishdan amaliy va xalqaro hamkorlik mexanizmlariga, undan esa ekologik maqsadlarni iqtisodiy va strategik rivojlanish bilan integratsiyalashgan boshqaruv modeliga o‘tish tendensiyasi asoslandi.

Maqolaning mualliflik yondashuvi ekologik siyosatni uchta o‘zaro bog‘liq mezon orqali kuzatishga asoslanadi: huquqiy-institutsional baza, amaliy boshqaruv vositalari va strategik rejalashtirishdagi o‘rni. Aynan shu mezonlar 1991–2000, 2001–2016 va 2017–2025-yillardagi farqlarni bir tizimda qiyoslash imkonini beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA MANBALARI

Tadqiqotda tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillariga amal qilindi. Muammoviy-xronologik yondashuv ekologik siyosatdagi o‘zgarishlarni vaqt ketma-ketligida kuzatish uchun, tarixiy-qiyosiy usul esa turli davrlardagi vazifalar va boshqaruv vositalarini solishtirish uchun qo‘llandi. Manba sifatida ekologiya va tabiiy resurslarga oid qonunlar, davlat dasturlari, prezident qarorlari, taraqqiyot strategiyalari va rasmiy materiallardan foydalanildi.

Mavzuga yaqin ilmiy ishlarning mavjudligi masalaning tadqiqot maydoni keng ekanini ko‘rsatadi. Xususan, Oliy attestatsiya komissiyasining 2026-yilgi rasmiy e’lonida B.M. Yuldoshevaning 1991–2025-yillardagi O‘zbekiston atrof-muhit holati tarixiga bag‘ishlangan DSc tadqiqoti qayd etilgan. Mazkur maqolada esa asosiy e’tibor ekologik holatning o‘ziga emas, davlat siyosatining huquqiy, institutsional va strategik jihatdan qanday o‘zgarganiga qaratiladi.

1. 1991–2000-YILLAR: MILLIY EKOLOGIK SIYOSATNING HUQUQIY-INSTITUTSIONAL ASOSLARI

Mustaqillikning dastlabki o‘n yilligida asosiy vazifa ekologik boshqaruvni yangi siyosiy-huquqiy sharoitga moslashtirish edi. Avvalgi ittifoq tizimida shakllangan tartiblar o‘rniga milliy qonunchilik va respublika miqyosidagi boshqaruv mexanizmlarini yaratish zarur bo‘ldi. Shu sababli bu davrni, avvalo, ekologik siyosatning huquqiy poydevori shakllangan bosqich sifatida baholash mumkin.

1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonun ushbu jarayonning muhim tayanchlaridan bo‘ldi [1]. Keyingi yillarda atmosfera havosini muhofaza qilish

kabi alohida yo‘nalishlar bo‘yicha huquqiy normalarning shakllanishi ekologik boshqaruvning umumiy deklarativ vazifalardan aniq tartibga solish sohalariga o‘ta boshlaganini ko‘rsatdi [2]. Tarixiy jihatdan bu jarayonni ekologik boshqaruvning milliylashuvi deb ko‘rish mumkin: ekologik masalalar endi mustaqil davlatning o‘z qonunchiligi, manfaatlari va boshqaruv vakolatlari doirasida hal etila boshladi.

Orol dengizi va Orolbo‘yi muammosi esa ekologik siyosatning faqat ichki masala emasligini yaqqol namoyon etdi. Suv resurslarining transchegaraviy xususiyati O‘zbekiston uchun mintaqaviy hamkorlikni ekologik siyosatning ajralmas qismiga aylantirdi. Natijada 1990-yillardayoq ekologik siyosatda ikki yo‘nalish yonma-yon shakllandi: mamlakat ichida huquqiy-institutsional tizim yaratish va Orol muammosi yuzasidan davlatlararo hamkorlikni rivojlantirish.

2. 2001–2016-YILLAR: AMALIY MEXANIZMLAR VA XALQARO HAMKORLIK

2001–2016-yillarda ekologik siyosatning vazifalari avvalgi bosqichda yaratilgan huquqiy bazani amaliy choralar bilan to‘ldirish tomon siljidi. Chiqindilarni boshqarish, suv va yer resurslaridan foydalanish, cho‘llanish, biologik xilma-xillik va Orolbo‘yi aholisining ekologik-ijtimoiy muammolari davlat dasturlarida ko‘proq o‘rin ola boshladi. 2002-yildagi “Chiqindilar to‘g‘risida”gi Qonun bu davrda alohida ekologik yo‘nalishlarni huquqiy tartibga solish davom etganini ko‘rsatadi [3].

Bu bosqichni faqat yangi hujjatlar qabul qilingan davr deb tavsiflash yetarli emas. Uning muhim jihati ekologik muammolarni loyiha, dastur va xalqaro hamkorlik vositalari orqali hal etishga intilish kuchayganidadir. Xalqaro ekologik kun tartibi, donorlik loyihalari va konvensiyalar bilan bog‘liq tajriba boshqaruv amaliyotiga yangi yondashuvlarni olib kirdi. Shu bilan birga, iqtisodiy o‘sish va resurslardan intensiv foydalanish sharoitida ekologik talablar bilan xo‘jalik ehtiyojlari o‘rtasidagi muvozanat masalasi saqlanib qoldi.

Shu sababli 2001–2016-yillarni o‘tish bosqichi sifatida ko‘rish mumkin. Bir tomondan, ekologik boshqaruv ko‘p hollarda alohida muammolarga javob berishga qaratilgan edi; ikkinchi tomondan esa monitoring, xalqaro tajriba va dasturiy boshqaruv kabi keyingi davr uchun muhim bo‘lgan vositalar aynan shu yillarda kengroq qo‘llanila boshladi.

3. 2017–2025-YILLAR: EKOLOGIK MASALALARNING STRATEGIK REJALASHTIRISHGA KIRIB BORISHI

2017-yildan keyingi davrda ekologik masalalarning davlat taraqqiyot dasturlari bilan bog‘lanish darajasi sezilarli ravishda oshdi. Avvalgi bosqichlarda tabiatni muhofaza qilish, resurslardan foydalanish va muayyan ekologik muammolar ustun turgan bo‘lsa, endi iqlim o‘zgarishi, energiya samaradorligi, qayta tiklanuvchi energiya, ko‘kalamzorlashtirish va yashil iqtisodiyot tushunchalari bir-biri bilan bog‘langan siyosiy yo‘nalishlar sifatida namoyon bo‘la boshladi.

2019-yilda 2019–2030-yillarda “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasining tasdiqlanishi bu o‘zgarishning muhim huquqiy ifodasi bo‘ldi [4]. 2022-yilda qabul qilingan tegishli dasturda 2030-yilgacha issiqxona gazlari intensivligini kamaytirish, qayta tiklanuvchi energiya quvvatlarini kengaytirish, suv tejovchi texnologiyalar, ko‘chat ekish va chiqindilarni qayta ishlash kabi yo‘nalishlar aniq maqsadlar bilan bog‘landi [5]. Bu holat ekologik siyosatda faqat muammoni qayd etish emas, natijani o‘lchashga intilish kuchayganini ko‘rsatadi.

“Yashil makon” kabi tashabbuslar ekologik siyosatning hududiy va ommaviy ko‘lamini ham kengaytirdi. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasiga oid rasmiy materiallarda ekologik va yashil rivojlanish bilan bog‘liq vazifalarning umumiy taraqqiyot maqsadlari tarkibida berilishi ushbu tendensiyaning davom etayotganini ko‘rsatadi [6]. Demak, ekologik masala alohida soha doirasidan chiqib, iqtisodiyot, hududiy rivojlanish va ijtimoiy siyosat bilan tutashgan yo‘nalishga aylanmoqda.

Orolbo‘yi bo‘yicha yondashuvdagi o‘zgarish ham shu transformatsiyani ko‘rsatadi. Ilgari asosiy urg‘u ekologik inqiroz oqibatlarini kamaytirishga qaratilgan bo‘lsa, keyingi davrda hududni tiklash, yashil texnologiyalar, innovatsiya va xalqaro hamkorlikni birlashtirishga intilish kuchaydi. Shu ma’noda 2017–2025-yillarni ekologik siyosatning strategik ko‘lami kengaygan davr sifatida tavsiflash mumkin.

4. DAVRLASHTIRISH VA QIYOSIY TAHLIL

4. DAVRLASHTIRISH VA QIYOSIY TAHLIL

Davr	Asosiy vazifa	Ustuvor yo‘nalish	Tarixiy xususiyat
1991–2000	Milliy huquqiy va institutsional bazani yaratish	Tabiatni muhofaza qilish, Orol muammosi, resurslardan foydalanishni tartibga solish	Ekologik boshqaruvning milliylashuvi
2001–2016	Huquqiy bazani amaliy mexanizmlar bilan to‘ldirish	Suv va yer, chiqindilar, cho‘llanish, biologik xilma-xillik, xalqaro loyihalar	Dasturiy va sektorlararo boshqaruvning kengayishi
2017–2025	Ekologik maqsadlarni strategik taraqqiyot bilan bog‘lash	Yashil iqtisodiyot, iqlim, energiya, ko‘kalamzorlashtirish, Orolbo‘yi	Natijalarni o‘lchashga yo‘naltirilgan strategik yondashuv

Uch bosqichni qiyoslash ekologik siyosatdagi o‘zgarishni oddiy “eski-yangi” qarama-qarshiligi sifatida emas, vazifalarning bosqichma-bosqich kengayishi sifatida ko‘rishga imkon beradi. 1990-yillarda davlat uchun birlamchi masala o‘z huquqiy va institutsional asoslarini yaratish bo‘lgan. Keyingi davrda shu asoslar muayyan ekologik muammolarni boshqarish, dasturlar va xalqaro loyihalar bilan boyigan. 2017-yildan keyin esa ekologik vazifalar iqtisodiy va hududiy rivojlanish ko‘rsatkichlari bilan tobora ko‘proq bog‘lana boshlagan.

Bunday davrlashtirishdan kelib chiqadigan muhim xulosa shuki, O‘zbekistonda ekologik siyosatning tarixiy rivojlanishi avvalgi vazifalarni butunlay inkor etish orqali emas, ularga yangi funksiyalar qo‘shilishi orqali kechgan. Masalan, tabiatni muhofaza qilish vazifasi bugun ham saqlanadi, biroq unga iqlim, energiya samaradorligi, yashil iqtisodiyot va natijadorlik ko‘rsatkichlari qo‘shilgan. Shuning uchun “yashil” transformatsiyani alohida kampaniya emas, oldingi bosqichlarda shakllangan huquqiy va boshqaruv tajribasining yangi sharoitdagi davomiyligi sifatida ham talqin qilish mumkin.

XULOSA

1991–2025-yillar tahlili O‘zbekistonda ekologik siyosatning mazmuni bir necha marta kengayganini ko‘rsatadi. Dastlab mustaqil davlat uchun ekologik qonunchilik va boshqaruv institutlarini yaratish birlamchi bo‘lgan. 2001–2016-yillarda huquqiy bazaning amaliy ishlashi, alohida ekologik yo‘nalishlarni tartibga solish va xalqaro hamkorlikning roli oshgan. 2017-yildan keyin esa ekologik maqsadlar davlatning iqtisodiy va strategik rejalashtirish hujjatlarida ancha yaqqol ifodalana boshlagan.

Mazkur tarixiy ketma-ketlik ekologik siyosatni faqat qabul qilingan qonunlar soni bilan baholash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Siyosatning amaliy natijasi hujjatlarning hududlarda qanday bajarilishi, monitoringning sifati, ilmiy ma’lumotlardan foydalanish va jamoatchilikning ishtiroki bilan bog‘liq. Shu sababli keyingi tadqiqotlarda umumrespublika miqyosidagi davrlashtirishni

Orolbo‘yi, Farg‘ona vodiysi yoki yirik sanoat markazlari misolida arxiv hujjatlari, statistika va davriy matbuot materiallari bilan tekshirish maqsadga muvofiq.

Maqola doirasida taklif etilgan uch bosqichli yondashuvning asosiy ahamiyati shundaki, u ekologik siyosatdagi davomiylikni ham, yangilanishni ham bir vaqtda ko‘rsatadi. O‘zbekiston tajribasida tabiatni muhofaza qilish vazifasi yo‘qolmagan; aksincha, u vaqt o‘tishi bilan resurslardan foydalanish, xalqaro hamkorlik, yashil iqtisodiyot va strategik rivojlanish vazifalari bilan to‘ldirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonuni. 9 dekabr 1992-yil.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonuni. 27 dekabr 1996-yil.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Chiqindilar to‘g‘risida”gi Qonuni. 5 aprel 2002-yil.

4. O‘zbekiston Respublikasida 2019–2030-yillar davrida “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabrdagi PQ-4477-son qarori.

5. 2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasida “yashil” iqtisodiyotga o‘tish va “yashil” o‘sishni ta’minlash dasturi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-dekabrdagi qarori.

6. “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi va uni amalga oshirishga oid rasmiy materiallar. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti.

7. O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi. Yuldosheva B.M. “O‘zbekistonning atrof-muhit holati tarixi (1991–2025-yillar)” mavzusidagi DSc dissertatsiyasi himoyasi haqidagi rasmiy e’lon, 2026.

8. O‘zbekiston Respublikasi ekologiya sohasiga oid davlat dasturlari, strategik va normativ-huquqiy hujjatlar to‘plami.

XORAZM AN’ANAVIY ZARGARLIGINING O‘RGANILISH TARIXI

Bakdurdiyeva Qunduz Quvondiq qizi
Osiyo xalqaro universiteti Ijtimoiy fanlar va filologiya kafedrasi v.b. dotsenti

Annotatsiya: Tadqiqot ishida Xorazm vohasida an’anaviy zargarlik hunarmandchiligining o‘rganilish tarixi taxlil qilingan. Shuningdek, Xorazm hamda Markaziy Osiyo xalqlarining zargarlik buyumlari, ularning turlari, shakli, bezak xususiyatlari va qo‘llanilishi bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar hamda manbalar yoritib berilgan. Mazkur maqolada O‘rta Osiyo, xususan, Xorazm zargarlik merosining o‘rganilishida tarixiy, etnografik va qiyosiy yondashuvlarning ahamiyati bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: Сазонова М.В., Ғуломов Я.Ғ., Исмоилов И.А., Насриддинов З., Борозна Н.Г., Сухарева О.А., Васильева Г.П., Чвырь Л.А., Захарова И.В., Ходжаева Р.Д., Распопова В.И., Курылев В.П., Иванов С.С., Люшкевич Ф.Д., Shtamp, Massiv bilaguzuklar.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТРАДИЦИОННОГО ЮВЕЛИРНОГО ИСКУССТВА ХОРЕЗМА

Бакдурдиева Кундуз Кувондик кизи
и. о. доцента кафедры социальных наук и филологии
Осийского международного университета

Аннотация: В исследовательской работе проанализирована история изучения традиционного ювелирного ремесла Хорезмского оазиса. Также освещены научные исследования и источники, связанные с ювелирными изделиями Хорезма и народов Центральной Азии, их видами, формами, декоративными особенностями и предназначением. В статье раскрывается значение исторического, этнографического и сравнительного подходов в изучении ювелирного наследия Средней Азии, в частности Хорезма.

Ключевые слова: Сазонова М.В., Гулямов Я.Г., Исмаилов И.А., Насриддинов З., Борозна Н.Г., Сухарева О.А., Васильева Г.П., Чвырь Л.А., Захарова И.В., Ходжаева Р.Д., Распопова В.И., Курылев В.П., Иванов С.С., Люшкевич Ф.Д., штамп, массивные браслеты.

THE HISTORY OF THE STUDY OF TRADITIONAL JEWELRY ART IN KHOREZM

Bakdurdiyeva Qunduz Quvondiq qizi
Acting Associate Professor, Department of Social Sciences and Philology
Osiyo International University

Abstract: This research analyzes the history of the study of traditional jewelry craftsmanship in the Khorezm oasis. It also examines scholarly studies and sources related to jewelry items of Khorezm and the peoples of Central Asia, including their types, forms, decorative features, and functions. The article highlights the significance of historical, ethnographic, and comparative approaches in studying the jewelry heritage of Central Asia, particularly Khorezm.

Keywords: Sazonova M.V., Gulyamov Ya.G., Ismailov I.A., Nasriddinov Z., Borozna N.G., Sukhareva O.A., Vasilyeva G.P., Chvyr L.A., Zakharova I.V., Khodjaeva R.D., Raspopova V.I., Kurylev V.P., Ivanov S.S., Lyushkevich F.D., stamp, massive bracelets.

Kirish va dolzarbligi. Qadimgi Xorazm an’anaviy hunarmandchiligi boy tarixga va an’analarga ega bo‘lganligi sabab ko‘p tadqiqotchilarning diqqat e’tiborini tortgan. Xususan,

Xorazm vohasida metalga ishlov berish hunarining ko‘p turlari mavjud bo‘lib, ularning ichida zargarlik ya’ni, zeb-ziynat buyumlari yasovchi ustalar alohida o‘rin tutadi. Biroq, Xorazm aholisi an’anaviy zargarligi va uning transformatsion jarayonlari muammosi maxsus tadqiqot ob’ektiga aylanmagan mavzulardan biri hisoblanadi. Ushbu mavzuni o‘rgangan olimlar orasida bir qancha mashhur tadqiqotchilar bo‘lib, ularning ishlarida Xorazm zargarlik san’atining tarixi, uslublari va o‘ziga xosligi haqida qimmatli ma’lumotlar berilgan [1.1970.C.113-142.].

Metodlar va o‘rganilish darajasi: Xorazm vohasi hunarmandchiligining muhim tarmoqlaridan biri bo’lgan zargarlik sohasi haqida qimmatli ma’lumotlarni o’z asarlariga kiritgan arxeolog va etnograf tarixchi olimlar qatoriga Сазонова М.В. Украшения узбеков Хорезма [1.1970.C.113-142.], Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Қадимги замонлардан ҳозиргача [2.1959.b.326.], Исмоилов И.А. Ўрта Осиё халқларининг заргарлик санъати [3.1989.b.159.], Насриддинов З. Хоразм воҳасининг заргарлик анъаналари ва уларнинг сақланиши [4.2022.b.123.], Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах–украшениях населения Средней Азии [5.1975.C.281-296.], Сухарева О.А. Костюм народов Седней Азии [6.1979.c.239.], Васильева Г.П. Головные и накосные украшения туркменок XIX – первой половины XX вв [7.1979.C.174-205.], Чвырь Л.А. Опыт классификации ювелирных украшений (Проблема типологии на примере таджикских серег). Костюм народов Средней Азии [8.1979.C.103-112.], Сухарева О.А. История Среднеазиатского костюма Самарканд (2 я половина XIX – XX в) [9.1982.c.146.], Василева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен [10.1986.C.182-196.], Борозна Н.Г. Виды женских ювелирных украшений народов Средней Азии и Казахстана (в связи с подготовкой Историко-этнографического атласа) [11.1974.C.32-44.], Чвырь Л.А. Отражение возрастных градациий в таджикских ювелирных украшениях [12.1970.C.115-122.], Васильева Г.П. Туркменские женские украшения [13.1973.C.90-97.], Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда XIX- начало XX века [14.1964.c.178.], Распопова В.И. Поясной набор Согда VII–XIII вв. [15.1965.C.78-91.], Курылев В.П. Казахские кожанные мужские пояса в собраниях МАЭ // Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа [16.1998.C.85-98.], Иванов С.С. Боевые пояса ранних кочевников Центральной Азии [17.2009.C.66-76.], Люшкевич Ф.Д. Традиционные женские украшения населения Бухарской области [18.1989.C.72-85.] kabi qimmatli asarlarni qayd qilish mumkin.

Tadqiqot natijalari: Milliy libosda kiyingan Xorazm ayol yoki qizni bayramlar yoki oilaviy tadbirlarda ko‘p va rang-barang bezak va taqinchoqlarsiz tasavvur qilish qiyin. Ma’lumki, zargarlik buyumlari, kiyim-kechaklar kabi shakllarning qiyosiy barqarorligiga qaramay, o‘zgarishsiz qolmadi va ushbu tadqiqot ishida Xorazm zargarligining shakllanishi, rivojlanishi va transformatsion jarayonlarga uchrashi kabi masalalarni yoritishga qaratilgan.

Ya.G‘. G‘ulomovning zargarlik san’ati haqidagi ishlari O‘zbekistonning qadimiy hunarmandchiligi va xalq amaliy san’ati, jumladan, zargarlik madaniyatini o‘rganishga qaratilgan [2.1959.b.326.]. Uning tadqiqotlarida xalq orasida keng tarqalgan zargarlik buyumlarining tarixiy ahamiyati, buyumlarni yasashda ishlatilgan xomashyo materiallar, ularning ishlov berish texnologiyasi va badiiy bezak uslublariga katta e’tibor qaratilgan.

O‘zbekiston zargar-ustalarining metall eritish, toblash, pardozlash kabi an’anaviy texnikalarini o‘rgangan va ularning xalq hunarmandchiligidagi ahamiyatini ko‘rsatgan. Muallif zargarlikning kelib chiqishi va rivojlanishini o‘rganib, qadimdan zargarlik san’ati odamlarning hayotidagi o‘rnini tahlil qilgan hamda bu san’at turining Xorazm, Buxoro va Samarqand hududlarida qay tarzda shakllanganini tadqiq qilgan.

Xorazm zargarlik san’atining o‘ziga xos lokal xususiyatlarini va zargarlik buyumlarining

qadimgi jamiyatdagi ijtimoiy ahamiyatini Ya.G‘ulomov ilmiy tadqiq qilgan. Buyumlarning diniy e’tiqodlar, marosimlar va shaxsiy himoya vazifalarini bajarishi, shuningdek, ijtimoiy mavqe va obro‘ belgisi sifatida ishlatilganini ta’kidlagan. Bir so‘z bilan aytganda, muallifning zargarlik san’ati bo‘yicha tadqiqotlari O‘zbekiston va Markaziy Osiyo xalq hunarmandchiligining boy madaniy merosini anglashga katta hissa qo‘shadi. Qolaversa, zargarlik san’ati nafaqat estetik buyumlar yaratish vositasi, balki madaniy, ijtimoiy va diniy qadriyatlarning ifodasi sifatida tushuniladi.

I.A. Ismoilov o‘zining O‘rta Osiyo xalqlarining zargarlik san’atiga bag‘ishlangan asarida zargarlik buyumlaridagi o‘ziga xos naqshlar, geometrik shakllar va ramziy belgilarning badiiy tahlilini keltirgan. U o‘z asarlarida zargarlik buyumlarida aks etgan milliy naqshlar, masalan, gul, barg, yulduz va hayvonot olamiga oid tasvirlarni xalq hayoti va estetik qarashlarning ifodasi sifatida baholagan va tahlil qilgan [3.1989.b.159.].

Xorazm zargarligi va uning madaniy o‘rnini o‘rganishda qoraqalpoq olimlari ham qimmatli ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. Ular zargarlik tarixini, uslublarini, naqsh va ishlov texnikalarini yoritib, Xorazm va qoraqalpoq hunarmandchiligi o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni tahlil qilishgan. Xususan, Bolat Ismailov qoraqalpoq va Xorazm zargarlik buyumlari o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni o‘rganib, qoraqalpoq xalq san’ati va hunarmandchiligi tarixini yoritishda faol ishtirok etgan. Uning tadqiqotlari orqali qoraqalpoq va Xorazm zargarligining bir-biriga ta’siri va umumiyliklari o‘rganilgan.

Xorazm zargarligi buyumlari uchun eng tipik uslub – bu o‘ymakorlik va shtamp* bosish usuli, odatda narsalarning chetlarini bezashda, shuningdek, xorazmliklarning ba’zi guruhlari hisoblanuvchi mang‘ishloq avlodlari zargarlik buyumlarida kamroq uchrashi haqida Z.Nasriddinovning tadqiqotlarida keltirib o‘tilgan. Muallif aksariyat buyumlardagi dizayn kumush asosda yupqa oltin qatlami bilan qo‘llanilganligini qayd qiladi [4.2022.b.123.]. Xususan, tadqiqotda toshlar mahsulotning o‘rtasida va chetlari bo‘ylab rozetkalarga o‘rnatilgan toshlar, rangli shisha bilan, ba’zan esa plastik qoplamalar bilan almashtirilganini ko‘rish mumkin.

Ta’kidlash kerakki, barcha zargarlik buyumlari yosh qizlar va ayollar tomonidan doimo iste’molda bo‘lmagan. Xususan, massiv bilakuzuklar*, ba’zi ko‘krak zargarlik buyumlari va bosh kiyim bezaklari ko‘proq iqtisodiy jihatdan o‘ziga to‘q ayollar tomonidan taqilgan.

Turli tumor-taqinchoqlar qaysidir bir xalqning sehr-jodu, inonch e’tiqodlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lishi N.G. Borozna tadqiqotlarida uchraydi. Uning fikricha: “U yoki bu narsaga inonch xalq e’tiqodining ilk shakllari hisoblanuvchi – totemizm, fetishizm, sehr, afsun, tabiatga sig‘inish timsolida tumor-taqinchoqlarni taqish an’analari bilan tavsiflanadi” [5.1975.C.281-296.]. N.G. Borozna tomonidan tumor-taqinchoqlarning mavhum g‘oyaning moddiy ko‘rinishi ekanligiga bir qancha misollar orqali ko‘rsatib berilgan.

Markaziy Osiyo mintaqasi xalqlarining o‘tmishdagi an’anaviy kiyimlari O.A. Suxareva tomonidan to‘plagan ma’lumotlarida o‘z aksini topgan.

1979 yilda uning muharrirligida O‘rta Osiyo xalqari kiyimlari nomlari ostida chop etilgan to‘plamda mualliflar haykellar, miniatyuralar, devor rasmlari va eski qo‘lyozmalarga murojaat qilganliklarini ko‘rish mumkin [6.1979.c.239.].

To‘plamda O‘rta Osiyo xalqlarining kiyim-kechaklari, matolari, ishlab chiqarish texnikasi, ayollar bosh kiyimlari va erkaklar kiyimlari mazmunidagi maqolalarni o‘z ichiga olgan 17 ta asar kiritilgan bo‘lib, ularning har birida, ayniqsa G.P.Vasileva [7.1979.C.174-205.] va L.A. Chvir [8.1979.C.103-112.] asarlarida taqinchoqlar alohida va kiyim-kechak majmuasining bir qismi sifatida keng o‘rganilgan.

1982-yilda O.A. Suxarevaning XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi samarqandliklar misolida O‘rta Osiyo xalqlari an’anaviy kiyimlari dinamikasini o‘rganuvchi kitobi

ham nashr etiladi. Asar to‘rt qismdan iborat bo‘lib, uning to‘rtinchi qismi zargarlik buyumlari majmuasini yoritishga bag‘ishlangan [9.1982.c.146.].

Markaziy Osiyo mamlakatlarida farzand tug‘ilishi, ko‘p bolali oilalarning ahamiyati va ularda kuzatilayotgan o‘lim sharoitlari bolani zararli kuchlardan asrash va saqlash zaruratini keltirib chiqaradi. G.P. Vasileva turkman xalqida bolalar taqinchoqlarining sehrli ahamiyatini qayd etib, bolaning yosh farqini inobatga olib, kumush tumorlar, qo‘l-oyoq uchun mo‘ljallangan munchoqli bilakuzuklar turlariga batafsil to‘xtaladi hamda ularni taqish orqali bolaning sog‘lom va baquvvat inson bo‘lib ulg‘ayishiga bo‘lgan xalqning inonch-e’tiqod haqidagi ma’lumotlarini keltirib o‘tadi [10.1986.C.182-196.].

Bundan tashqari, Markaziy Osiyo xalqlarining zargarlik buyumlari va taqinchoqlarini tavsiflovchi umumiy yo‘nalishdagi adabiyotlar [11.1974.C.32-44.] mavjud bo‘lib, ularda o‘zbek [1.1970.C.113-142.], tojik [12.1970.C.115-122.], turkman [13.1973.C.90-97.], qozoq [14.1964.c.178.] xalqlarining ayol-qizlar va bolalar taqinchoqlari haqidagi ma’lumotlarga to‘qtalib o‘tilgan bo‘lsa, V.I. Raspopova [15.1965.C.78-91.], V.P. Kurilev [16.1998.C.85-98.], S.S. Ivanov [17.2009.C.66-76.] kabi olimlarning maqolalarida erkaklar bezak turlaridan biri bo‘lgan kamarlarning tafsilotlari haqida batafsil ma’lumotlar keltirilgan.

Xorazm zargarligi tarixini hamda zargarlik buyumlarini tavsiflashda vohaga qo‘shni bo‘lgan hududlarni ham qiyosiy tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Shu jihatdan F.D. Lyushkevichning Buxoro vohasi ayollari bezaklari tavsifiga bag‘ishlangan tadqiqot ishi ham muhim ahamiyat kasb etadi [18.1989.C.72-85.].

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, Xorazm an’anaviy zargarligining o‘rganilish tarixiga oid ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mazkur hunarmandchilik turi tarixiy, etnografik va san’atshunoslik yo‘nalishlarida tadqiq etilgan. Tadqiqotlarda Xorazm zargarlik buyumlarining turlari, shakli, bezak xususiyatlari, tayyorlanish texnologiyasi va qo‘llanilishi haqida muhim ilmiy ma’lumotlar keltirilgan. Mazkur tadqiqotlar Xorazmning boy zargarlik merosini o‘rganish va ilmiy jihatdan yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сазонова М.В. Украшения узбеков Хорезма // Сборник Музея антропологии и этнографии. 1970. – Т. XXVI. – С. 113-142

2. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Қадимги замонлардан ҳозиргача. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1959. – 326 б.

3. Исмоилов И.А. Ўрта Осиё халқларининг заргарлик санъати. – Тошкент: Фан, 1989. – 159 б.

4. Насриддинов З. Хоразм воҳасининг заргарлик анъаналари ва уларнинг сақланиши. – Тошкент: Milliy Meros, 2022. – 123 б.

5. Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах–украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – Москва. 1975. – С. 281-296.

6. Сухарева О.А. Костюм народов Седней Азии. – Москва: Издательство: Наука, 1979. – 239 с.

7. Васильева Г.П. Головные и накосные украшения туркменок XIX – первой половины XX вв. // Костюм народов Средней Азии. – Нукус. 1979. – С. 174-205.

8. Чвырь Л.А. Опыт классификации ювелирных украшений (Проблема типологии на примере таджикских серег). Костюм народов Средней Азии. – Нукус. 1979. – С. 103-112.

9. Сухарева О.А. История Среднеазиатского костюма Самарканд (2 я половина XIX – XX в). – Москва. 1982. – 146 с.

10. Василева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды верования и культы народов Средней Азии. – Москва. 1986. – С. 182-196.
11. Борозна Н.Г. Виды женских ювелирных украшений народов Средней Азии и Казахстана (в связи с подготовкой Историко-этнографического атласа) // СЭ. 1974. №1. – С. 32-44.
12. Чвырь Л.А. Отражение возрастных градациий в таджикских ювелирных украшениях // СЭ. 1970. №4. – С. 115-122.
13. Васильева Г.П. Туркменские женские украшения // СЭ 1973. №3. – С. 90-97.
14. Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда XIX- начало XX века. – Алма-ата: Наука, 1964. – 178 с.
15. Распопова В.И. Поясной набор Согда VII–XIII вв. // СА. 1965. №4. – С. 78-91.
16. Курылев В.П. Казахские кожанные мужские пояса в собраниях МАЭ // Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. – Ленинград. 1989. – С. 85-98.
17. Иванов С.С. Боевые пояса ранних кочевников Центральной Азии // Материалы и исследования по археологичии Кыргыстана. Вып. 4. – Бишкек. 2009. – С. 66-76.
18. Люшкевич Ф.Д. Традиционные женские украшения населения Бухарской области // СМАЭ. Т. 43. – Л., 1989. – С. 72-85.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

МИРОВОСПРИЯТИЕ ДАНИИЛА АНДРЕЕВА И СТАНОВЛЕНИЕ КОНЦЕПЦИИ ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ

Очилова Насиба Нематовна
Ассистент кафедры Русского языка и литературы СамГПИ.
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-8345-6119

Аннотация. Статья посвящена исследованию художественной репрезентации Востока и исламской духовной традиции в творчестве Даниила Андреева. Цель исследования заключается в выявлении особенностей осмысления образа Пророка Мухаммада (САВ) и коранического сюжета о ночном путешествии и Вознесении (аль-Исра валь-Мирадж) в стихотворении «Серебряная ночь Пророка».

Ключевые слова: Пророк Мухаммад (САВ); Ислам; Коран; интертекстуальность; образы Востока; религиозная символика; ориентализм; межкультурный диалог.

DANIIL ANDREEV'S WORLD PERCEPTION AND THE FORMATION OF THE CONCEPT OF POETIC REPRESENTATION

Ochilova Nasiba Nematovna
Assistant of the Department of Russian Language and Literature at SamSPI.

Abstract. The article examines the artistic representation of the East and Islamic spiritual tradition in the works of Daniil Andreev. The aim of the study is to identify the peculiarities of interpreting the image of the Prophet Muhammad (PBUH) and the Quranic plot of the nocturnal journey and Ascension (al-Isra wal-Miraj) in the poem «The Silver Night of the Prophet.»

Keywords: Prophet Muhammad (PBUH); Islam; Quran; intertextuality; images of the East; religious symbolism; Orientalism; intercultural dialogue.

DANIIL ANDREEVNING DUNYONI IDROK ETISHI VA SHE'RIY TASVIR TUSHUNCHASINING SHAKLLANISHI

Ochilova Nasiba Nematovna
SamDPI Rus tili va adabiyoti kafedrasi assistenti.

Annotatsiya: Maqola Daniil Andreev ijodida Sharq va islom ma'naviy an'analarining badiiy ifodalanishini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotning maqsadi «Payg'ambarning kumush tuni» she'rida Muhammad payg'ambar (s.a.v.) siymosi va Qur'ondagi tungi safar va Me'roj (al-Isro val-Me'roj) syujeti talqinidagi o'ziga xosliklarni ochib berishdan iborat.

Kalit so'zlar: Muhammad (s.a.v.) Islom; Qur'on; intertekstuallik; Sharq obrazlari; diniy ramzlar; sharqshunoslik; madaniyatlararo muloqot.

Введение. Этническое своеобразие мира, многоцветье культур и традиций народов, национальные и языковые особенности стран, религиозные предпочтения поднимают особенность взаимодействия литератур, представляющих нам не только широту мира, но и открывающих нам границы взаимодействий континентов и стран. В этом плане, изучение авторских высказываний о мире, понимание личного творческого пути, особенностей художественного восприятия, несомненно, приближает нас к постижению важного

личностного кода осознания действительности. Это понимание важно еще и тем, что через авторские концепции мы приближаемся к считыванию индивидуально-авторских кодов, помогающих нам осознать многообразие и многоструктурность мира. Еще А.А. Потебня отмечал, что «процесс поэтического творчества является необходимым для них самих и период развития и завершения поэтической деятельности наступает вместе с завершением их собственного развития» [4, С. 229].

Подчеркивая неизбежность и высокую необходимость освоения Востока в России на рубеже XIX - XX веков, П.Тартаковский замечает, что именно в этот период «начала ощущаться историческая ограниченность модели мира, которую на протяжении долгих и неспокойных веков вырабатывало европейское мышление. Все более неуместным выглядело желание строить историографические, религиозные, правовые, нравственные и эстетические концепции и понятия, основываясь исключительно на опыте общественной жизни Европы» [6, с. 28].

Образ Востока в творческом сознании Д.Андреева сложен и многообразен. Человек переломной эпохи, по самой сути своей духовной организации удивительно слитный со своим кризисным временем, Д.Андреев наделен чрезвычайно глубоким и многоаспектным восприятием мира. Для его всепронизывающего мировосприятия главным было объяснение данного мира, возможность диалога и объединения разрозненных звуковых и смыслообразующих пространств, объединенных в единое понимание Востока. Проникая в его глубь, Д.Андреев пытался раскрыть важную суть этой части света, углубляясь в специфичность и непохожесть географического пространства, оставлял достаточно серьезные размышления по этому поводу. Анализ его концепции мировой истории культуры, безусловно, важен с точки зрения выявления связи между фактическим, реальным и интуитивным, трудно переводимым на язык конкретных понятий. За этим сложнейшим имплицитным представлением мира, необходимо увидеть самого Д.Андреева с его взглядом на мир, раскрыть не только логику его лирических представлений, но и те черты мировосприятия поэта, из которых вырастает сложнейшая концепция его поэтической репрезентации. В небольших по объему, но ярких и насыщенных воспоминаниях о поэте, соратники отмечали глубину и серьезность его подхода к жизни. Именно его миросозерцание не исключало возможности взглянуть на мир, как на целое. О нем часто говорили, как о человеке, способном подняться над вершинами духа, соотнося его творчество с поразительными картинами и пророческими видами мира. Метафилософские картины его главной книги жизни «Роза Мира» [1, Т.2] поднимаются до высот «Божественной комедии» и противопоставляют ей трагическое миропонимание, которое давало возможность к осознанию данного континуума пространства.

Будучи всю жизнь православным христианином и считая религию важным смыслообразующим началом жизни человека, Д.Андреев много внимания уделял осмыслению духовного опыта человечества. В этом плане, особо интересными звучали его мысли об Исламе в знаменитом трактате «Роза Мира», который он называл «религией правой руки», так как в ней есть «Божие откровение». Поэт отмечал важность и особенную статусность и Пророка Мухаммада (САВ), указывая, что «не подлежат сомнению ни религиозная гениальность Мухаммеда, ни его искренность, ни его вдохновленность высокими идеалами, ни та особая огненная убедительность его проповеди, которая заставляет признать в нем подлинного пророка, то есть вестника мира горнего» [1, Т.2]. Эти утверждения насыщают поэтический мир мусульманского Востока Андреева особо звучащими контрастами, противоречивыми началами, полярными компонентами и тенденциями. Андреев неизменно видел мир во всем размахе, во всем напряжении присущих ему противоречий. Представляя

глубину и неординарность судьбы исламского Пророка, поэт с поразительной остротой сумел передать противоречивые силы, пронизывающие как одного человека, так и весь мир в целом: «Я уходил за городскую стражу, // С моим народом навсегда порвав» [1, Т. 2]. Во всем творчестве поэта четко прослеживается тенденция амбивалентности Мухаммада (САВ): он Пророк, святой в религиозном учении Востока, с другой стороны, он описывается вполне земным человеком, проходящим целый ряд сложных жизненных перипетий. Именно на этом строится его концепция мировой истории культуры, в центре которой стоит проблема безысходности и возрождения мира, провал и воскресение человека. Составные части концепции — Россия, Запад и Восток, в соответствии с решением этой центральной проблемы, выполняют свои определенные смыслообразующие функции. Человек ярко выраженных духовно-религиозных воззрений, Д.Андреев крайне тяжело воспринимал убыль духовной и материальной мощи мира. В андреевской концепции мировой истории культуры функции такой грозной роковой и необходимой силы, противостоящей Западу и России, силы, в борьбе с которой Россия завоевывает право на будущее, русский человек преображается, он несет в себе образ Востока. Почему именно Восток играет в концепции мировой истории культуры Андреева роль такого вечного сопрягателя жизни?

Попытаемся показать, как на реальной, конкретно-исторической основе Андреев творит свой особый иррациональный мир восточных реалий.

Образ Востока у Андреева — гибкая, подвижная, органически целостная система. Его подходы к проблеме поэтического исследования этой темы, в первую очередь, говорят о крайне важной необходимости для самого поэта понять, в чем своеобразие данного пространства. Многоликость Востока, бирюзовая орнаментальность, яркость и пестрота, мир мусульманской духовности не могли не найти выражения в поэтическом творчестве Андреева. На протяжении ряда лет представления обогащались, синтезируя в себе комплекс впечатлений о восточных культурах и его религиозной ментальности. Им был создан стихотворный цикл «Голоса веков», посвященный поэтическому осмыслению ислама и его главной книги – Корана. В основу стихотворения «Серебряная ночь Пророка» легла кораническая история о ночном путешествии Пророка Мухаммада (САВ) в Иерусалим и вознесение его на небо (мирадж). Тема достаточна важна и серьезна и с точки зрения мусульманской апологетики, так как разрешает очень много вопросов, связанных с рядом религиозных исламских канонов и предписаний. В мусульманских историях о Мирадже говорится, что эта ночь предопределила многое в судьбе Мухаммада (САВ). В эту ночь архангел Джибриил (Гавриил) перенес Пророка из Мекки в Иерусалим, для того, чтобы он узрел великую и удивительную мощь Всевышнего. Это чудесное событие предварено яркими историями: снисхождение ангела, рассечение груди, обмывание сердца водой источника Зам-зам, наполнение верой, появление молниеносного Бурака, пустыня, звезды, остановки и совершение ракатов намаза в сакральных местах (Медина, дерево пророка Мусы (Моисея), место рождения пророка Исы (Иисуса)), мечеть Аль-Акса, совершение коллективного намаза, подъем и поэтапное прохождение всех семи небес, знакомство и приветствия Пророков, встреча с Аллахом, предписания народу Мухаммада (САВ). Эту почитаемую в мусульманстве ночь в исламе называют ночью Вознесения или аль–Исра валь Мирадж. Сам Мирадж воспринимается как оказание глубокого уважения и почета последнему из всех Божьих Пророков на Земле – Мухаммаду (САВ). О важности этой ночи в священном Коране говорится в 17 и 53 сурах, которые передают непререкаемую ценность этого события. Если попытаться наметить основное направление в становлении образа у Д.Андреева, то это будет путь от конкретного события, факта ночного путешествия Пророка,

к созданию максимально обобщенной, символически-многозначной, глобальной категории образа, наполненной и расширяющейся коннотацией, вследствие чего углубляющей свои информационные функции.

К ночному путешествию Пророка Мухаммада (САВ) обращались многие русские поэты и писатели (Пушкин, Достоевский, Бунин и др.), пытаясь в этом кораническом сюжете передать свое понимание образа мусульманского Пророка.

Великолепно это было представлено в «Пророке» А.С.Пушкина, где поэт показывает важность темы «Поэт-Пророк» в истории культуры. Еще в 1815 году, учась в Лицее и знакомясь с материалами, опубликованными на страницах журнала «Вестник Европы», Пушкин читает нашумевшую ориенталистскую статью А. Болдырева «Могаммедово путешествие на небо» [7]. В статье, в довольно увлекательной форме, представлены сведения ночного путешествия (мираджа) пророка Мухаммада(САВ) в Иерусалим и вознесения его на Небо, к престолу Аллаха. Для нас статья интересна детализацией мираджа, Болдырев указывает на факт, что, перед началом мираджа, явившийся к Мухаммаду (САВ) архангел Гавриил, «вынимает из груди его сердце, выжимает из него черную каплю – начало прародительского гнева, моет оное, наполняет верою и познанием и потом кладет его на прежнее место» [7]. Текст статьи потрясает воображение впечатлительного Пушкина и становится материалом, которому Пушкин дает свою интерпретацию. Создавая образ «Пророка-Поэта», Пушкин пользуется отдельными эпизодами из информации о мусульманском Пророке. Так, в результате пушкинского поэтического переложения, образ архангела Гавриила сменяется на «шестикрылого Серафима».

Духовной жаждою томим,
В пустыне мрачной я влачился, —
И шестикрылый серафим
На перепутье мне явился…

Пушкинские мотивы и концептуальные суждения о сложном пророческом пути получают в данном тексте новое смысловое развитие. Пушкин ориентирует внимание как читателей, так и свое собственное, на новые идеи, связанные непосредственно со Священными Писаниями: Библией и Кораном. Понимание истины, знание фактологического материала о жизни святых, помогают Пушкину увидеть тонкие черты, разделяющие грани пророчества и поэтического вдохновения. Пушкинский Пророк, являясь собирательным образом, воплощает в себе черты многих Посланников Бога, неся свет особой правды. Поэт утверждает об осознании божественности предначертанного Богом пути Поэта, отсюда и специфическое наполнение образа. Пушкинский пророк – это не просто поэт, это божий избранник, наделенный даром, несущий свет и истину людям. Обнаружив много сходства и внутренних параллелей с жизнью Пророка Мухаммада (САВ), мы полагаем, что Пушкин, берет много важных реалий из жизни мусульманского Пророка, так как мир мусульманской духовности не чужд поэту. Пушкин создает некое единое понятие библейских и кораических истин, почерпнутых в Священных Писаниях. Для него важным становится соединение этих двух важных книг человечества. Исследуя профетические традиции появления Пророка, можно предположить, что основой данного торжественного текста А.С.Пушкина, помимо Библии, явились кораические аяты 97 суры Священного Писания «Аль Кадр»: «В сию нощь низходят Ангели с небес на землю, по изволению Господню: приветствуют правоверных до разсвета дневнаго» (Коран 97:4); 96 сура «Аль Аляк»: «Читай Аль –Коран, превозноси славу Господа твоего: научившаго человека ведати писание» (Коран, 96:3,4,5) повествующие о явлении Мухаммаду (САВ) в пустыне архангела Гавриила, давшего пророку прочесть

«свиток повелений Божиих», а также сура 74 «Аль Муддасир»: «О обвернутый! Востани, проповедуй народу адские мучения, и что Господь твой могущественнее идолов их!» (Коран 74:1,2,3), говорящая о втором видении пророка, когда Мухаммад (САВ) получил повеление «восстать, проповедовать и возвеличить Господа» [8, с. 377].

Как труп в пустыне я лежал,
И бога глас ко мне воззвал:
«Восстань, пророк, и виждь, и внемли,
Исполнись волею моей,
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей»

Отзвуки восточной поэзии и Корана живут во многих произведениях поэта, его понимание важности и необходимости ценностной красоты добрых взаимоотношений людей, выделяются сокровенностью мысли и глубиной содержания идеи.

Даниил Андреев, подобно своим предшественникам, создает некий опыт сопереживания, когда в одном поэтическом восприятии момента оказываются два сознания: Пророка и Поэта. Важно констатировать, что Д.Андреев уходит от предвзятости в описании Востока, его не интересуют и не вдохновляют яркие картины и экзотика арабского Востока, он пытается увидеть внутреннюю суть проблемы, прочувствовать сам опыт путешествия Пророка, его мираджа и «полета» к Престолу Господню. Преодоление границ мира, духа, отрыв от «плоти и свинцового плена» [2, с. 151-153], где «над белоснежною Меккою» [2, с. 151-153] - обозначение важности пространства, внутри которого так существенны выбранные эпитеты, «звезды вонзают в душу тысячи звонких жал...» [2, с. 151-153] - мир божественного предопределения. Поэту важна структурированность созданного, постепенно, словно из глубины веков Востока выходят образы: «благоговейный трепет сердце Пророка сжал», «шум непомерных крыл», «конь с человечьим ликом», «сирийский ветер», «первые небеса» [2, с. 151-153]. Д.Андреев словно расширяет границы видимого, наполняя пространство новыми ощущениями и реалиями: «иерархии гигантские ширятся впереди» [2, с. 151-153]. Сам поэтический текст наполнен особой семантикой, внутри которой чувствуется таинственная связь веков. Текст отличает почти фотографическая точность в изображении святынь, глубокая роскошь в описании восточной ночи: «звезды вонзают в душу тысячи острых жал» и пустынного зноя: «сирийский ветер душит». Здесь очень важно отметить умение Андреева чувствовать и отражать специфику восточного. Его понимание глубины и значимости исламских мотивов показывают тонкое чутье художника. В данном произведении, поэт воссоздает ряд текстовых коранических реалий. Д.Андрееву удается передать важность ситуации, он структурирует время, сжимает его подобно удивительному и божественному хронотопу Корана, и мы видим только лишь констатацию перечисления фактов, внутри которой прослеживается и угадывается множественность событий текста: «конь с человечьим ликом, десятикрылый гонец», «спящий Иерусалим», «уединенный храм», «ждут Моисей и Христос», «Первые небеса», «последнее Небо», «глагол непреклонный звал», «скрывают лицо Аллаха семьдесят покрывал», «голос, как ста водопадов шум» [2, с. 151-153] и т.д. Специфичность момента – в множественности сакральных событий. Уникальность данного текста в глубине прочувствования материала, где поэт создает свое видение момента, наполненное божественным и предопределяющим смыслом. В данном тексте «Серебряная ночь Пророка» все дышит глубинным мироощущением могучего оживляющего слова Пророка Мухаммада (САВ), за которым угадывается и пушкинское:

Как опоясанный громом,

И молниями
Самум:
-Восстань и гряди, избранник, вдоль всех городов и стран,
Провозглашай народам
Мой истинный Аль-Коран! [2, с. 151-153]

Так, в стихотворении Д.Андреева, поэт понимает и принимает важное пушкинское утверждение необратимости пути Пророка, и в его тексте «Восстань и гряди, избранник, вдоль всех городов и стран, /Провозглашай народам мой истинный Аль-Коран!» слышится пушкинская цитата: «Восстань Пророк, и виждь, и внемли, / Исполнись волею Моей, / И, обходя моря и земли, / Глаголом жги сердца людей» [5, С. 385].

Д.Андреев, практически создает свое понимание данной коранической истории, внутри которой скрыто явление глубокого поэтического ряда. Он интуитивно владеет образным рядом языка, создавая незаметную параллель единства понимания. Нарочитое сгущение в употреблении пушкинского элемента «Восстань» делает его заметным, структурно активным. Этим достигается эффект важности фразы, имитируется организованность, простота, естественность текста. Здесь глубок и важен контекст, сама картина, размышление о сущности мироздания: «Звезды, летящие вверх… Гаснущие голоса…» [2, с. 151-153]. Поэту важна определенная художественная функция употребляемых им лексических единиц. Все слова оказываются сгруппированы в определенные семантические ряды космического пространства: «Иерархии гигантские ширятся впереди: между очами ангела – тысячи дней пути…» [2, с. 151-153]. Текст включает в себя некоторые последовательности, производящие впечатления избранной необычности. Здесь нет особой предрасположенности к детальной прорисовке образа, автор создает некоторое семантическое целое, включающее пересечение областей значений этих слов и создает связанный ряд огромности данного космического пространства. По силе поэтического воздействия и по глубине проникновения, Д.Андреев создает космическое обозначение видения текста Корана. Он понимает, что Книга Священного Писания в сжатой, лаконично-глубокой форме со специфичной кораниче ской ритмикой и пластической образностью, создает мир важнейших предписаний человечеству. Отсюда и вдумчивая работа поэта по реконструкции данного текста. «Пречист Тот, Кто перенес ночью Своего раба, чтобы показать ему некоторые из Наших знамений, из Заповедной мечети в мечеть аль-Акса, окрестностям которой Мы даровали благословение. Воистину, Он - Слышащий, Видящий» (Коран, 17:1). Андрееву важен, с нашей точки зрения, арабский Восток, бытовые реалии которого являются олицетворением Мекки с ее особенным мироустройством и миропониманием: «дух песков накаленных, «благоговейный трепет Пророка», «конь с человечьим лицом», «сирийский ветер», «путешествие в Иерусалим», «первые небеса», «скрывают лицо Аллаха семьдесят покрывал» [2, с. 151-153]. О покрывале, упомянутом в тексте Д.Андреева, Священный Коран утверждает: «Когда ты прочел Коран, Мы воздвигли между тобой и теми, кто не верит в Последнюю жизнь, невидимую завесу. Мы набросили на их сердца покрывала, дабы они не могли понять его (Коран), и лишили их уши слуха. Когда ты поминаешь в Коране своего Единственного Господа, они отворачиваются, испытывая к этому отвращение» (Коран, 17:45-46). Д.Андрееву удается приблизиться к пониманию единичности момента в истории мусульманской религии, прочувствовать важность ситуативного явления. Д.Андреев работает исходя из знаковой природы данного события, представляя глубину культурно-исторической и семиотической парадигмы периода. Коранический мотив, предельно обоснован и убедителен у Андреева. Подчеркнутая в каждом эпизоде привязанность к окружающему миру, его особенность,

пустынность, одиночество, маркированное отсутствием других фигур - актуализируют тему поиска выхода появлением ряда событий: «шум непомерных крыл», «конь, десятикрылый гонец, с человечьим ликом» «мчит Пророка на север», «хлещет сирийский ветер», «сходит ночной наездник в спящий Иерусалим» [2, с. 151-153]. Нарративом транслируется и ответ, нарастание действия - молитва в храме, подъем на небеса, лицезрение Аллаха через «семьдесят покрывал», голос Бога - «ста водопадов шум», «опоясанный громом и молниями самум». Пройдя сложные трансформационные этапы, герой из пассивного наблюдателя превращен в Пророка, это подтверждают завершающие строки художественного текста. Семантика данной предлагаемой логики событий, представлена как тягостное завершение пути от «звезд, летящих вверх», до «гаснущих голосов», «плоти свинцовый плен». Такая широта использованных художественных средств позволяет предположить, что смыслы художественного восприятия Д.Андреевым транслированы максимально полно и выражают понимание поэтом специфичности Пророческого пути. Модальный вектор развития данного стихотворного текста занимает в структуре образов основополагающее место: «Всякий рассказ, картина, стихотворение есть, конечно, сложное целое, составленное из различных совершенно элементов, организованных в различной степени, в различной иерархии подчинений и связи; и в этом сложном целом всегда оказывается некоторый доминирующий и господствующий момент, который определяет собой построение всего остального рассказа, смысл и название каждой его части» [3, с. 200]. Определённая заданность тематики и развития поэтической сюжетной линии позволяет понять и сложность заключения андреевского текста, внутри которого выявляется определенная недосказанность, загадочное многоточие:

По-прежнему бдит над Меккой
белой кометы хвост,
Дух песков остывающих
и острых могучих звезд…

Текст формально имеет определенное ощущение недосказанности полёта мысли автора над действительностью, где через фразу «по-прежнему» мы считываем информацию о выделении момента поэтом, подчеркивании им важности места и пространства происходящего. Ввиду того, что в художественном произведении языковые формы и их значения постоянно трансформируются, уточняются, преодолеваются, чтобы обрести новый смысл, соответствующий мыслям, чувствам и представлениям автора мы воспринимаем накал поэтических чувств в выделении и обозначении момента. В сюжете данного художественного произведения начало, середина и конец обусловлены причинно-следственными закономерностями и отношением автора к сакральности описываемого. Как первый аккорд задаёт тональность в музыке, так и первое предложение указывает на эмоциональный настрой произведения, на характер его «звучания» на протяжении всего поэтического текста. Особенное начало: «Над белоснежною Меккою – / гибкий кометы хвост, //Дух песков накаленных/ И острых могучих звезд…» [2, с. 151-153], облечено в бесстрастную форму философской сентенции. Фраза звучит возвышенно, ввиду понимания поэтом, сложности и противоречивости моментов коранического сказания и общечеловеческих мотивов высокой нравственной силы.

Литература

1. Андреев Д. Роза мира. Собр.соч.в. в 4 т. М.1995. Т.2.
2. Андреев Д. Серебряная ночь Пророка. Палестинская мелодия. // Гаврилов Ю.А.,

Шевченко А.Г. Взаимопроникновение культур. Коран в русской поэзии.-М.: Наука, 2006. С.151-153.

3. Выготский Л. С. Психология искусства. М.: Искусство, 1986.С.200.
4. Потебня А.А. Мысль и язык. –М., 1999. С.229.
5. Пушкин А.С. Пророк. Соч.в 3 т. М., 1985. Т.1. С.385.
6. Тартаковский П. И. «Арабский цикл» Ивана Бунина // Тартаковский П. И. Русские поэты и Восток. -Ташкент: ТГПИ, 1986. - С. 28.
7. Указатель исторических статей, помещенных в журналах: «Вестник Европы», «Русская мысль», «Русское богатство», «Мир Божий», «Современный мир», «Образование». (За 1801-1908 гг.). Российская государственная библиотека (РГБ)
8. https://ru.wikisource.org/wiki/Индекс:Аль-Коран_аравлянина_Магомета_(пер._М._Веревкина,_1790)_-_часть_2.pdf. – интернет-ресурс. С.377.

CHET TILIDAN KASBIY KOMPETENSIYAGA: ESP TA'LIMINING INNOVATSION YONDASHUVLARI

Kadirxodjayeva Dilnoza Baxtiyor kizi
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti Ingliz tili o'qituvchisi

Annotatsiya. Chet tilini kasbiy yo'naltirilgan holda o'qitish, xususan, ESP (English for Specific Purposes) ta'limining nazariy-metodik asoslari hamda innovatsion yondashuvlari maqolamda keng ravishda yoritiladi. Zamonaviy ta'lim jarayonida talabalarning nafaqat lingvistik bilimlarini, balki kasbiy faoliyatda chet tilidan samarali foydalanish, real vaziyatlarda muloqotga kirishish va kasbiy kommunikativ kompetensiyani namoyon etish ko'nikmalarini shakllantirish muhimligi asoslanadi. Maqolamda kommunikativ va kompetensiyaviy yondashuvlar, raqamli ta'lim texnologiyalari, interaktiv metodlar, autentik materiallar, rolli o'yinlar, loyiha metodlari hamda individual ta'lim yondashuvlarining ESP ta'limidagi imkoniyatlari tahlil qilinadi. ESP ta'limini zamonaviy pedagogik va raqamli vositalar bilan uyg'unlashtirish talabalarning chet tilini real kasbiy muhitda qo'llashga tayyorgarligini oshirishning muhim omili sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: ESP, kasbiy kompetensiya, kasbiy kommunikativ kompetensiya, chet tili ta'limi, innovatsion yondashuv, kommunikativ yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv.

Аннотация. В статье широко рассматриваются теоретико-методологические основы и инновационные подходы к профессионально ориентированному обучению иностранному языку, в частности, к обучению ESP (English for Specific Purposes). Обосновывается важность формирования у студентов не только лингвистических знаний, но и умений эффективно использовать иностранный язык в профессиональной деятельности, вступать в коммуникацию в реальных ситуациях и демонстрировать профессиональную коммуникативную компетентность. В статье анализируются возможности коммуникативного и компетентностного подходов, цифровых образовательных технологий, интерактивных методов, аутентичных материалов, ролевых игр, проектного метода, а также индивидуализированного подхода в обучении ESP. Сочетание ESP с современными педагогическими и цифровыми средствами рассматривается как важный фактор повышения готовности студентов к использованию иностранного языка в реальной профессиональной среде.

Ключевые слова: ESP, профессиональная компетентность, профессиональная коммуникативная компетентность, обучение иностранному языку, инновационный подход, коммуникативный подход, компетентностный подход.

Abstract. The article extensively examines the theoretical and methodological foundations and innovative approaches to professionally oriented foreign language teaching, particularly ESP (English for Specific Purposes) education. It substantiates the importance of developing not only students' linguistic knowledge but also their ability to use a foreign language effectively in professional activities, communicate in real-life situations, and demonstrate professional communicative competence. The article analyzes the potential of communicative and competence-based approaches, digital educational technologies, interactive methods, authentic materials, role-playing activities, project-based learning, and individualized approaches in ESP education. Integrating ESP education with modern pedagogical and digital tools is considered an important factor in enhancing students' readiness to use a foreign language in a real professional environment.

Keywords: ESP, professional competence, professional communicative competence, foreign

language education, innovative approach, communicative approach, competence-based approach.

KIRISH. Zamonaviy mutaxassisdan xorijiy tilda faqat kundalik muloqot qila olish emas, balki o‘z kasbiy sohasi doirasida ma’lumot izlash, hamkasblar bilan fikr almashish, professional vaziyatlarda muloqot qilish va o‘z nuqtayi nazarini aniq ifodalash kabi ko‘nikmalar ham talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan, ESP (English for Specific Purposes), ya’ni maxsus maqsadlarga yo‘naltirilgan ingliz tili ta’limi alohida metodik ahamiyat kasb etadi. ESP yondashuvi ta’lim mazmunini talabalarning muayyan kasbiy sohasi, ehtiyojlari, kelajakdagi faoliyati va kommunikativ vazifalari bilan bog‘lashga asoslanadi. Bunday yondashuvda til o‘rganishning asosiy maqsadi grammatik qoidalar va lug‘aviy birliklarni o‘zlashtirish bilangina cheklanmay, ularni real kasbiy vaziyatlarda to‘g‘ri va maqsadli qo‘llay olishga yo‘naltiriladi. Natijada chet tili talabaning kasbiy tayyorgarligining amaliy tarkibiy qismiga aylanadi.

Zamonaviy chet tili ta’limida kompetensiyaviy va kommunikativ yondashuvlarning uyg‘unligi muhim metodik asoslardan biri hisoblanadi. Kompetensiyaviy yondashuv talabaning egallagan bilim va ko‘nikmalarini amaliy faoliyatda qo‘llash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qilsa, kommunikativ yondashuv ushbu bilimlardan real muloqot jarayonida foydalanishga imkon yaratadi . Shu sababli ESP mashg‘ulotlarida kasbiy dialoglar, rolli o‘yinlar, muammoli vaziyatlar, loyiha topshiriqlari, munozaralar va autentik materiallardan foydalanish talabalarning kasbiy kommunikativ faoliyatini rivojlantirish uchun samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. ESP ta’limining yana bir muhim jihati shundaki, kasbiy muloqot faqat lingvistik bilimlarga tayanmaydi. Mutaxassisning xorijiy tilda samarali faoliyat yuritishi uchun tegishli soha terminologiyasini bilish, kasbiy nutq me’yorlarini anglash, turli kommunikativ vaziyatlarga moslasha olish hamda boshqa madaniyat vakillari bilan samarali muloqot o‘rnatish ko‘nikmalari ham zarur. Shu jihatdan ESP ta’limida lingvistik, kommunikativ, funksional va ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarning o‘zaro bog‘liqligini ta’minlash dolzarb metodik vazifalardan biri hisoblanadi.

Shunday qilib, chet tilini kasbiy ehtiyojlar asosida o‘qitish zamonaviy oliy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. ESP ta’limida innovatsion pedagogik texnologiyalar, kommunikativ va kompetensiyaviy yondashuvlar hamda raqamli ta’lim imkoniyatlarini uyg‘unlashtirish talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorgarligini kuchaytirish uchun zarur shart-sharoit yaratadi. Shu sababli chet tilidan kasbiy kompetensiyaga o‘tish jarayonini ta’minlaydigan samarali metodik yondashuvlarni aniqlash va ularni ta’lim amaliyotiga tatbiq etish mazkur tadqiqotning asosiy yo‘nalishini belgilaydi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Chet tilini kasbiy yo‘nalishda o‘qitish masalasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda til bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lash zarurati nuqtayi nazaridan o‘rganilmoqda. Ayniqsa, talabaning chet tilidagi bilimlarini real kasbiy vaziyatlarda qo‘llay olishi, turli kommunikativ vazifalarni mustaqil bajarishi va kasbiy muloqotga moslasha olishi ESP ta’limining muhim jihatlaridan biri sifatida qaraladi. Shu sababli mazkur yo‘nalishdagi ilmiy manbalarda kompetensiya, kommunikativ kompetensiya va kasbiy kommunikativ faoliyat tushunchalariga alohida e’tibor qaratilgan. I.A. Zimnyaya tadqiqotlarida kompetensiya shaxsning mavjud bilimlari bilan bir qatorda uning kelgusidagi faoliyatida namoyon bo‘ladigan imkoniyatlari, qarashlari va munosabatlari bilan ham bog‘lanadi. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, chet tilini o‘qitish jarayonini faqat tayyor bilimlarni berish bilan cheklash emas, balki talabaning o‘z bilimlarini amaliy vaziyatlarda qo‘llashga tayyorligini shakllantirish muhimligi ko‘rinadi. ESP ta’limi uchun mazkur qarash ayniqsa ahamiyatli bo‘lib, unda til kompetensiyasi muayyan kasbiy faoliyat talablari bilan bog‘lanadi. N.V. Bagramova kompetentlikni shaxsning muayyan kompetensiyani egallashi, faoliyatga nisbatan munosabati va amaliy tajribasi bilan izohlaydi. Bu qarash kasbiy

chet tili ta’limida talabaning faqat nazariy bilimga ega bo‘lishi yetarli emasligini ko‘rsatadi. Talaba o‘zlashtirgan til vositalaridan kasbiy vazifalarni bajarishda foydalanishi, kommunikativ vaziyatga mos ravishda qaror qabul qilishi va muloqot jarayonida faol ishtirok etishi lozim.

M. Canale kommunikativ kompetensiya masalasini til o‘rgatish metodikasi bilan bog‘lab, til bilimlarini real kommunikativ faoliyatga tatbiq etish zarurligiga e’tibor qaratadi. Ushbu yondashuv ESP ta’limining mazmunini shakllantirishda muhim nazariy asos bo‘la oladi. Chunki maxsus maqsadlarga yo‘naltirilgan til ta’limida talaba grammatik birlik yoki terminlarni bilish bilan bir qatorda, ularni kasbiy muloqotning tegishli vaziyatida to‘g‘ri qo‘llay olishi kerak. Umuman olganda, ko‘rib chiqilgan ilmiy qarashlar chet tilini kasbiy yo‘nalishda o‘qitishda uch asosiy jihatni ajratib ko‘rsatish imkonini beradi: til bilimlarini amaliy faoliyatga yo‘naltirish, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish va zamonaviy pedagogik hamda raqamli vositalardan foydalanish. ESP ta’limining samaradorligi faqat alohida metodlardan foydalanishga emas, balki talabaning kasbiy ehtiyojlari, kommunikativ vazifalari va individual xususiyatlarini yagona metodik tizimda hisobga olishga bog‘liq. Shu sababli chet tilidan kasbiy kompetensiyaga olib boruvchi innovatsion pedagogik yondashuvlarni tizimlashtirish va ularning amaliy imkoniyatlarini aniqlash dolzarb ilmiy-metodik masala sifatida namoyon bo‘ladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolamda asosiy tadqiqotning metodologik asosini chet tilini kasbiy yo‘nalishda o‘qitishga qaratilgan kommunikativ, kompetensiyaviy va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligi tashkil etadi. Tadqiqotda ESP (English for Specific Purposes) ta’limining asosiy maqsadi sifatida talabalarning chet tilidagi bilimlarini ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan bog‘lash hamda kasbiy muloqot jarayonida tildan amaliy foydalana olish qobiliyatini rivojlantirish belgilandi. Tadqiqot jarayonida avvalo chet tilini o‘qitish metodikasiga oid ilmiy-nazariy qarashlar tahlil qilindi. Kompetensiya va kommunikativ kompetensiya tushunchalarining mazmuni o‘rganilib, ularning ESP ta’limidagi o‘rni aniqlandi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida talabaning bilim, ko‘nikma va malakalarini amaliy vaziyatlarda qo‘llay olishi asosiy mezon sifatida qaraldi. Kommunikativ yondashuv esa ushbu bilimlarni real yoki realga yaqin muloqot sharoitlarida qo‘llash imkoniyatini yaratadigan metodik asos sifatida belgilandi.

Tadqiqotda tahlil, taqqoslash, umumlashtirish va pedagogik kuzatuv metodlaridan foydalanildi. Chet tilini o‘qitishning an’anaviy va zamonaviy usullari o‘zaro qiyoslanib, ularning talabalarning kommunikativ va kasbiy kompetensiyasini shakllantirishdagi imkoniyatlari ko‘rib chiqildi. Shuningdek, mavjud metodik yondashuvlarni umumlashtirish orqali ESP ta’limida foydalanish mumkin bo‘lgan samarali pedagogik vositalar belgilandi. Tadqiqot metodologiyasining muhim yo‘nalishlaridan biri autentik va kasbiy mazmundagi o‘quv materiallaridan foydalanish hisoblanadi. Bunday materiallar talabalarga chet tilini sun’iy o‘quv vaziyatidan tashqarida, kasbiy faoliyatga yaqin sharoitlarda qo‘llash imkonini beradi. Kasbiy mavzudagi maqolalar, dialoglar, videolar, audio materiallar, soha terminologiyasi va turli kommunikativ topshiriqlardan foydalanish orqali talabalarning lug‘at boyligi, tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini bir-biri bilan bog‘liq holda rivojlantirish ko‘zda tutildi. ESP ta’limining kommunikativ xususiyatini ta’minlash maqsadida dialog, rolli o‘yin, munozara, juftlik va guruhli ishlar, muammoli vaziyatlar hamda loyiha topshiriqlari metodik vosita sifatida belgilandi. Ushbu metodlarda talaba tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki kommunikativ faoliyatning bevosita ishtirokchisi sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, kasbiy suhbat, mijoz bilan muloqot, hamkasblar o‘rtasidagi fikr almashinuvi yoki muayyan professional vaziyatni muhokama qilish kabi topshiriqlar orqali talabaning til vositalarini vaziyatga mos ravishda tanlash qobiliyati rivojlantiriladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotning yana bir metodologik komponenti madaniyatlararo yondashuv bilan bog‘liq. Kasbiy muloqot faqat til birliklarini to‘g‘ri qo‘llash bilan cheklanmaydi; unda suhbatdoshning madaniy xususiyatlari, muloqot me’yorlari va vaziyatga mos nutqiy xatti-harakatlarini anglash ham muhimdir. Shu sababli ESP ta’limida kasbiy mavzular bilan bir qatorda xorijiy madaniyatga oid autentik materiallardan foydalanish talabalarning madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish vositasi sifatida qaraldi. Tadqiqot jarayonida chet tilini o‘zlashtirishning tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish kabi asosiy nutq faoliyatlari o‘zaro integratsiyalashgan holda ko‘rib chiqildi. Bunda mazkur ko‘nikmalarni alohida-alohida rivojlantirishdan ko‘ra, ularni kasbiy vaziyat asosidagi yagona kommunikativ topshiriq doirasida birlashtirishga ustuvorlik berildi. Masalan, talaba avval kasbiy mavzudagi audio yoki matn bilan tanishib, undagi ma’lumotni tahlil qilishi, keyin ushbu mavzu bo‘yicha fikr bildirishi yoki yozma topshiriq bajarishi mumkin. Bunday ketma-ketlik til ko‘nikmalarining amaliy bog‘liqligini ta’minlaydi. Kommunikativ yondashuv asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda rolli o‘yinlar ham samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday faoliyatda talabalar turli muloqot vaziyatlarini ijro etish orqali o‘rganayotgan tilidan amaliy foydalanadilar. Shuningdek, munozara, savol-javob, juftlik va guruhli topshiriqlar talabalarning o‘zaro muloqotini kuchaytirib, chet tilida fikr almashish ko‘nikmasini rivojlantiradi. Tahlil jarayonida autentik materiallardan foydalanishning ham muhimligi kuzatildi. Hikoyalar, qo‘shiqlar, filmlar va podkastlar orqali talabalar tilning tabiiy qo‘llanish holatlari bilan tanishadi. Masalan, audio yoki videomaterial asosida topshiriq berish tinglab tushunish ko‘nikmasini rivojlantirsa, mazkur material yuzasidan suhbat yoki muhokama tashkil etish tinglash va gapirish ko‘nikmalarini birgalikda shakllantirish imkonini beradi. Matnlar bilan ishlash esa o‘qish ko‘nikmasini rivojlantirish bilan birga, yangi so‘z va iboralarni kontekstda o‘zlashtirishga yordam beradi.

ESP ta’limida raqamli texnologiyalardan foydalanish ham ta’lim jarayonining amaliy imkoniyatlarini kengaytiradi. Audio va video materiallar, onlayn resurslar, mobil ilovalar, videokonferensiyalar hamda interaktiv topshiriqlar talabaning darsdan tashqari mustaqil ishlashini qo‘llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, raqamli vositalar yordamida individual topshiriqlar berish talabalarning bilim darajasi va o‘quv ehtiyojlarini hisobga olish imkonini yaratadi. Umumiy natijalar ESP ta’limida innovatsion yondashuvlarning qo‘llanilishi chet tilini nazariy o‘zlashtirish bilan cheklanib qolmasdan, uni real kommunikativ va kasbiy faoliyatda qo‘llashga yo‘naltirish imkonini berishini ko‘rsatadi. Bunda kommunikativ va kompetensiyaviy yondashuvlarning raqamli vositalar, autentik materiallar, interaktiv metodlar, rolli o‘yinlar, loyiha ishlari va individual ta’lim bilan uyg‘unlashuvi talabaning kasbiy kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning muhim sharti sifatida namoyon bo‘ladi.

Chet tilini nazariy jihatdan o‘zlashtirishdan uni real kasbiy faoliyatda amaliy qo‘llashga o‘tish jarayonini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu asosda ESP ta’limining innovatsion imkoniyatlarini aniqlash va ularni zamonaviy oliy ta’lim sharoitida samarali qo‘llashning metodik jihatlari tadqiq etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zimnyaya I.A. Kompetensiyaga asoslangan yondashuv va ta’lim natijalarini baholash masalalari.
2. Bagramova N.V. Chet tilini o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslari.
3. Canale M. From Communicative Competence to Communicative Language Pedagogy.
4. Vyatyutnev M.N. Kommunikativ kompetensiya va chet tilini o‘qitish metodikasi masalalari.
5. Bagarić V., Djigunović J.M. Defining Communicative Competence // Metodika. – 2007.
6. Hyland K., Durand M. Professional Communication and Competence in English for Specific Purposes.

7. Xutorskoy A.V. Kompetensiyaviy yondashuv: ta’lim maqsadlarini belgilash va kompetensiyalarni shakllantirish masalalari.
8. Antonova O.E. Kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’lim jarayonini tashkil etish masalalari.
9. Gez N.I. Chet tillarini o‘qitishda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish metodikasi.
10. Inomova R.I. Chet tilini o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuv.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

4MAKTAB REPERTUARI FANINI O‘QITISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Djalilov Ergash
Samarqand davlat pedagogika instituti professori

Annotatsiya. Maqolada bo‘lajak musiqa madaniyati o‘qituvchilariga umumta’lim maktablarida musiqa ta’limi jarayonini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan samarali tashkil etish ko‘nikmalarini shakllantirish usullari ustida to‘xtalib o‘tilgan. Jumladan, «Musiqa o‘qitish metodikasi va maktab repertuari» faninining asosiy vazifalari va yo‘nalishlari, nazariy va amaliy xususiyatlari, o‘qitish usullari hamda texnologiyalarini o‘rganib chiqish orqali musiqiy ta’limni yanada rivojlantirish mumkinligi ko‘rsatilgan. Shuningdek, maktab repertuarini o‘qitishda didaktik va metodologik yondashuvlar, g‘oyaviy-badiiy yetukligi, xalqchilligi, o‘quvchilarning yosh xususiyatlari va vokal-xorshunoslik imkoniyatlariga mos keluvchi repertuarni tanlash mezonlariga amal qilish, qo‘shiqlarni kuylashga o‘rgatishda ovoz sozlash, o‘quvchilarning diksiya va artikulyatsiya ustida to‘g‘ri ishlashi usullari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: maktab repertuari, musiqa ta’limi, o‘qitish usullari, texnologiyalar, didaktik va metodologik yondashuvlar, tamoyillar.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ШКОЛЬНЫЙ РЕПЕРТУАР»

Эргаш Джалилов
Профессор Самаркандского государственного педагогического института

Аннотация. В статье рассматриваются методы формирования у будущих учителей музыки навыков эффективной организации процесса музыкального обучения в общеобразовательных школах — как с теоретической, так и с практической точек зрения. В частности, показано, что развитие музыкального образования может быть обеспечено за счет углубленного изучения ключевых целей, содержания, теоретических и практических аспектов, а также методов и технологий преподавания, относящихся к учебному курсу «Методика преподавания музыки и школьный репертуар». Кроме того, в тексте изложены дидактические и методические подходы к разучиванию школьного репертуара; критерии отбора материала, основанные на идейно-художественных достоинствах, народном характере, возрастных особенностях учащихся и их вокально-хоровых возможностях; а также приемы постановки голоса и методы работы над дикцией и артикуляцией при разучивании песен.

Ключевые слова: школьный репертуар, музыкальное образование, методы обучения, технологии, дидактико-методические подходы, принципы.

THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF TEACHING THE COURSE «SCHOOL REPERTOIRE»

Ergash Jalilov
Professor, Samarkand State Pedagogical Institute

Abstract: The article examines methods for developing—in future music teachers—the skills needed to effectively organize the music instruction process in general education schools, addressing

the subject from both theoretical and practical perspectives. In particular, it demonstrates that the advancement of music education can be fostered through an in-depth study of the key objectives, content, theoretical and practical aspects, and teaching methods and technologies associated with the course «Music Teaching Methodology and School Repertoire.» Furthermore, the text outlines didactic and methodological approaches to learning the school repertoire; criteria for selecting material based on artistic and thematic merit, folk character, the students' age-related characteristics, and their vocal and choral capabilities; as well as techniques for voice placement and methods for working on diction and articulation when learning songs.

Keywords: school repertoire, music education, teaching methods, technologies, didactic-methodological approaches, principles.

Kirish. Musiqiy ta'lim shaxsning rivojlanishida beqiyos o'rin tutadi. U nafaqat estetik did ni shakllantirib, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantiradi, balki insonning intellektual va hissiy jihatdan uyg'un kamol topishiga ham hissa qo'shadi. Musiqiy mahoratni egallash inson hayoti, aqliy rivojlanishi va hissiy dunyosi uchun beqiyos ahamiyatga ega. Musiqani chuqur o'rganish shunchaki sevimli mashg'ulot emas, balki shaxsni har tomonlama shakllantiruvchi kuchli vosita hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda musiqa ta'limi shaxsning musiqiy mahoratni egallashi, buning uchun esa musiqa ta'limiga tizimli yondashub, doimiy mehnat va har tomonlama rivojlanishni talab etadi.

Musiqiy ta'lim shaxs rivojlanishiga ko'p qirrali ta'sir ko'rsatishining ahamiyati dshundaki, birinchidan, u intellektual rivojlanishga xizmat qiladi, chunki musiqiy mashg'ulotlar xotira, diqqat, fazoviy tasavvur va tahliliy ko'nikmalar kabi turli kognitiv jarayonlarni faollashtiradi. Ikkinchidan, musiqiy ta'lim insonni go'zallik olami bilan tanishtirish va uning hissiy hayotini boyitish orqali hissiy sezgirlikni shakllantiradi. Uchinchidan, u ijodiy individuallikni shakllantirib, o'zini namoyon etish va o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun imkoniyatlar yaratadi. Bundan tashqari, musiqa mashg'ulotlari qat'iyatlilik, intizom va maqsadga intiluvchanlik kabi fazilatlarning rivojlanishiga ko'maklashadi. Bu borada maktab repertuarini o'rganish jarayoni alohida ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. «Musiqa o'qitish metodikasi va maktab repertuari» faninining asosiy vazifalari va yo'nalishlari bo'yicha bir qator ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. O'zbek olimlari – H.Nurmatov, G. Sharipova, G'. Najmetdinov, Z. Xodjayeva, A.Baxriyev va boshqalar maktab repertuarining o'ziga xos xususiyatlari hamda ijro va tinglash uchun material tanlash mezonlari, repertuar asarlarini o'quvchilarning vokal imkoniyatlari va idrok etish darajasiga moslashtirish uslubiyoti, qo'shiq aytishni o'rgatish, ijro etilgan va tinglangan asarlarga sharhlar yozish hamda vokal mashg'ulotlarini tashkil etish jarayoniga oid materiallarni ilmiy asoslab bergan.

Rus olimlaridan - Yu. B. Aliev, E. B. Abdullin, L. V. Shkolyar, Ye. V. Nikolaeva O. P, Radinova, G. P. Sergeeva, N. V. Suslova va boshqalar ishi maktabgacha va boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarning musiqa ta'limiga bag'ishlangan. Ular tomonidan ishlab chiqilgan musiqa repertuari nazariyasi (bolalar uchun mo'ljallangan asarlarning tushunarliligi, badiiyligi va qimmatliligi mezonlari) umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida faol qo'llaniladi.

Tojikistonlik Farog'at Azizi, A. Nizomov, X. Zaripov, Qozoq olimlari – Sh. Qulmanova, Aytjan Toqtagan, S. Aliyeva, Qirg'iz olimlari – R. Amanova, B. Aliev, Qambar qizi Anar va boshqalar zamonaviy musiqiy-pedagogik jarayonda interaktiv va innovatsion texnologiyalarni qo'llash hamda bo'lajak musiqa o'qituvchilarining kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha tadqiqot ishlarini amalga oshirgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani yozishda umumta’lim maktablarida o‘quvchilarning musiqiy madaniyatini shakllantirish, qo‘shiqlarni xor bo‘lib kuylash ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda badiiy-estetik tarbiya berishning ilmiy-pedagogik asoslariga tayanildi. Tadqiqot olib borilayotgan mavzu musiqa darslari samaradorligini o‘stirishda ta’siri va o‘quvchilar maktab repertuarini o‘zlashtirishdagi imkoniyatlarini o‘rganishdan keyingi jarayonlarni tahlil qilish maqsadida bir qator ilmiy maqolqlardan iborat korpus yaratildi. To‘plangan materiallar 2023-2026 yillar davomida xalqaro va mahaliy akademik jurnallarda chop etilgan hamda darslik va qo‘llanma sifatida nashr qilinib qiyosiy natijalar olindi. Umuman olganda, maqola uchun materiallar maktab repertuarini o‘rganish samaradorligini o‘stirishda yo‘naltirilgan musiqa o‘qitish metodikasi, musiqa pedagogikasi va didaktik texnologiyalar bo‘yicha mavjud adabiyotlardan foydalanilgan.

Muhokoma va natijalar. Bugungi kunda, hozirgi musiqa ta’limimiz rivojida yangicha yondoshuvlar va samarali o‘qitish usullariga asoslanish jarayoni kechmoqda. Bu jarayonda musiqa san’atining maktab repertuarini o‘qitish uslublarini o‘rganish va o‘zlashtirish innovatsion xususiyatga egaligi bilan diqqatni tortadi. Chunki, maktab repertuariga tegishli asarlarni kuylash ayniqsa, o‘ziga xos usullar, tajribalar va mahoratlarga egaligi bilan ajralib turadi.

Ma’limki, «Musiqa o‘qitish metodikasi va maktab repertuari» fanini o‘qitishning nazariy asoslari umumiy pedagogika, psixologiya, musiqa nazariyasi va san’atshunoslik fanlarining yutuqlariga tayanib, o‘quvchilarda musiqiy madaniyatni shakllantirish, ularga estetik tarbiya berish hamda darslarda foydalaniladigan badiiy barkamol asarlar tizimini ilmiy-pedagogik jihatdan asoslab berish uchun xizmat qiladi.

Maktab repertuarini o‘qitishda didaktik va metodologik yondashuvlar ta’lim samaradorligini va o‘quvchilarning badiiy-estetik didini shakllantirishda asosiy poydevor hisoblanadi. Maktab repertuarlari bilan ishlashda qo‘llaniladigan asosiy didaktik tamoyillar va metodologik strategiyalarni guruhlarga ajratib ko‘rsatish mumkin. Bu borada repertuarni to‘g‘ri tanlash muhim ahamiyat kasb etadi. Repertuar tanlashda oddiydan murakkabga yondashish tamoyiliga rioya qilish alohida ahamiyatga ega bo‘lib, o‘quvchilarning yoshi va psixofiziologik xususiyatlari hisobga olinishi kerak. Chunki boshlang‘ich sinflarda sodda ritm va ohangga ega musiqiy asarlar tanlansa, yuqori sinflarda murakkab polifonik asarlar yoki ko‘p qatlamli dramatik matnlar kiritiladi.

Masalan, 2-sinfda “Vatavjonim-Vatanim” (P.Mo‘min sh., D.Omonullayeva m.) qo‘shig‘i o‘rgatiladi. Mazkur qosh’iq kichik diapazonda kulanishi, musiqiy tuzulmasiga ko‘ra oddiy, ritmik xususiyatiga ko‘ra 2-sinfda o‘qiydigan o‘quvchilar ijrosi va tushunchasiga mos kelishi bois katta qiziqish bilan ijro etiladi. Bu qo‘shiqning musiqiy-badiy tuzulmasiga biroz yaqin bo‘lgan “Qo‘zichoq” (Yo‘.Sulaymon sh., R.Abdullayeav m.) qo‘shig‘i esa 3-sinf o‘quvchilariga o‘rgatiladi. Farqi shundaki, “Qo‘zichoq” qo‘shig‘ining musiqiy tuzulmasining tovushlar cho‘zimida nuqtali notalar hammda ligalar qo‘llanilgan bo‘lib, ohangni turli past-balandlikda shakllantirib ijro etish talab etiladi. Bu borada 2-sinf o‘quvchilari ijrosida kamchiliklar, jumladan, ohangni turli past-dalandlikda shakllantirish tajribasi yetarli darajada emasligi ko‘zga tashlanib turadi. Bu shundan dalolatki, o‘quvchilarda ovozni sayqallashtirish, ohangrabolikni talab darajasida amalga oshirishga oid malaka, mahorat yetarli shakllanmagan bo‘ladi. Shunga ko‘ra aytish mumkinki, ta’lim jarayonida umumiy pedagogika va didaktika qonuniyatlarini musiqa san’atining o‘ziga xos xususiyatlari bilan uyg‘unlashtirish kerak.

G‘oyaviy-badiiy yetukligi, xalqchilligi, o‘quvchilarning yosh xususiyatlari va vokal-xorshunoslik imkoniyatlariga mos keluvchi repertuarni tanlash mezonlariga amal qilish ahamiyatlidir. Ya’ni tanlangan asarning tarbiyaviy ahamiyati, g‘oyaviy-badiiy saviyasi va estetik ta’siri asosiy mezonlar sifatida e’tiborga olinishi kerak. U ma’naviy qadriyatlar, milliy g‘oya va yuksak axloqiy fazilatlarni singdirishga xizmat qilishi zarur. Masalan, “Ozbekiston bayrog‘i” (N.

Orifjonov she’ri, A.Haydarov musiqasi) qo‘shig‘i uchunchi sinf o‘quvchilari ijrosiga mos keladi. Unda Vatan madhi, milliy g‘urur va istiqlol timsolini tarannum etuvchi ta’sirchan mazmun aks ettirilgan. Qo‘shiq, asosan, mardona, ko‘tarinki va tantanavor ruhda bo‘lib, tinglovchida yorqin vatanparvarlik tuyg‘ularini uyg‘otadi. U aniq va barqaror ritmik tuzilishga ega. Bu bayroqning hilpirashi va uning baland ko‘tarilishidagi shiddatni eslatadi. Musiqiy tuzulmasiga ko‘ra milliy ohanglarga yaqin bo‘lib, kuylash uchun qulay, diapazoni o‘rtacha maktab yoshidagi bolalar va keng jamoatchilik ovoziga moslashtirilgan. Dinamik rivojlanishga ega, kuylar nafis boshlanib, borgan sari shiddatli va ovozdor tus oladi. Qo‘shiqning badiiy xususiyatlari shundan iboratki, she‘rda O‘zbekiston Respublikasi Davlat bayrog‘ining muqaddasligi, tinchlik, poklik, ezgulik va buyuk kelajak ramzi ekanligi poetik tarzda ochib berilgan. Matni tushunarli, ravon, obrazli va emotsional ta’sirchan so‘zlarga boy. Unda Vatan tuprog‘i, osmoni va bayroqdagi ranglarning ma’noviy determinatsiyasi yorqin aks etganligi alohiday ahamiyat kasb etadi. Yosh avlodda Vatanga sadoqat, milliy ramzlarga hurmat va ehtirom tuyg‘ularini shakllantirishda muhim badiiy-estetik vosita bo‘lib xizmat qiladi. Asar asosan bolalar va maktab xor jamoalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, o‘quvchilarda amaliy ko‘nikmalarni rivojlantiradi. Shuningdek, qo‘shiqning tantanavor, maromli va dinamik tabiati o‘quvchilardan musiqiy iboralarni o‘zgartirib yubormasdan, to‘g‘ri nafas olishni va tovushni jarangdor (lekin baqirmasdan) chiqarishni talab etadi. Qo‘shiq jamoaviy (xor yoki ansambl) ijro etilganda, bolalar bir-birini tinglash, tonallikni saqlash va umumiy dinamikaga (boshlanishi va tugashiga) rioya qilish ko‘nikmasini egallaydilar. Davlat ramzlariga bag‘ishlangan asarlar ko‘pincha marshsimon, aniq va jo‘shqin ritmga ega bo‘lganligiga e’tibor qaratgan holda aytish o‘rinliki, “Ozbekiston bayrog‘i” qo‘shig‘i o‘quvchilarda musiqiy takt va ritmni tana harakatlari (marsh odimlari, qarsaklar yoki bayroqchalarni ritmik siljitish) orqali his qilish ko‘nikmasini kuchaytiradi.

Ma’lumki, amaliy darslarning asosiy qismi maktab o‘quvchilari bilan maktab repertuarini o‘rganish texnologiyasiga qaratiladi. Qo‘shiqlarni kuylashga o‘rgatishda ovoz sozlash (vokal mashqlari) o‘quvchilarning ovoz apparatini asrash, musiqiy eshitish qobiliyatini rivojlantirish va asarni to‘g‘ri kuylashga tayyorlashda eng muhim bosqich hisoblanadi. Bolalar ovoz apparati nihoyatda nozik va hali to‘liq shakllanmagan bo‘lgani uchun vokal mashqlarini tanlash va o‘tkazish o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Qo‘shiq kuylashdan oldin ovoz mushaklarini qizdirib olish zarur, buning uchun ovoz paychalarini tayyorlashi kerak. Bu ovozning bo‘g‘ilib qolishi va jarohatlanishining oldini oladi. Mashqlar har doim o‘quvchilar uchun qulay bo‘lgan o‘rta registrda (odatda birinchi oktavaning do-lya notalari oralig‘ida) boshlanadi va asta-sekin yuqoriga hamda pastga kengaytirib boriladi. Vokal mashqlarini o‘sha darsda o‘rgatiladigan qo‘shiqning qiyin elementlaridan kelib chiqib tanlanishi maqsadga muvofiq. Agar o‘rganiladigan qo‘shiqda murakkab sakrashlar (interval) yoki tez aytiladigan qismlar bo‘lsa, ovoz sozlash mashqlarida aynan shu elementlar soddalashtirilgan shaklda mashq qildirilishi kerak. Mashqlar yarim ton va butun tonlar bo‘ylab pastga va yuqoriga harakatlanuvchi qisqa kuylarda (legato va staccato uslubida) aytilishi ahamiyatli hisoblanadi. Bu bolalarning qulog‘i eshitgan tovushni ovozi orqali aniq qaytarishiga yordam beradi. 1-4 sinflar o‘quvchilari kuyladigan mashqlar ko‘proq o‘yin tarzida, obrazli (masalan, poyezdning ovozi «tu-tu», arining vizillashi «j-j-j», mushukning miyovlashi) bo‘lishi samara beradi. 5-7 sinf o‘quvchilarida esa mutatsiya (ovoz o‘zgarishi) davrini hisobga olgan holda, o‘g‘il bolalarga zo‘riqish bermaslik, past va qulay pardalarda kuylatish lozim.

Maktab repertuarini o‘rgatishda muvaffaqiyatning asosiy omillaridan biri bu — o‘quvchilarning diksiya va artikulyatsiya ustida to‘g‘ri ishlashidir. Qo‘shiq matnining asosi unli tovushlar bo‘lganligi bois, o‘quvchilarga unli tovushlarni «yumaloq» va bir xil pozitsiyada (rezonatorda) kuylash o‘rgatilishi kerak. Undosh tovushlar juda tez, aniq va qisqa talaffuz qilinishi, lekin unli

tovushning davomiyligini buzmasligi kerak. Qo‘shiq matnini kuylamasdan, faqat lab va til harakatlarini bo‘rttirib (faol pichirlash orqali) asar ritmiga moslab aytish kerakki, bu usul nutq apparatidagi dangasalikni tezda yo‘qotadi. Ko‘pincha bolalar yuqori notalarga chiqqanda so‘zlarni talaffuz qilishni unutib qo‘yadilar yoki aksincha, diksiyaga berilib, musiqiy ohangni yo‘qotadilar. Bu yerda «Logoritmika» (so‘z, ritm va harakat uyg‘unligi) yordamga keladi. Logoritmika so‘z va musiqaning uzviy bog‘liqligiga asoslangan eng samarali pedagogik uslublardan biridir. U bolalarning nafaqat nutqini o‘stiradi, balki ularning umumiy jismoniy va musiqiy qobiliyatlarini ham shakllantiradi. Dars o‘rtasida charchoqni yozish uchun qisqa matnli va harakatli qo‘shiqlardan foydalanish kerak. Kichik maktab yoshidagi bolalar uchun qo‘shiq matnini barmoqlar harakati orqali tasvirlash, repertuardagi syujetli qo‘shiqlarni rollarga bo‘lib, sahnalashtirilgan harakatlar bilan ijro etish o‘quvchilar uchun qiziqarli va mazmunli bo‘ladi. Xulosa qilib aytganda, logoritmika maktab repertuarini shunchaki yodlash emas, balki uni tananing barcha a’zolari, hissiyotlar va nutq orqali chuqur his etish va oson o‘rganish imkonini beradi.

Xulosa. «Maktab repertuari» fanini o‘qitishning nazariy va amaliy asoslari pedagogik oliy ta’lim, musiqa madaniyati darslari sifati va bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy mahoratini shakllantirishda ushbu fanning o‘rni beqiyos ekanligini ko‘rsatadi. Fan didaktika va musiqa o‘qitish metodikasining fundamental qonuniyatlariga tayanadi. U umumta’lim maktablarida musiqa darslarining mazmuni, maqsad va vazifalarini nazariy jihatdan belgilab beradi. Repertuarni tanlashda o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, ovoz imkoniyatlari (diapazoni), dunyoqarashi va milliy o‘zlikni anglash darajasi hisobga olinadi. Fanning nazariy asoslari bo‘lajak mutaxassisga to‘g‘ri pedagogik yo‘nalish, repertuar tanlash mezonlari va metodik bilim beradi. Amaliy asoslar esa ushbu bilimlarni bevosita maktab o‘quvchilari bilan ishlashda, ularning musiqiy didi, estetik dunyoqarashi va ma’naviyatini shakllantirishda jonli qurolga aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baxriyev A.R., Ibragimov X.S.., Rahmonberdiyeva S.M. Maktab repertuari. – T. “Bookmany print”. 2022. – 173 b.
2. Yuldashyev A.A. Maktab repertuari. O‘quv qo‘llanma. Farg‘ona -2020. – 208 b.
3. Abdullayev X.A. Bolalarning musiqiy ta’limi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: “NIF MSN”, 2024. -264 b.
4. Djalilov E.K. “Maktab repertuari” fani bo‘yicha o‘quv qo‘llanma. – Samarqand: SamDU nashri, - 162 b.

UDK 375.12

VIZPOWERBI PLATFORMASI ASOSIDA AXBOROT TIZIMLARINI MODELLASHTIRISH, MONITORING QILISH VA DIAGNOSTIKA QILISH TEXNOLOGIYASI

Kurbanov Sultanboy Kazakbayevich
O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti, Mediadizayn kafedrasi mudiri

Annotatsiya: Maqolada VizPowerBI platformasi asosida “Axborot texnologiyalari” fanini o‘qitishda axborot tizimlarini modellashtirish, monitoring qilish va diagnostika qilish texnologiyasi yoritilgan. Platformada grafik modellashtirish, virtual simulyatsiya, avtomatlashtirilgan baholash va Power BI asosidagi vizual analitika vositalari integratsiyalangan. Talabalarning nazariy bilimlari, amaliy topshiriqlarni bajarishi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishi va loyiha faoliyati raqamli izlar asosida monitoring qilinadi. Taklif etilgan texnologiya axborot tizimlarining ishlash jarayonlarini modellashtirish va diagnostika qilish bo‘yicha amaliy hamda tahliliy kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so`zlar: VizPowerBI, axborot texnologiyalari, axborot tizimlari, grafik modellashtirish, virtual simulyatsiya, diagnostika, monitoring, Power BI, raqamli izlar, learning analytics.

ТЕХНОЛОГИЯ МОДЕЛИРОВАНИЯ, МОНИТОРИНГА И ДИАГНОСТИКИ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ НА ОСНОВЕ ПЛАТФОРМЫ VIZPOWERBI

Курбанов Султанбой Казакбаевич
Заведующий кафедрой медиадизайна Узбекского университета журналистики и массовых коммуникаций

Аннотация. В статье рассматривается технология моделирования, мониторинга и диагностики информационных систем при обучении дисциплине «Информационные технологии» на основе платформы VizPowerBI. На платформе интегрированы средства графического моделирования, виртуального моделирования, автоматизированного оценивания и визуальной аналитики на основе Power BI. Теоретические знания студентов, выполнение практических заданий, анализ проблемных ситуаций и проектная деятельность отслеживаются на основе цифровых следов. Предлагаемая технология способствует развитию практических и аналитических компетенций студентов в области моделирования и диагностики процессов функционирования информационных систем.

Ключевые слова: VizPowerBI, информационные технологии, информационные системы, графическое моделирование, виртуальное моделирование, диагностика, мониторинг, Power BI, цифровые следы, learning analytics.

TECHNOLOGY FOR MODELING, MONITORING, AND DIAGNOSTICS OF INFORMATION SYSTEMS BASED ON THE VIZPOWERBI PLATFORM

Kurbanov Sultanboy Kazakbayevich.
University of Journalism and Mass Communications of Uzbekistan, Head of the Media Design Department

Annotation. The article presents a technology for modeling, monitoring, and diagnosing information systems in teaching the course “Information Technologies” based on the VizPowerBI

platform. The platform integrates graphical modeling, virtual simulation, automated assessment, and Power BI-based visual analytics tools. Students’ theoretical knowledge, practical task performance, analysis of problem situations, and project activities are monitored based on digital traces. The proposed technology contributes to the development of students’ practical and analytical competencies in modeling and diagnosing the operational processes of information systems.

Key words: VizPowerBI, information technologies, information systems, graphical modeling, virtual simulation, diagnostics, monitoring, Power BI, digital traces, learning analytics.

Kirish. Hozirgi kunda ta’lim tizimini raqamlashtirish, masofaviy va mobil ta’lim texnologiyalarini joriy etish hamda o‘quv jarayonini shaxsiylashtirish zamonaviy pedagogika va raqamli didaktikaning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim jarayoniga yangi yondashuvlarni tatbiq etishni, o‘quv faoliyatini raqamli muhitda tashkil etish hamda talabalar bilimini real vaqt rejimida monitoring qilish imkonini beruvchi intellektual platformalarni yaratishni taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan, “Axborot texnologiyalari” fanini o‘qitishda zamonaviy dasturiy vositalar, mobil texnologiyalar va analitik platformalardan foydalanish o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish, talabalarning mustaqil faoliyatini qo‘llab-quvvatlash hamda ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi axborot tizimlarini loyihalash, modellashtirish va diagnostika qilish jarayonlariga yangi yondashuvlarni joriy etishni talab qilmoqda. Zamonaviy texnik mutaxassis nafaqat axborot texnologiyalaridan foydalanishi, balki tizimlarning tuzilishi, ma’lumotlar oqimi, algoritmik jarayonlar va yuzaga keladigan texnik muammolarni tahlil qila olishi zarur. Shu sababli “Axborot texnologiyalari” fanini o‘qitishda nazariy bilimlarni grafik modellashtirish va virtual amaliyot bilan integratsiyalash muhim ahamiyatga ega. An’anaviy ta’lim muhitida murakkab axborot tizimlarining ishlash jarayonlarini real sharoitda modellashtirish va diagnostika qilish imkoniyatlari cheklangan. Virtual simulyatorlardan foydalanish esa talabaga tizim parametrlarini o‘zgartirish, turli ssenariylarni sinab ko‘rish va yuzaga kelgan muammolarning sabablarini aniqlash imkonini beradi.

Mazkur muammoni hal etish maqsadida VizPowerBI platformasida fan kontenti, grafik modellashtirish, amaliy mashqlar, virtual simulyatorlar, baholash va vizual monitoring modullari yagona raqamli muhitga birlashtirildi. Platforma talabaning o‘quv faoliyati davomida shakllanadigan raqamli ma’lumotlarni yig‘ish va ularni Power BI vositalari yordamida tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqotning maqsadi VizPowerBI platformasi asosida axborot tizimlarini modellashtirish va diagnostika qilishga yo‘naltirilgan o‘quv texnologiyasini ishlab chiqish hamda uning talabalarning amaliy va tahliliy faoliyatini monitoring qilish imkoniyatlarini asoslashdan iborat.

“Axborot texnologiyalari” fanini o‘qitishning samaradorligi talabalarda nafaqat nazariy bilimlarni shakllantirish bilan emas, balki murakkab raqamli tizimlarda yuzaga keladigan muammoli determinallarni mustaqil diagnostika qilish va qarorlar qabul qilish kompetensiyasi bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan, fanning amaliy-metodik tizimiga an’anaviy keys-stadi metodikasining VizPowerBI platformasining dinamik dashboardlari orqali interaktiv simulyatsiyaviy integratsiyalashuvi joriy etildi.

Ushbu yondashuv doirasida ta’lim oluvchilarga odatiy, statik matn ko‘rinishidagi muammo bayoni o‘rniga, real vaqt rejimida o‘zgaruvchi va murakkab strukturali ma’lumotlar oqimi hamda korporativ tarmoq ko‘rsatkichlarini translyatsiya qiluvchi jonli tahliliy panellar taqdim etiladi. Tizimli infratuzilmaviy xatoliklar, axborot xavfsizligi tahdidlari va kiberhujumlar simulyatsiyasi,

dasturiy ta’minot arxitekturasidagi inqirozli holatlar yoki resurslar taqsimotidagi xatolar, muammoli vaziyatlar ushbu panellarda interaktiv tarzda modellashtirildi.

- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda learning analytics va educational data mining texnologiyalaridan talabalarning o‘quv faoliyati hamda akademik natijalarini tahlil qilishda keng foydalanilmoqda. Tadqiqotlarda LMS orqali shakllanadigan raqamli ma’lumotlar talabalarning faolligi, o‘zlashtirish darajasi va o‘quv jarayonidagi muammolarni aniqlash uchun muhim manba sifatida qaraladi. Learning analytics dashboardlari esa katta hajmdagi ta’lim ma’lumotlarini grafik va interaktiv ko‘rinishda taqdim etib, o‘qituvchi hamda talaba uchun tezkor tahlil imkoniyatini yaratadi. Zamonaviy dashboardlar oddiy statistik ko‘rsatkichlarni aks ettirish bilan cheklanmasdan, o‘quv faoliyatini tushuntirish va pedagogik qarorlarni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilmoqda.

Axborot tizimlarini o‘qitishda grafik modellashtirish va simulyatsiya texnologiyalaridan foydalanish talabalarni real texnik vaziyatlarga yaqinlashtirish imkonini beradi. Bunda UML, DFD, ma’lumotlar modeli, algoritmik blok-sxemalar va boshqa grafik modellar orqali tizimning strukturasi hamda ishlash mexanizmlarini vizual ifodalash mumkin.

Mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, learning analytics, grafik modellashtirish va simulyatsiya texnologiyalari alohida yo‘nalishlarda yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularni yagona raqamli muhitda birlashtirish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. VizPowerBI platformasi ushbu komponentlarni integratsiyalash orqali axborot tizimlarini modellashtirish, amaliy sinovdan o‘tkazish, diagnostika qilish va natijalarni vizual tahlil qilishning yaxlit texnologiyasini taklif etadi.

- Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tizimli, kompetensiyaviy va amaliy yo‘naltirilgan yondashuvlardan foydalanildi. VizPowerBI platformasi o‘quv kontenti, grafik model, amaliy topshiriq, virtual simulyatsiya, diagnostika, baholash, vizual analitika ketma-ketligi asosida tashkil etildi. Talabaning o‘quv faoliyati davomida shakllangan raqamli izlar platformada yig‘ilib, keyingi tahlil uchun ma’lumotlar bazasida saqlanadi. Amaliy bosqichda talabalar blok-sxemalar, UML va DFD diagrammalari, ma’lumotlar modellari hamda boshqa grafik konstruksiyalarni yaratadilar. Virtual simulyatorlarda esa ma’lumotlar oqimidagi uzilishlar, algoritmik xatolar, ma’lumotlar bazasidagi bog‘lanishlar va resurslardan foydalanish bilan bog‘liq muammoli holatlar modellashtiriladi. Talaba turli parametrlarni o‘zgartirib, muammoning sababini aniqlash va optimal yechimni tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Tadqiqotda asosiy diagnostik ko‘rsatkichlar sifatida topshiriqni bajarish aniqligi, bajarish vaqti, urinishlar soni, test natijalari, grafik model sifati va muammoli vaziyatni hal qilish samaradorligi olindi. Ushbu ma’lumotlar Power BI yordamida qayta ishlanib, KPI indikatorlari, chiziqli grafiklar, radar diagrammalari, tarqalish diagrammalari va interaktiv dashboardlar shaklida vizuallashtirildi. VizPowerBI texnologiyasining ishlash mexanizmi to‘rtta asosiy bosqichni qamrab oladi: modellashtirish, simulyatsiya, diagnostika va analitika. Birinchi bosqichda talaba axborot tizimining strukturasi va jarayonlarini grafik modellar yordamida ifodalaydi. Ikkinchi bosqichda yaratilgan model virtual muhitda sinovdan o‘tkazilib, turli parametrlarning tizim faoliyatiga ta’siri kuzatiladi. Uchinchi bosqichda tizimda yuzaga keltirilgan muammoli holatlar diagnostika qilinadi. Talaba xatolik manbasini aniqlaydi, muammoning sabab-oqibat bog‘lanishini tahlil qiladi va uni bartaraf etish bo‘yicha qaror qabul qiladi. To‘rtinchi bosqichda bajarilgan faoliyat natijalari Power BI orqali qayta ishlanib, talabaning nazariy, amaliy va tahliliy faoliyati bo‘yicha kompleks ko‘rsatkichlar shakllantiriladi.

Mazkur texnologiyaning muhim xususiyati shundaki, talabaning yakuniy natijasidan tashqari, uning topshiriqni bajarish jarayoni ham tahlil qilinadi. Shu orqali qaysi mavzu, topshiriq yoki

texnik operatsiyada qiyinchilik yuzaga kelayotganini aniqlash va keyingi o‘quv faoliyatini moslashtirish imkoniyati yaratiladi.

- Tahlil va natijalar. VizPowerBI ta’lim platformasi masofaviy va mobil ta’lim muhitida “Axborot texnologiyalari” fanini raqamli didaktika tamoyillari asosida o‘qitish, talabalarning grafik modellar bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish, ularning o‘quv faoliyatini real vaqt rejimida monitoring qilish hamda ta’lim natijalarini obyektiv baholashga yo‘naltirilgan yaxlit, ko‘p komponentli dasturiy-pedagogik tizim hisoblanadi. Platforma o‘zining strukturaviy-funksional tuzilishi jihatidan o‘zaro uzviy bog‘langan to‘rtta asosiy moduldan iborat bo‘lib, ular ketma-ketlik va integratsiyalashuv tamoyillari asosida yagona raqamli ta’lim tizimini hosil qiladi. Ushbu modullar fan mazmunini raqamli taqdim etish, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash, talabalarning o‘quv faoliyati davomida shakllanadigan raqamli izlarni tahlil qilish hamda ta’lim jarayonini diagnostika qilish vazifalarini bajaradi.

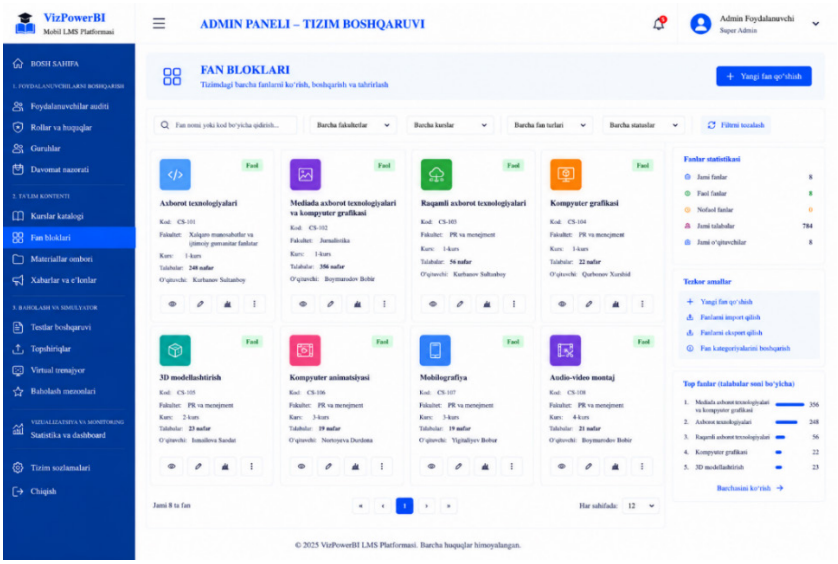
Platformaning Fanlar moduli, o‘quv-uslubiy va axborot-ma’lumotnoma poydevorini tashkil etadi. Mazkur modul raqamli didaktikaning onglilik, tizimlilik, ketma-ketlik va ilmiylik tamoyillariga asoslanib, fan tarkibidagi fundamental bilimlarni ochiq raqamli kontent ko‘rinishida taqdim etishga xizmat qiladi. Modul tarkibida o‘quv resurslari didaktik vazifalariga ko‘ra to‘rtta asosiy yo‘nalish bo‘yicha tizimlashtirilgan.

Birinchi yo‘nalish axborot-ma’lumotnoma va raqamli kutubxona bo‘limi bo‘lib, unda fan mavzulariga oid elektron darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar, metodik materiallar, interaktiv matnlar, ma’lumotlar bazalari, ensiklopediyalar, lug‘atlar hamda ilmiy maqolalar jamlangan. Mazkur resurslar talabalarni nazariy bilimlar bilan ta’minlash, asosiy tushunchalar va kategoriyalarni mustahkamlash hamda mustaqil ta’lim faoliyatini qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi.

Ikkinchi yo‘nalish multimedia va elektron ma’ruzalar bo‘limidan iborat bo‘lib, unda videoma’ruzalar, audio podkastlar, animatsion taqdimotlar hamda interaktiv multimedia materiallari joylashtiriladi. Ushbu vositalar murakkab nazariy tushunchalarni vizuallashtirish, algoritmlar va dasturiy jarayonlarning ishlash mexanizmlarini ko‘rgazmali tarzda namoyish qilish hamda talabalarning axborotni qabul qilish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Uchinchi yo‘nalish metodik va uslubiy ko‘rsatmalar bo‘limi hisoblanib, unda amaliy topshiriqlarni bajarish, laboratoriya ishlarini tashkil etish, loyiha faoliyatini olib borish va virtual simulyatorlardan foydalanish bo‘yicha bosqichma-bosqich ishlab chiqilgan yo‘riqnomalar hamda metodik tavsiyalar taqdim etiladi. Ushbu bo‘lim talabalarda mustaqil ta’lim olish, amaliy faoliyatni rejalashtirish va muammolarni tizimli hal qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

To‘rtinchi yo‘nalish ijtimoiy-kommunikatsion platformani tashkil etib, unda forumlar, chatlar, virtual guruhlar hamda bulutli texnologiyalar asosida tashkil etilgan hamkorlik muhiti mavjud bo‘ladi. Mazkur muhit talabalar, o‘qituvchilar va soha mutaxassislari o‘rtasida o‘zaro muloqotni yo‘lga qo‘yish, muammoli vaziyatlarni muhokama qilish, tajriba almashish hamda jamoaviy loyiha faoliyatini amalga oshirish imkonini beradi. (1-rasm)

1-rasm. VizPowerBI ta’lim platformasining fan bloki

Platformaning Mashqlar va simulyatorlar moduli nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiyalashga xizmat qiluvchi grafik-metodik amaliyot muhiti sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur qatlamda talaba passiv axborot iste’molchisi emas, balki jarayonlarni modellashtiruvchi, tahlil qiluvchi va mustaqil qaror qabul qiluvchi faol subyekt sifatida ishtirok etadi. Ushbu modul o‘z tarkibida amaliy interaktiv mashqlar bloki hamda virtual simulyatorlar muhitini qamrab oladi.

Amaliy interaktiv mashqlar blokida talabalar dastur kodlari asosida blok-sxemalarni shakllantirish, UML sinflar diagrammalarini yaratish, grafik obyektlar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni aniqlash hamda PowerBI muhitida ma’lumotlar modellari va jadvallararo relatsion bog‘liqliklarni hosil qilish kabi topshiriqlarni bajaradilar. Bunda drag-and-drop texnologiyalari, vizual modellashtirish elementlari va interaktiv muhit vositalaridan foydalaniladi. Mazkur mashqlar mahsuldor hamda tadqiqotchilik darajasidagi kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Virtual simulyatorlar muhiti esa murakkab axborot tizimlari arxitekturasini loyihalash va diagnostika qilish imkoniyatini yaratadi. Ushbu muhitda talabalar ma’lumotlar oqimi diagrammalari, UML holat diagrammalari va ketma-ketlik diagrammalari yordamida dasturiy tizimlarning ishlash mexanizmlarini modellashtiradilar. Shuningdek, diagnostika simulyatorlari yordamida dastur kodlaridagi mantiqiy xatolar, deadlock holatlari, xotira resurslarining yetishmovchiligi, tarmoq yuklamalari va boshqa nosozliklar tahlil qilinib, ularni bartaraf etish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalar shakllantiriladi. Natijada talabalarda grafik-konstruktiv va tadqiqotchilik kompetensiyalari rivojlanadi.(2-rasm)

2-rasm. VizPowerBI ta’lim platformasining mashqlar va simulyator bloki

Platformaning PowerBI texnologiyasi asosida ishlab chiqilgan baholovchi moduli an’anaviy baholash tizimlaridan farqli ravishda talabaning o‘quv faoliyati davomida hosil bo‘ladigan barcha raqamli izlarni avtomatik ravishda qayd etadi. Tizim elektron resurslardan foydalanish chastotasi, videomateriallarni ko‘rish ko‘rsatkichlari, amaliy topshiriqlarni bajarish vaqti, simulyatorlar bilan ishlash natijalari hamda test topshiriqlaridagi muvaffaqiyat darajasini yig‘ib, katta hajmdagi ma’lumotlarni PowerBI vositalari yordamida qayta ishlaydi.

Baholash jarayoni to‘rtta asosiy mezon asosida amalga oshiriladi. Birinchi mezon nazariy bilimlarni o‘zlashtirish darajasini ifodalaydi va elektron resurslardan foydalanish faolligi hamda avtomatlashtirilgan test natijalari orqali aniqlanadi. Ikkinchi mezon bilimlarni amaliyotda qo‘llay olish qobiliyatini tavsiflab, grafik modellarni yaratish sifati va topshiriqlarni bajarish unumdorligi orqali baholanadi. Uchinchi mezon tahliliy fikrlash darajasini aks ettirib, diagnostika simulyatorlarida muammolarni aniqlash va ularni hal qilish tezligi bilan o‘lchanadi. To‘rtinchi mezon kreativlik va innovatsionlik darajasini ifodalab, loyiha ishlari davomida yangi model va arxitekturalarni yaratish qobiliyatini tavsiflaydi.(3-rasm)

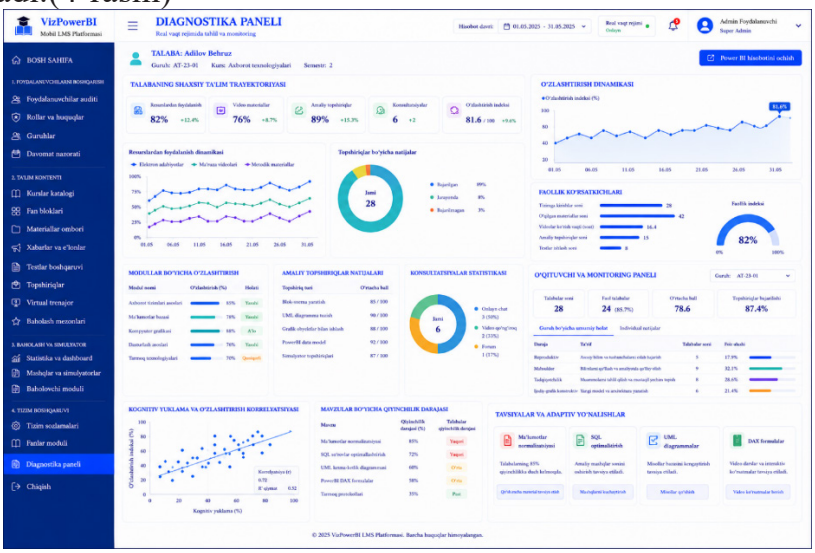

3-rasm. VizPowerBI ta’lim platformasining baholovchi modul bloki

Platformaning diagnostika paneli PowerBI tahliliy mexanizmlari yordamida shakllantirilgan ma’lumotlarni real vaqt rejimida vizuallashtiradi. Ushbu modul raqamli didaktikaning ko‘rgazmalilik, teskari aloqa va adaptivlik tamoyillarini amalga oshirishga xizmat qiladi hamda talaba va pedagog uchun alohida interaktiv boshqaruv panellarini shakllantiradi.

Talabaning shaxsiy ta’lim trayektoriyasi panelida elektron adabiyotlardan foydalanish ko‘rsatkichlari, videomateriallarni o‘zlashtirish darajasi, bajarilgan amaliy topshiriqlar soni, konsultatsiyalar statistikasi hamda o‘zlashtirish dinamikasi grafik ko‘rinishda aks ettiriladi. Bu esa talabaning individual rivojlanish yo‘nalishini kuzatish va o‘z-o‘zini nazorat qilish imkoniyatini yaratadi.

O‘qituvchi va monitoring panelida esa guruhning umumiy holati hamda har bir talabaning individual natijalari diagnostika qilinadi. Ushbu panel yordamida topshiriqlarni bajarish natijalari reproduktiv, mahsuldor, tadqiqotchilik va ijodiy-grafik konstruktiv darajalar bo‘yicha tahlil qilinadi. Shuningdek, kognitiv yuklama bilan o‘zlashtirish natijalari o‘rtasidagi korrelyatsiya aniqlanadi, qaysi mavzular yoki topshiriqlar bo‘yicha talabalar ko‘proq qiyinchilikka duch kelayotgani aniqlanadi hamda o‘quv mazmunini adaptiv tarzda takomillashtirish uchun zarur tavsiyalar shakllantiriladi.(4-rasm)

4-rasm. VizPowerBI ta’lim platformasining diagnostika paneli

VizPowerBI ta’lim platformasi tarkibidagi fanlar moduli, mashqlar va simulyatorlar moduli, PowerBI asosidagi baholovchi modul hamda strategik diagnostika paneli o‘zaro integratsiyalashgan holda yagona raqamli ta’lim tizimini hosil qiladi hamda “Axborot texnologiyalari” fanini o‘qitishda nazariy tayyorgarlik, amaliy faoliyat, intellektual tahlil va adaptiv boshqaruvni yagona tizim doirasida amalga oshirish imkonini beradi. VizPowerBI ta’lim platformasining yaxlit ishlash mexanizmi to‘liq avtomatlashtirilgan pedagogik tsiklga ega. Talaba Fanlar modulida raqamli didaktik materiallar bilan tanishadi. Olingan nazariy bilimlarni Mashqlar va simulyatorlarda grafik modellashtirish orqali amaliy ko‘nikmaga aylantiradi. Baholovchi modul PowerBI inson omilidan xoli ravishda uning raqamli izlarini tahlil qiladi. Strategik panellarda talabaning o‘zlashtirish darajasi shaffof aks etib, yakuniy natijadorlikni kafolatlaydi. Taqdim etilgan barcha konseptual komponentlar, elektron resurs turlari va pedagogik mezonlar asosida, “Axborot texnologiyalari” fani doirasida talabaning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari, diagnostika parametrlari va ularning vizuallashish darajalari yaxlit tizim ko‘rinishida shakllantiriladi.

Nazariy o‘zlashtirish va axborot-qidiruv faoliyati ko‘rsatkichlari nazariy o‘zlashtirish va axborot-qidiruv faoliyati ko‘rsatkichlari talabaning fan bo‘yicha fundamental bilimlarni egallash jarayonidagi faolligini raqamli izlar asosida tavsiflaydi hamda uning o‘quv resurslaridan foydalanish intensivligini vizuallashtirish imkonini beradi. Ushbu bosqichda talabaning axborot-ta’lim muhitidagi harakatlari monitoring qilinib, quyidagi ma’lumotlar tahlil qilinadi:

Elektron darslik va adabiyotlardan foydalanish monitoringi – modul doirasidagi elektron o‘quv materiallari, ilmiy maqolalar va ixtisoslashgan ma’lumotlar bazalariga murojaat qilish

chastotasi hamda har bir manbani o‘rganishga sarflangan vaqt (daqiqalarda) aniqlanadi. Mazkur ko‘rsatkichlar talabaning mustaqil axborot-qidiruv faoliyati intensivligini baholash imkonini beradi.

Multimedia resurslaridan foydalanish auditi – mavzuga oid videoma’ruzalar, audio podkastlar va boshqa multimediya materiallarining o‘zlashtirilish darajasi, ya’ni ularning ko‘rilgan yoki tinglangan ulushi monitoring qilinadi. Bu ko‘rsatkich talabaning nazariy materiallarni qabul qilishdagi faolligini aks ettiradi.Konsultatsiya va kommunikativ faollik tahlili – talabaning o‘quv jarayonida yuzaga kelgan muammolar bo‘yicha o‘qituvchiga murojaatlari, forumlar va hamkorlik platformalaridagi ishtiroki hamda o‘zaro muloqotlar sonining dinamikasi qayd etiladi. Ushbu ma’lumotlar talabaning kommunikativ faolligi va o‘quv jarayonidagi ishtirok darajasini aniqlashga xizmat qiladi.

Mazkur ko‘rsatkichlar reproduktiv (quyi) darajaga mansub bo‘lib, ular talabaning asosan tayyor axborotni qabul qilish, o‘rganish va undan foydalanish bilan bog‘liq faoliyatini tavsiflaydi. Ushbu darajadagi ma’lumotlarni vizuallashtirishda Power BI muhitining KPI kartalari, chiziqli grafiklar hamda vaqt bo‘yicha yuklama diagrammalari qo‘llaniladi. Bunda tizim talabaning o‘quv resurslari bilan ishlash intensivligi, foydalanish chastotasi va axborot bilan ta’minlanganlik darajasini vizual ko‘rinishda aks ettiradi. Natijada o‘qituvchi va talaba o‘quv faoliyatining joriy holatini tezkor baholash hamda keyingi ta’lim strategiyasini shakllantirish imkoniyatiga ega bo‘ladi (5-rasm).

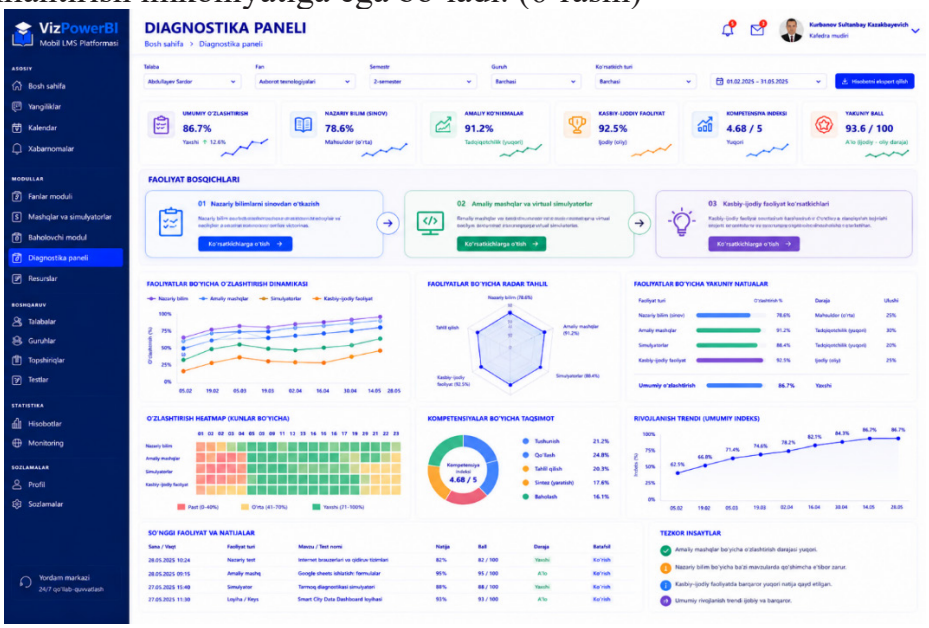
5-rasm. VizPowerBI ta’lim platformasining fan paneli vizualizatsiyasi

Nazariy bilimlarni sinovdan o‘tkazish talabaning nazariy bilimlarni o‘zlashtirish darajasi, mantiqiy fikrlash, tushunish va xulosalash qobiliyatlarini tezkor diagnostika qilish avtomatlashtirilgan test va interaktiv viktorinalar orqali amalga oshiriladi. Ushbu bosqichda talabaning bilimlarni amaliy vaziyatlarga tatbiq etish darajasi hamda mavzular bo‘yicha o‘zlashtirish sifati raqamli ko‘rsatkichlar asosida baholanadi. Urinishlar balansi va natijalar dinamikasi talabaning oraliq testlar va interaktiv viktorinalarni topshirishdagi urinishlar soni, har bir urinish natijasida to‘plangan ballar hamda o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarining vaqt bo‘yicha o‘zgarishi monitoring qilinadi. Mazkur ko‘rsatkichlar talabaning bilimlarni mustahkamlash jarayonidagi rivojlanish tendensiyasini aniqlash imkonini beradi.

Mavzuli xatoliklar matritsasi test topshiriqlarida yo‘l qo‘yilgan xatolar dasturlash sintaksisi, algoritmlash, ma’lumotlar bazasidagi relyatsion bog‘lanishlar yoki ma’lumotlarni vizuallashtirish tamoyillari kabi alohida bo‘limlar kesimida tahlil qilinadi. Xatoliklar ulushi foiz ko‘rinishida aniqlanib, talabaning qaysi mavzularda qo‘shimcha tayyorgarlikka ehtiyoji mavjudligi aniqlanadi.

Vaqt unumdorligi ko‘rsatkichi test topshirish jarayonida bitta savolga sarflangan o‘rtacha vaqt, umumiy test davomiyligi hamda erishilgan natijalar o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilinadi. Ushbu ko‘rsatkich talabaning javob berish tezligi va bilimlarni qo‘llash samaradorligini baholash imkonini beradi.

Mazkur ko‘rsatkichlar mahsuldor (o‘rta) darajaga mansub bo‘lib, ular talabaning nazariy bilimlarni tushunish, tahlil qilish va qo‘llash qobiliyatini tavsiflaydi. Ushbu bosqichdagi ma’lumotlarni vizuallashtirishda Power BI muhitining radarli diagrammalari, guruhlangan ustunli diagrammalar hamda doiraviy diagrammalardan foydalaniladi. Mazkur vizual vositalar yordamida talabaning fan bo‘yicha qaysi kichik mavzularda qiyinchiliklarga duch kelayotgani, xatolar taqsimoti va o‘zlashtirish darajasidagi nomutanosibliklar aniq namoyon bo‘ladi. Natijada o‘qituvchi talabaning bilimlaridagi bo‘shliqlarni tezkor aniqlash hamda individual ta’lim strategiyasini shakllantirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. (6-rasm)

6-rasm. VizPowerBI ta’lim platformasining diagnostika paneli vizualizatsiyasi

Amaliy mashqlar va virtual simulyatorlar ko‘rsatkichlari talabaning muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, algoritmik fikrlash hamda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini xavfsiz virtual o‘quv muhitida baholashga xizmat qiladi. Mazkur bosqichda talabaning bilimlarni amaliyotga tatbiq etish, muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish jarayonidagi faoliyati raqamli izlar asosida monitoring qilinadi.

Grafik-interaktiv mashqlar natijadorligi drag-and-drop konstruktori yordamida relyatsion ma’lumotlar modeli sxemalari, algoritmlarning blok-sxemalari, UML sinf diagrammalari hamda boshqa grafik modellarni yaratishdagi aniqlik darajasi va topshiriqlarni bajarish samaradorligi tahlil qilinadi. Ushbu ko‘rsatkichlar talabaning nazariy bilimlarni grafik modellashtirish vositalari orqali amaliyotga tatbiq etish darajasini aks ettiradi.

Tizimli diagnostika tezligi virtual simulyatorlarda ataylab hosil qilingan xatolarni, jumladan ma’lumotlar oqimidagi uzilishlar, ma’lumotlar bazasidagi relyatsion bog‘lanishlar ziddiyatlari yoki algoritmik mantiqdagi nomuvofiqliklarni aniqlash va bartaraf etishga sarflangan vaqt monitoring qilinadi. Mazkur ko‘rsatkich talabaning muammoni tahlil qilish va tezkor yechim ishlab chiqish qobiliyatini baholash imkonini beradi. Ssenariylarni modellashtirish trayektoriyasi talabaning virtual simulyator muhitida muammoni hal qilish jarayonida tanlagan amallar ketma-ketligi, qaror qabul qilish bosqichlari hamda bajarilgan harakatlarning samaradorlik koeffitsiyenti tahlil qilinadi. Bu ko‘rsatkich talabaning mantiqiy fikrlash, alternativ yechimlarni solishtirish va

optimal strategiyani shakllantirish qobiliyatini tavsiflaydi.

Mazkur ko‘rsatkichlar tadqiqotchilik darajaga mansub bo‘lib, ular talabaning muammolarni mustaqil tahlil qilish, sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlash va amaliy vazifalarni yechish kompetensiyalarini aks ettiradi. Ushbu bosqichdagi ma’lumotlarni vizuallashtirishda Power BI muhitining tarqoqlik diagrammalari, daraxtsimon xaritalar hamda oqim diagrammalaridan foydalaniladi. Mazkur vizual vositalar yordamida talabaning topshiriqlarni bajarish tezligi va aniqligi o‘rtasidagi bog‘liqlik, muammoni hal qilish traektoriyasi hamda faoliyatning turli yo‘nalishlari bo‘yicha samaradorlik ko‘rsatkichlari yaqqol namoyon etiladi. Natijada o‘qituvchi talabaning tadqiqotchilik salohiyatini, muammolarni yechish strategiyasini va kasbiy kompetensiyalarining shakllanish darajasini kompleks baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi.(7-rasm)

7-rasm. VizPowerBI ta’lim platformasining diagnostika paneli amaliy mashqlar va virtual simulyatorlar korsatkichlari vizualizatsiyasi

Kasbiy-ijodiy faoliyat ko‘rsatkichlari talabaning o‘quv moduli yakunida mustaqil ravishda yaratgan grafik-innovatsion mahsulotining sifati, amaliy ahamiyati va kasbiy kompetensiyalarining shakllanish darajasini baholashga xizmat qiladi. Mazkur bosqichda talabaning nazariy bilimlarni integratsiyalash, murakkab muammolarni tahlil qilish hamda innovatsion yechimlar ishlab chiqish qobiliyati kompleks tarzda tahlil qilinadi. Mezonli baholash komponentlari loyiha ishlari va keys-topshiriqlar natijalari nazariy asoslanganlik, bilimlarni amaliyotda qo‘llash, tahliliy fikrlash hamda kreativ yondashuv kabi asosiy mezonlar bo‘yicha baholanadi. Har bir mezon yuzasidan ekspertlar va tizim tomonidan shakllantirilgan individual ballar yig‘indisi talabaning yakuniy natijalarini aniqlash imkonini beradi.

Arxitektura va dizayn sifati ko‘rsatkichlari ishlab chiqilgan ma’lumotlar oqimi diagrammalari, ma’lumotlar ombori tuzilmasining mantiqiyligi, model elementlari o‘rtasidagi bog‘lanishlarning to‘g‘ri tashkil etilganligi hamda interaktiv boshqaruv panellari dizaynining innovatsion darajasi baholanadi. Ushbu ko‘rsatkichlar talabaning tizimli fikrlash va grafik modellashtirish kompetensiyalarini aks ettiradi. Strategik tahlil va interpretatsiya ko‘rsatkichlari talabaning o‘zi ishlab chiqqan grafik model yoki tahliliy panel asosida real texnologik vaziyatlarni tahlil qilish, muammolarning sabab-oqibat bog‘liqligini aniqlash va asoslangan qarorlar qabul qilish darajasi monitoring qilinadi. Mazkur ko‘rsatkichlar talabaning kasbiy tafakkuri va strategik fikrlash salohiyatini tavsiflaydi.

Mazkur ko‘rsatkichlar ijodiy (grafik-konstruktiv) oliy darajaga mansub bo‘lib, ular talabaning

mustaqil loyihalash, innovatsion yechimlar ishlab chiqish hamda kompleks muammolarni hal etish kompetensiyalarini aks ettiradi. Ushbu bosqichdagi ma’lumotlarni vizuallashtirishda Power BI muhitining murakkab interaktiv boshqaruv panellari, matrisali rangli xaritalar hamda iyerarxik klasterli vizualizatsiyalaridan foydalaniladi. Mazkur vizual vositalar yordamida loyiha natijalarining tarkibiy tuzilishi, mezonlar bo‘yicha taqsimoti va ijodiy faoliyat samaradorligi kompleks ko‘rinishda namoyon etiladi. Natijada o‘qituvchi talabaning kasbiy tayyorgarligi, ijodiy salohiyati va innovatsion fikrlash darajasini har tomonlama baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi. (8-rasm)

8-rasm. VizPowerBI ta’lim platformasining diagnostika paneli kasbiy ijodiy faoliyat ko`rsatkchilari vizualizatsiyasi

VizPowerBI ta’lim platformasining asosiy tahliliy afzalligi shundan iboratki, yuqorida keltirilgan to‘rtta diagnostik yo‘nalish yagona Strategik diagnostika paneli doirasida integratsiyalashgan holda faoliyat yuritadi. Natijada o‘qituvchi birgina boshqaruv paneli orqali talabaning o‘quv adabiyotlari bilan ishlash faolligini ifodalovchi reproduktiv daraja, nazariy bilimlarni o‘zlashtirish va qo‘llash samaradorligini aks ettiruvchi mahsuldor daraja, virtual muhitda muammolarni yechish va tahliliy faoliyatni tavsiflovchi tadqiqotchilik darajasi, shuningdek yakuniy loyiha va innovatsion ishlanmalar sifatini ifodalovchi ijodiy daraja ko‘rsatkichlarini yagona adaptiv muhitda kuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Power BI asosidagi integrallashgan diagnostik tizim talabaning o‘quv faoliyatini oddiy axborotni o‘zlashtirish bosqichidan boshlab, mustaqil tahlil qilish, muammolarni hal etish va innovatsion mahsulot yaratish bosqichigacha bo‘lgan barcha kompetensiyalari kesimida kompleks baholash imkonini yaratadi. Bunday yondashuv ta’lim jarayonining shaffofligini ta’minlash, individual ta’lim trayektoriyalarini shakllantirish hamda o‘qituvchining tezkor pedagogik qarorlar qabul qilish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

- Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijasida VizPowerBI platformasi asosida axborot tizimlarini modellashtirish, virtual simulyatsiya qilish, diagnostika va vizual monitoringni yagona raqamli muhitda tashkil etish texnologiyasi ishlab chiqildi. Platformaning grafik modellashtirish va Power BI asosidagi analitik imkoniyatlari talabalarning nazariy bilimlarini amaliy va tahliliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini beradi.

VizPowerBI yordamida talabaning grafik model yaratish sifati, topshiriqni bajarish aniqligi

va vaqti, test natijalari hamda muammoli vaziyatlarni hal qilish jarayonini kompleks monitoring qilish mumkin. Bu esa axborot tizimlari bilan ishlashda tizimli fikrlash, diagnostik tahlil va texnik qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kelgusida platformani sun’iy intellekt asosidagi diagnostika, avtomatik xatoliklarni aniqlash, o‘zlashtirishni prognozlash va individual texnik topshiriqlarni shakllantirish funksiyalari bilan kengaytirish taklif etiladi. Shuningdek, texnologiyaning samaradorligini turli ta’lim guruhlarida tajriba-sinov ishlari orqali statistik jihatdan baholash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1 1. Alwarthan, S. A. (2022). Predicting student academic performance at higher education using data mining: A systematic review. Applied Computational Intelligence and Soft Computing, 2022, Article 8924028. https://doi.org/10.1155/2022/8924028

2. Bin Roslan, M. H., & Chen, C. J. (2022). Educational data mining for student performance prediction: A systematic literature review (2015–2021). International Journal of Emerging Technologies in Learning, 17(5), 147–179. https://doi.org/10.3991/ijet.v17i05.27685

3. Chaka, C. (2022). Educational data mining, student academic performance prediction, prediction methods, algorithms and tools: An overview of reviews. Journal of E-Learning and Knowledge Society, 18(2), 58–69. https://doi.org/10.20368/1971-8829/1135578

4. Drugova, E. (2024). Learning analytics driven improvements in learning design in higher education: A systematic literature review. Journal of Computer Assisted Learning, 40(2), 510–524. https://doi.org/10.1111/jcal.12894

5. Beknazarova, S. S., & Kayumova, G. A. (2021). Fractal methodology of in improving the modern educational process. The american journal of engineering and technology, 3(06), 129-133. https://doi.org/10.37547/tajet/Volume03Issue06-23

6. Kayumova, G., & Usmonov, A. (2024). Mobil ta‟ lim platformasidan foydalanib talabalarning ijodiy kompetensiyasini rivojlantirish muammolari: Mobil ta‟ lim platformasidan foydalanib talabalarning ijodiy kompetensiyasini rivojlantirish muammolari. MODERN PROBLEMS AND PROSPECTS OF APPLIED MATHEMATICS, 1(01). https://ojs.qarshidu.uz/index.php/mp/article/view/660

7. Durdona, N. (2025, December). Zamonaviy axborot tizimlarida sun’iy intellekt va neyron tarmoqlarning ahamiyati. In UTAS Conferences (Vol. 1, No. 2, pp. 470-472). DOI: https://doi.org/10.65164/d6r9t902

8. Rakhmanova, G. S., & Boymurodov, B. E. (2016). Ensuring Se-cure Info-Communication Networks Based on the Special Filtering Mode. International Journal of Engineering Innovation Research, 5(1), 16-23.

9. Mullajonov, B. A. (2026). Zamonaviy ta’limda ai va kreativ texnologiyalarning integratsiyasi: etik va ijtimoiy nuqtai nazar. Media va sun’iy intellekt integratsiyasining ilmiy asoslari va zamonaviy muammolari, 1(1), 426-430.

TA’LIMDA O‘QUV ANALITIKASI VA MA’LUMOTLARNI INTELLEKTUAL TAHLIL QILISH: MOHIYATI, FARQLARI VA O‘ZARO TO‘LDIRUVCHANLIGI

Murtazayev Baxtiyor Murtaza o‘g‘li
Shahrisabz shahar 10-maktab direktori
ORCID: 0009-0007-4331-5335

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta’limda Data-Driven yondashuvning rivojlanishi natijasida shakllangan ikki ixtisoslashgan ilmiy-amaliy soha – o‘quv analitikasi (Learning Analytics, LA) va ta’lim ma’lumotlarini intellektual tahlil qilish (Educational Data Mining, EDM)ning mohiyati, kelib chiqishi va metodologik asoslari yoritiladi. Ikki soha o‘rtasidagi asosiy farqlar – insayt yaratishda inson va algoritmning roli, holistik va reduksionistik yondashuvlar, moslashtirish yo‘nalishi hamda qo‘llaniladigan usullar tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqotda LA va EDM raqobatlashuvchi emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi yondashuvlar sifatida talqin etiladi hamda ularni pedagogik amaliyotda uyg‘un qo‘llash bo‘yicha metodik takliflar asoslanadi.

Kalit so‘zlar: raqamli ta’lim, o‘quv analitikasi, Learning Analytics, Educational Data Mining, raqamli izlar, insayt, klasterlash, prognozlash, analitik panel, Data-Driven yondashuv.

УЧЕБНАЯ АНАЛИТИКА И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ДАННЫХ: СУЩНОСТЬ, РАЗЛИЧИЯ И ВЗАИМОДОПОЛНЯЕМОСТЬ

Муртазаев Бахтиёр Муртаза оглы
Директор Шахрисабзской городской школы №10
ORCID: 0009-0007-4331-5335

Аннотация. В статье раскрываются сущность, происхождение и методологические основы двух специализированных научно-практических областей, сформировавшихся в результате развития Data-Driven подхода в образовании, – учебной аналитики (Learning Analytics, LA) и интеллектуального анализа образовательных данных (Educational Data Mining, EDM). Систематически анализируются ключевые различия между ними: роль человека и алгоритма в генерации инсайтов, холистический и редукционистский подходы, направленность адаптации, а также применяемые методы. LA и EDM рассматриваются не как конкурирующие, а как взаимодополняющие подходы; обосновываются методические предложения по их согласованному применению в педагогической практике.

Ключевые слова: цифровое образование, учебная аналитика, Learning Analytics, Educational Data Mining, цифровые следы, инсайт, кластеризация, прогнозирование, аналитическая панель, Data-Driven подход.

LEARNING ANALYTICS AND EDUCATIONAL DATA MINING: ESSENCE, DIFFERENCES AND COMPLEMENTARITY

Murtazayev Bakhtiyor Murtaza oglu
Director of Shahrisabz City School No. 10
ORCID: 0009-0007-4331-5335

Abstract. This article examines the essence, origins and methodological foundations of two specialized research fields that emerged from the development of the data-driven approach in education: learning analytics (LA) and educational data mining (EDM). The key differences

between them are systematically analyzed, including the role of humans and algorithms in generating insights, holistic versus reductionist perspectives, the orientation of adaptation and the methods employed. LA and EDM are interpreted not as competing but as complementary approaches, and methodological proposals for their coordinated use in pedagogical practice are substantiated.

Keywords: digital education, learning analytics, educational data mining, digital traces, insight, clustering, prediction, learning dashboard, data-driven approach.

Kirish (Introduction). Oliy ta’limning raqamlashuvi o‘quv jarayonini boshqarish mexanizmlarini tubdan o‘zgartirmoqda. Ta’limni boshqarish tizimlari, elektron ta’lim platformalari, intellektual o‘qitish tizimlari va ommaviy ochiq onlayn kurslar (MOOC) ta’lim oluvchining raqamli muhitdagi har bir harakatini – materialni ko‘rish, topshiriqni bajarish, yordam olish, muhokamada ishtirok etishni qayd etib bormoqda. Natijada ta’lim jarayonida ilgari mavjud bo‘lmagan hajmdagi ma’lumotlar massivlari, ya’ni ta’lim oluvchilarning “raqamli izlari” shakllandi.

Pedagogik tahlilning an’anaviy usullari bunday ko‘lam va murakkablikdagi ma’lumotlar bilan ishlash uchun yetarli bo‘lmay qoldi. Shu ehtiyojga javoban ikki ixtisoslashgan soha vujudga keldi: 2000-yillarning birinchi yarmida data mining va intellektual o‘qitish tizimlari zaminida shakllangan EDM hamda 2011-yilda o‘tkazilgan Learning Analytics and Knowledge (LAK) birinchi xalqaro konferensiyasi va SoLAR jamiyatining tashkil etilishi bilan boshlang‘ich nuqtaga ega bo‘lgan o‘quv analitikasi.

LA va EDM hamjamiyatlari qisqa vaqt ichida o‘z anjumanlari, jurnallari va metodologik an’analariga ega rivojlangan tadqiqot jamoalariga aylandi. EDM hisoblash usullarini ishlab chiqish va qo‘llashga urg‘u berib, aniq fanlar, informatika va statistikaga moyilroq bo‘lsa, o‘quv analitikasiga ijtimoiy-gumanitar fanlar, pedagogika, psixologiya va o‘qitish nazariyasi kuchliroq ta’sir ko‘rsatdi. Shu sababli LA ma’lumotlarni mazmunli talqin qilish va analitik jarayonda inson ishtirokiga ko‘proq e’tibor qaratadi.

Ikkala soha ham umumiy maqsadga – ma’lumotlarni tahlil qilish orqali ta’lim jarayonini tushunish va takomillashtirishga qaratilgan. Biroq ular turli metodologik an’analarga tayanadi, turli usullar majmuidan foydalanadi hamda xulosa chiqarish va qaror qabul qilishda inson va algoritm rolini turlicha belgilaydi. Tahlil vositalarini joriy etayotgan ta’lim tashkilotlari avtomatlashtirilgan algoritmik yechimlarga yoki inson mulohazasini qo‘llab-quvvatlovchi vositalarga tayanish masalasiga duch kelmoqda.

Maqolaning maqsadi o‘quv analitikasi va EDMning mohiyati, ta’riflari va ular o‘rtasidagi asosiy farqlarni ilmiy-metodik jihatdan yoritish hamda ularni pedagogik amaliyotda bir-birini to‘ldiruvchi tarzda qo‘llash bo‘yicha takliflarni asoslashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotda o‘quv analitikasi va EDM sohalariga oid xorijiy ilmiy manbalar tizimli-qiyosiy yondashuv asosida tahlil qilindi. Maqola mazmuni mavjud nazariy qarashlarni umumlashtirish, ikki sohaning ta’riflari, maqsadlari va usullarini taqqoslash hamda ularni didaktik nuqtai nazardan talqin qilishga tayangan holda shakllantirildi.

Metodologik asos sifatida G.Siemens va R.Beykerning LA va EDM o‘rtasidagi munosabatlarga bag‘ishlangan qiyosiy tahlili, SoLAR jamiyatining o‘quv analitikasiga bergan ta’rifi, K.Romero va S.Ventura hamda R.Beyker va K.Yasefning EDM holatiga oid sharhlari olindi. Shuningdek, o‘z-o‘zini tartibga soluvchi ta’lim va ijtimoiy konstruktivizm nazariyalari ma’lumotlarni mazmunli talqin qilishning pedagogik asosi sifatida inobatga olindi.

Ikki sohani taqqoslash mezonlari sifatida insayt generatsiyasi, avtomatlashtirishning roli, tizimga nuqtai nazar, sohaning kelib chiqish manbalari, moslashtirish yo‘nalishi va namunaviy

usullar ajratildi. Ushbu mezonlar LA va EDMning o‘ziga xosligini aniqlash hamda ularning pedagogik imkoniyatlarini baholash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tahlil natijalarini umumlashtirishda ikki sohaning funksional o‘rni Data-Driven yondashuv doirasida ko‘rib chiqildi. Bunda EDM ma’lumotlardan yangi bilimlarni “ishlab chiqaruvchi”, o‘quv analitikasi esa ushbu bilimlarni inson uchun harakatga yaroqli shaklda “yetkazib beruvchi” komponent sifatida talqin etildi.

Ikki sohaning funksional imkoniyatlarini yoritish uchun matematika fanidan onlayn o‘quv platformasiga oid gipotetik misol modellashtirildi. Unda platforma topshiriqlarga sarflangan vaqt, urinishlar soni, foydalanilgan maslahatlar, mavzularni o‘rganish tartibi va nazorat ishlari natijalarini qayd etadi deb faraz qilindi. Mazkur misol empirik tajriba emas, balki LA va EDM rollarini aniq ko‘rsatishga xizmat qiluvchi illyustrativ model hisoblanadi.

Natijalar va muhokama (Results and Discussions). Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, SoLAR ta’rifiga ko‘ra o‘quv analitikasi o‘qitish jarayonini va u kechadigan o‘quv muhitini tushunish va optimallashtirish maqsadida ta’lim oluvchilar va ularning kontekstlari haqidagi ma’lumotlarni o‘lchash, to‘plash, tahlil qilish va taqdim etishdir. Ushbu ta’rif butun ma’lumotlar siklini qamrab oladi va tahlilning o‘zini emas, balki o‘qitishni tushunish va yaxshilashni asosiy maqsad sifatida belgilaydi.

O‘quv analitikasining muhim xususiyati uning insonga yo‘naltirilganligidir. Tahlil natijalari analitik panellar (dashboards), vizuallashtirishlar va hisobotlar shaklida taqdim etiladi, mazmunli xulosalarni esa inson – tahlilchi, o‘qituvchi yoki ta’lim oluvchining o‘zi yaratadi. Avtomatlashtirilgan hisoblash usullari bunda yordamchi rol o‘ynaydi. O‘quv analitikasi ta’lim jarayoniga holistik qaraydi va ijtimoiy tarmoqlar tahlili, diskurs tahlili hamda faollik tahlili kabi usullarga tayanadi.

O‘quv analitikasi ta’rifida nafaqat ta’lim oluvchilar, balki ularning kontekstlari ham ta’kidlanadi. Bu alohida ta’lim oluvchining izolyatsiyalangan faoliyatini emas, balki o‘quv vazifalarining tabiati, muhit xususiyatlari va ijtimoiy o‘zaro ta’sirni hisobga olishni anglatadi. O‘qituvchi uchun bu muayyan ta’lim oluvchi haqidagi ma’lumotlar har doim kontekstda, ular olingan sharoitdan ajratilmagan holda talqin qilinishi kerakligini bildiradi. Shuningdek, o‘quv analitikasi o‘z xulosalarini o‘z-o‘zini tartibga soluvchi ta’lim, faollik va ijtimoiy konstruktivizm nazariyalari asosida qurishga intiladi. Bunday nazariy asoslilik ma’lumotlardagi korrelyatsiyalarni qayd etish bilan cheklanmay, ularni mazmunli tushuntirish va oqilona pedagogik harakatlarga aylantirish imkonini beradi.

EDM esa ta’lim muhitidan kelayotgan ma’lumotlarni tahlil qilish usullarini ishlab chiqadigan va ularni ta’lim oluvchilar hamda kontekstlarni chuqurroq tushunish uchun qo‘llaydigan soha sifatida ta’riflanadi. Uning asosiy xususiyati – qonuniyatlarni avtomatik aniqlovchi algoritmlarga tayanish. Algoritm bu yerda nafaqat qayta ishlash vositasi, balki bilimlarni izlashning faol subyekti sifatida namoyon bo‘ladi va inson e’tiboridan chetda qolishi mumkin bo‘lgan tuzilmalarni aniqlaydi.

EDMning ikkinchi o‘ziga xosligi reduksionistik yondashuv bo‘lib, murakkab ta’lim hodisasini alohida komponentlarga ajratish va ularning modellarini yaratishga intilishda namoyon bo‘ladi. EDM an’anaviy ravishda ta’lim oluvchini modellashtirishga (student modeling) katta e’tibor qaratadi va inson bevosita aralashuvisiz ta’lim tizimlarini avtomatlashtirilgan moslashtirishga yo‘naltirilgan.

Avtomatlashtirilgan aniqlashga tayanish EDMga muhim afzalliklar beradi: algoritmlar tadqiqotchi o‘ylamagan aloqalarni dastlabki taxminlarsiz topadi, tez, izchil va takrorlanadigan tarzda ishlaydi, charchoq yoki tarafkashlikka uchramaydi. Zamonaviy ta’lim platformalari ta’lim

oluvchilar harakatlarining millionlab yozuvlarini yaratadi va bu oqimdagi qonuniyatlarni qo‘lda aniqlashning imkoni yo‘q. Biroq bu kuchli tomon zaif tomonga ham aylanishi mumkin: algoritm mazmunli qonuniyatni ham, tasodifiy yoki noto‘g‘ri moslikni ham bir xil tayyorlik bilan aniqlaydi. Shu bois EDM natijalari manba ma’lumotlarining sifatiga yuqori talab qo‘yadi hamda tanqidiy tekshiruv va inson talqinini talab etadi.

R.Beyker tasnifiga ko‘ra EDM usullari quyidagi toifalarni qamrab oladi: prognozlash (tasniflash, regressiya, yashirin xususiyatlarni baholash), klasterlash, o‘zaro aloqalarni izlash (assotsiativ qoidalar, ketma-ketlik va korrelyatsion tahlil), inson hukmi uchun ma’lumotlarni distillash hamda modellar yordamida aniqlash. Inson hukmi uchun ma’lumotlarni distillash va o‘quv muvaffaqiyatini prognozlash kabi usullar ikkala sohaga ham tegishli bo‘lib, ularning kesishuv nuqtasini tashkil etadi.

Ikki soha usullarining qiyosiy xaritasi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. O‘quv analitikasi va EDMning asosiy usullari

O‘quv analitikasi (LA)Intellektual tahlil (EDM)

Vizuallashtirish va analitik panellar Tasniflash (toifa bashorati)

Ijtimoiy tarmoqlar tahlili Klasterlash (guruhlarni ajratish)

Diskurs va mazmun tahlili Regressiya va qiymatlarni prognozlash

Ishtirok tahlili Assotsiativ qoidalarni izlash

O‘quv muvaffaqiyatini prognozlash Harakatlar ketma-ketligini tahlil qilish

Anglash modellari (sensemaking) Ta’lim oluvchilarni modellashtirish

O‘quv analitikasi natijalarini oxirgi foydalanuvchiga yetkazuvchi asosiy vosita analitik panellardir. Ta’lim oluvchi panellari o‘z taraqqiyotini kuzatish, uni mezonlar bilan taqqoslash va o‘z faoliyatini sozlash imkonini berib, ta’limda o‘z-o‘zini boshqarishni qo‘llab-quvvatlaydi; o‘qituvchi panellari esa qiyinchilikka duch kelayotgan ta’lim oluvchilarni aniqlash va guruh dinamikasini baholashga yordam beradi. Samarali panel qaror qabul qilish uchun mazmunli ko‘rsatkichlarni taqdim etishi, maxsus tayyorgarliksiz tushunarli bo‘lishi va passiv kuzatish o‘rniga mazmunli harakatlarni rag‘batlantirishi kerak. Noto‘g‘ri loyihalangan panel esa ta’lim oluvchining o‘z rivojlanishi hisobiga boshqalar bilan taqqoslashga haddan tashqari berilishiga olib kelishi mumkin.

Qiyosiy tahlil asosida ikki soha o‘rtasidagi asosiy farqlar quyidagicha tizimlashtirildi: birinchidan, LAda insaytni inson yaratadi, EDMda esa yetakchi rolni algoritmlar o‘ynaydi; ikkinchidan, LA holistik, EDM reduksionistik nuqtai nazarga ega; uchinchidan, EDM ta’lim dasturiy ta’minoti va ta’lim oluvchini modellashtirishdan, LA esa semantik texnologiyalar va ijtimoiy fanlardan kelib chiqqan; to‘rtinchidan, EDM tizimlarni avtomatik moslashtirishga, LA esa o‘qituvchi va ta’lim oluvchini xabardor qilishga yo‘naltirilgan.

Ikki sohaning qiyosiy tavsifi 2-jadvalda umumlashtirilgan.

2-jadval. O‘quv analitikasi va EDM o‘rtasidagi asosiy farqlar

Mezon O‘quv analitikasi (LA) Intellektual tahlil (EDM)

Insayt generatsiyasi Yetakchi rolni inson-tahlilchi o‘ynaydi Yetakchi rolni avtomatik algoritmlar o‘ynaydi

Avtomatlashtirish roli Yordamchi, insonni qo‘llab-quvvatlash Markaziy, qonuniyatlarni aniqlash

Tizimga nuqtai nazar Holistik, tizim yaxlitlik sifatida Reduksionistik, komponentlar tahlili

ManbalarSemantik texnologiyalar, ijtimoiy fanlar Ta’lim dasturiy ta’minoti, ta’lim oluvchini modellashtirish

Moslashtirish O‘qituvchi va ta’lim oluvchini xabardor qilish Tizimlarni avtomatlashtirilgan moslashtirish

Namunaviy usullar Vizuallashtirish, tarmoqlar va diskurs tahlili Tasniflash, klasterlash, aloqalarni izlash

Shu bilan birga, bu farqlar qat'iy chegaralar emas, balki urg'u va moyilliklar xarakteriga ega. G.Siemens va R.Beykerning o'zlari ikki hamjamiyat o'rtasida ajralishga emas, balki muloqot va hamkorlikka chaqirgan. Uzoq vaqt alohida rivojlangan ikki hamjamiyatning sun'iy ajralishi LAni EDMning hisoblash qat'iyligidan, EDMni esa LAga xos nazariy asoslangan talqindan mahrum qilgani ma'lum bo'ldi.

Amaliyotda ikki sohani uyg'un qo'llash quyidagicha kechadi: EDM algoritmlari ta'lim oluvchilar guruhlarini klasterlash, muvaffaqiyat ehtimolini prognozlash va tipik o'quv trayektoriyalarini aniqlash vazifasini bajaradi; o'quv analitikasi vositalari esa ushbu natijalarni o'qituvchiga analitik panel ko'rinishida taqdim etadi. Yakuniy pedagogik qaror – kim bilan individual suhbat o'tkazish, qaysi mavzuni qayta tushuntirish, kimga qo'shimcha topshiriq berish – o'qituvchi zimmasida qoladi.

Gipotetik misolda ikki sohaning rollari 3-jadvalda umumlashtirildi.

3-jadval. Illyustrativ misolda EDM va LAning bir-birini to'ldiruvchi rollari

Jihat EDM hissasi LA hissasi

Ma'lumotlarni qayta ishlash Katta massivlarni avtomatik tahlil qilish M u h i m ko'rsatkichlarni saralash

Guruhlarni aniqlash Ta'lim oluvchilarni klasterlash Guruhlarni pedagogik talqin qilish

Prognoz Muvaffaqiyat ehtimoli modeli Prognozni tekshirish va tushunish

TaqdimotMa'lumotlarni tayyorlash O'qituvchilar uchun ko'rgazmali panellar

Qaror Avtomatik tavsiyalar O'qituvchining yakuniy qarori

Mazkur yondashuv inson va algoritm o'rtasida rollarni oqilona taqsimlashni talab qiladi. Insayt inson tomonidan yaratilganda qaror uchun javobgarlik aniq belgilanadi; qonuniyat algoritm tomonidan aniqlanib, qaror avtomatik qabul qilinganda esa javobgarlik masalasi murakkablashadi. Shu sababli "inson markazlashgan" va "algoritm markazlashgan" strategiyalar o'rtasidagi tanlov nafaqat metodologik, balki huquqiy va axloqiy ahamiyatga ham ega.

LA va EDM ta'lim ma'lumotlarini tahlil qilish sohasini to'liq qamrab olmaydi. Ularga turdosh bo'lgan akademik analitika (academic analytics) ta'lim tashkiloti va umuman ta'lim tizimi darajasida boshqaruv, prognozlash, resurslarni taqsimlash va strategik rejalashtirish masalalarini hal qiladi. Ta'limda sun'iy intellekt (AIED) yo'nalishi esa adaptiv tizimlar, intellektual o'qitish tizimlari va tavsiya tizimlarini yaratadi hamda EDM bilan chambarchas bog'liq: intellektual tahlil natijalari ko'pincha adaptiv tizimlarni qo'llab-quvvatlovchi modellarni yaratishda foydalaniladi. Kurs va guruh darajasiga yo'naltirilgan o'quv analitikasi pedagogning kundalik ishiga yaqinroq bo'lib, ta'lim muassasasining o'zi tomonidan amalga oshirilishi mumkin, EDM esa ko'pincha tadqiqotchilar va ta'lim texnologiyalari ishlab chiquvchilari tomonidan qo'llaniladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O'quv analitikasi va ta'lim ma'lumotlarini intellektual tahlil qilish ta'limning raqamlashuvi va ta'lim ma'lumotlari hajmining o'sishiga javoban vujudga kelgan, o'quv jarayonini tushunish va takomillashtirishga qaratilgan bir-birini to'ldiruvchi yondashuvlardir. Ular o'rtasidagi asosiy farq – insaytni kim yaratishi va qarorni kim qabul qilishi – ularning kuchli tomonlari va afzal qo'llanish sohalarini belgilaydi, biroq ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'ymaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, EDM inson bajara olmaydigan miqyosda ma'lumotlardan bilimlarni ajratib olish imkonini bersa, o'quv analitikasi ushbu bilimlarni inson uchun anglangan,

qo‘llanila oladigan va hisobotdor qiladi. So‘nggi yillarda bu sohalarni ta’lim ma’lumotlari haqidagi fan (educational data science) doirasida integratsiyalash tendensiyasi kuzatilmoqda.

Amaliy tavsiya sifatida, birinchidan, oliy ta’lim muassasalarida analitik vositalarni tanlashda ularning LA yoki EDM an’anasiga mansubligini va o‘qituvchi rolini aniq belgilash; ikkinchidan, EDM natijalarini o‘qituvchilar uchun tushunarli analitik panellar orqali taqdim etish; uchinchidan, pedagoglarning ma’lumotlar bilan ishlash savodxonligini oshirish; to‘rtinchidan, muhim pedagogik qarorlarda inson nazoratini saqlab qolish maqsadga muvofiqdir.

Ta’lim muassasalari uchun muhim amaliy xulosa shundaki, o‘quv analitikasining kurs va guruh darajasidagi vositalari muassasaning o‘z kuchi bilan joriy etilishi mumkin, murakkab EDM modellari esa ko‘pincha tashqi hamkorlik yoki tayyor texnologik yechimlarni talab qiladi. Ushbu farqni tushunish qaysi yondashuvni ichki imkoniyatlar hisobiga, qaysi birini hamkorlikda amalga oshirish mumkinligini real baholashga yordam beradi.

Umuman olganda, LA va EDM o‘rtasidagi munosabatni qarama-qarshilik emas, balki mehnat taqsimoti va o‘zaro to‘ldirish nuqtai nazaridan ko‘rib chiqish lozim. Aynan avtomatlashtirilgan tahlilning hisoblash kuchi bilan insonning mazmunli tushunishi va mas’uliyatining uyg‘unlashuvi ta’limda Data-Driven yondashuvning mazmunli o‘zagini tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6079-son Farmoni. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. – Toshkent, 2020.

2. Siemens G., Baker R.S.J.d. Learning Analytics and Educational Data Mining: Towards Communication and Collaboration // Proceedings of the 2nd International Conference on Learning Analytics and Knowledge (LAK’12). – 2012. – P. 252–254.

3. Baker R.S.J.d., Yacef K. The State of Educational Data Mining in 2009: A Review and Future Visions // Journal of Educational Data Mining. – 2009. – Vol. 1, № 1. – P. 3–17.

4. Romero C., Ventura S. Educational Data Mining: A Survey from 1995 to 2005 // Expert Systems with Applications. – 2007. – Vol. 33, № 1. – P. 135–146.

5. Romero C., Ventura S. Educational Data Mining and Learning Analytics: An Updated Survey // WIREs Data Mining and Knowledge Discovery. – 2020. – Vol. 10, № 3.

6. Ferguson R. Learning Analytics: Drivers, Developments and Challenges // International Journal of Technology Enhanced Learning. – 2012. – Vol. 4, № 5/6. – P. 304–317.

7. Papamitsiou Z., Economides A. Learning Analytics and Educational Data Mining in Practice: A Systematic Literature Review of Empirical Evidence // Educational Technology & Society. – 2014. – Vol. 17, № 4. – P. 49–64.

O‘QUV LUG‘ATLARIDAN FOYDALANISH ASOSIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING O‘QIB TUSHUNISH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Ergasheva Tuyg‘unoy Shavkatjon qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti, Boshlang‘ich ta’lim nazariyasi va metodikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi, p.f.f.d.(PhD)

Annotatsiya Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qib tushunish kompetensiyasini o‘quv lug‘atlaridan foydalanish asosida rivojlantirishning metodik mexanizmlarini takomillashtirish masalasi yoritilgan. Tadqiqotning dolzarbligi boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning matnni shunchaki o‘qib chiqishi emas, balki undagi asosiy va ikkilamchi axborotni ajratishi, notanish so‘zlarning ma’nosini kontekst asosida anglay olishi, lug‘aviy birliklar o‘rtasidagi semantik munosabatlarni aniqlashi, matn mazmunini izohlashi va xulosa chiqarishi zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotda o‘quv lug‘ati o‘qib tushunish jarayonining yordamchi vositasi emas, balki matnni anglash strategiyalarini shakllantiruvchi metodik vosita sifatida talqin qilinadi. O‘quv lug‘atlari bilan ishlashning motivatsion-maqsadli, semantik-analitik, kommunikativ-amaliy va refleksiv-baholash mexanizmlari asosida metodik model ishlab chiqildi. “Matn – notanish birlik – lug‘at – semantik tahlil – kontekst – savol/topshiriq – xulosa” algoritmi asosida mashqlar tizimi taklif etildi.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, o‘qib tushunish, o‘qish savodxonligi, o‘quv lug‘ati, lug‘at bilan ishlash, leksik kompetensiya, semantik tahlil, matn, metodik mexanizm, o‘qish strategiyasi.

Аннотация В статье рассматривается проблема совершенствования методических механизмов развития компетенции читательского понимания учащихся начальных классов на основе использования учебных словарей. Актуальность исследования обусловлена необходимостью формирования у младших школьников не только навыков чтения текста, но и способности выделять основную и дополнительную информацию, понимать значение незнакомых слов в контексте, устанавливать семантические связи между языковыми единицами, интерпретировать содержание текста и делать выводы. Учебный словарь рассматривается не только как вспомогательный источник информации, но и как методическое средство формирования стратегий понимания текста. Разработана методическая модель, включающая мотивационно-целевой, семантико-аналитический, коммуникативно-практический и рефлексивно-оценочный механизмы. Предложен комплекс упражнений на основе алгоритма «текст – незнакомая единица – словарь – семантический анализ – контекст – вопрос/задание – вывод». Обосновано, что систематическое использование учебных словарей способствует развитию словарного запаса, пониманию содержания текста, анализу информации, формированию инференциальных выводов и способности выражать отношение к прочитанному.

Ключевые слова: начальное образование, читательское понимание, читательская грамотность, учебный словарь, работа со словарём, лексическая компетенция, семантический анализ, текст, методические механизмы, стратегии чтения.

Abstract This article examines the improvement of methodological mechanisms for developing primary school students’ reading comprehension competence through the systematic use of educational dictionaries. The relevance of the study is determined by the need to develop not only basic reading skills but also students’ ability to identify main and supporting information,

understand unfamiliar words in context, establish semantic relationships between lexical units, interpret textual meaning, and draw conclusions. An educational dictionary is considered not merely as a supplementary reference source but as a methodological tool for developing reading comprehension strategies. A methodological model consisting of motivational-target, semantic-analytical, communicative-practical, and reflective-evaluative mechanisms is proposed. A set of exercises based on the algorithm “text – unfamiliar unit – dictionary – semantic analysis – context – question/task – conclusion” is developed. The study argues that systematic dictionary use can contribute to vocabulary development, textual understanding, information analysis, inferential reasoning, and the ability to respond meaningfully to a text.

Keywords: primary education, reading comprehension, reading literacy, educational dictionary, dictionary use, lexical competence, semantic analysis, text, methodological mechanisms, reading strategies.

KIRISH. Boshlang‘ich ta’limda o‘qish faoliyati o‘quvchining keyingi ta’limiy muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy kompetensiyalardan biridir. O‘quvchi matnni texnik jihatdan ravon o‘qishi bilan bir qatorda, undagi axborotni anglay olishi, muhim ma’lumotlarni ajratishi, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashi, matnda bevosita ifodalanmagan ma’nolarni kontekst asosida anglay olishi va o‘qilgan material yuzasidan xulosa chiqara olishi zarur.

O‘qib tushunish jarayoni bevosita o‘quvchining lug‘at boyligi bilan bog‘liq. Matnda uchraydigan notanish yoki kam qo‘llanadigan so‘zlar o‘quvchining umumiy mazmunni anglashiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli boshlang‘ich ta’limda lug‘at bilan ishlashni o‘qish jarayonidan ajratib emas, balki matnni anglashning tarkibiy qismi sifatida tashkil etish metodik jihatdan muhimdir.

Xalqaro tadqiqotlarda ham lug‘at boyligi va o‘qib tushunish o‘rtasidagi munosabat alohida o‘rganilgan. O‘quvchining so‘z ma’nosini anglash qobiliyati matn mazmunini qurish jarayoniga bevosita ta’sir etadi. Lug‘atdan foydalanish esa notanish leksik birlikni mustaqil aniqlash va uning ma’nosini tekshirish imkonini beradi.

Pedagogik leksikografiya sohasidagi tadqiqotlarda o‘quv lug‘atlari o‘quvchiga til birliklarining ma’nosi, qo‘llanishi va shakli haqida ma’lumot berish bilan bir qatorda, mustaqil o‘quv faoliyatini rivojlantirish vositasi sifatida ham qaraladi. Boshlang‘ich ta’limda lug‘atdan foydalanish ko‘nikmalarini maxsus shakllantirish zarurligi ta’kidlangan.

O‘zbekistonda boshlang‘ich ta’lim mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish jarayonida o‘qish savodxonligi, matn bilan ishlash va o‘quvchining kommunikativ faolligini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, o‘quv lug‘atlarini o‘qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik tizimga integratsiya qilish dolzarb masalalardan biridir.

Tadqiqotning maqsadi

O‘quv lug‘atlaridan foydalanish asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirishning metodik mexanizmlarini nazariy-metodik jihatdan asoslash va takomillashtirish.

Tadqiqot vazifalari

o‘qib tushunish kompetensiyasining boshlang‘ich ta’limdagi mazmunini aniqlash;

- o‘quv lug‘atlarining o‘qib tushunish jarayonidagi didaktik imkoniyatlarini belgilash;
- o‘quv lug‘atlari bilan ishlashning metodik mexanizmlarini ishlab chiqish;
- matnni tushunish va lug‘atdan foydalanishni integratsiyalovchi mashqlar tizimini taklif etish;
- o‘quvchilarning o‘qib tushunish kompetensiyasini baholash mezonlarini aniqlash.

Tadqiqot obyekti

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish va matn bilan ishlash jarayoni.

Tadqiqot predmeti

O‘quv lug‘atlaridan foydalanish asosida o‘qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirishning metodik mazmuni, shakllari, usullari va vositalari.

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatish, darslik va o‘quv lug‘atlari mazmunini o‘rganish, modellashtirish, pedagogik diagnostika hamda metodik umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan, kommunikativ, integrativ va kontekstual yondashuvlar tashkil etdi.

O‘qib tushunish kompetensiyasi quyidagi o‘zaro bog‘liq komponentlar asosida belgilandi:

1. Leksik-semantik komponent – matndagi so‘z va iboralarning ma’nosini anglash.
2. Mazmuniy komponent – matnning asosiy va ikkilamchi mazmunini ajratish.
3. Analitik komponent – matndagi axborotlarni taqqoslash, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash.
4. Inferensial komponent – matnda bevosita berilmagan ma’nolarni mavjud dalillar asosida anglash.
5. Kommunikativ komponent – o‘qilgan matn yuzasidan fikr bildirish, savollarga javob berish va xulosa chiqarish.
6. Refleksiv komponent – o‘zining matnni tushunish darajasini baholash.

O‘quv lug‘ati bilan ishlash ushbu komponentlarning bir nechtasini bir vaqtning o‘zida rivojlantirish imkonini beradi.

Masalan, o‘quvchi matnda uchragan “saxovat” so‘zini tushunmasa, lug‘atdan uning ma’nosini izlaydi. Keyin mazkur ma’noni matn konteksti bilan taqqoslaydi. Shundan so‘ng “saxovat” so‘ziga yaqin ma’noli birliklarni aniqlaydi va matn qahramonining xatti-harakatini mazkur so‘z orqali izohlaydi. Natijada oddiy lug‘aviy operatsiya matnni chuqurroq anglash vositasiga aylanadi.

Tadqiqotda o‘quv lug‘atidan foydalanishning quyidagi metodik algoritmi taklif etildi:

Matnni o‘qish → notanish so‘zni aniqlash → kontekst asosida taxmin qilish → lug‘atdan tekshirish → ma’noni aniqlashtirish → matn kontekstiga qaytish → savol/topshiriqni bajarish → xulosa chiqarish.

Mazkur algoritmda muhim jihat — o‘quvchiga notanish har bir so‘zning ma’nosini darhol lug‘atdan topishni buyurmaslikdir. Dastlab o‘quvchi so‘z ma’nosini kontekst asosida taxmin qilishi, keyin lug‘at orqali o‘z taxminini tekshirishi kerak. Bunday yondashuv o‘quvchining semantik taxmin qilish va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradiЮ

Tadqiqot natijasida o‘quv lug‘atlaridan foydalanish asosida o‘qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirishning to‘rt komponentli metodik modeli ishlab chiqildi.

1. Motivatsion-maqsadli mexanizm

Mazkur mexanizm o‘quvchini matnni tushunish uchun lug‘atdan foydalanishga tayyorlashga xizmat qiladi.

O‘qituvchi dars boshida:

- matn mavzusi bo‘yicha savol beradi;
- o‘quvchilarning avvalgi bilimlarini faollashtiradi;
- matnda uchrashi mumkin bo‘lgan muhim so‘zlarga e’tibor qaratadi;
- “Bu so‘zning ma’nosini matndan aniqlay olamizmi?” kabi muammoli vaziyat yaratadi.

Natijada lug‘at o‘quvchi uchun majburiy vosita emas, matnni tushunishga yordam beruvchi zarur vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

2. Semantik-analitik mexanizm

Bu mexanizm o‘quvchining so‘z ma’nosini aniqlashi va uni matn mazmuni bilan bog‘lashini nazarda tutadi.

Masalan:

“Bahorda bog‘lar yam-yashil libosga burkandi.”

O‘quvchi “libos” so‘zini bilmasligi mumkin. U avval gap mazmunidan so‘zning ma’nosini taxmin qiladi. Keyin o‘quv lug‘atidan “libos” so‘zining ma’nosini topadi va uni gapdagi qo‘llanishi bilan taqqoslaydi.

Shundan keyin o‘qituvchi quyidagi savollarni beradi:

- “Libos” so‘zi gapda o‘z ma’nosidami yoki ko‘chma ma’nodami?
- “Bog‘lar libosga burkandi” deganda qanday holat tasvirlangan?
- Muallif nima uchun aynan “libos” so‘zidan foydalangan?

Bu topshiriqlar so‘z ma’nosini bilishdan tashqari matnning obrazli mazmunini anglash imkonini beradi.

3. Kommunikativ-amaliy mexanizm

Ushbu mexanizmda lug‘atdan topilgan so‘zlar faol nutqqa kiritiladi.

Masalan, o‘quvchiga “mehribon”, “g‘amxo‘r”, “saxovatli” so‘zlari beriladi.

Topshiriqlar:

- so‘zlarning ma’nosini lug‘atdan aniqlang;
- qaysi so‘zlar bir-biriga yaqin ma’noli ekanini toping;
- har bir so‘z bilan gap tuzing;
- matn qahramoniga mos keladigan so‘zni tanlang;
- tanlovingizni matndan dalil keltirib asoslang.

Bunday mashqlar lug‘at bilan ishlashni o‘qib tushunish va fikrni ifodalash bilan bog‘laydi.

4. Refleksiv-baholash mexanizmi

Dars oxirida o‘quvchi o‘zining matnni tushunish faoliyatini baholaydi.

Masalan:

Savol Ha Qisman Yo‘q

Notanish so‘zlarni aniqlay oldim □

So‘z ma’nosini kontekstdan taxmin qildim □

Lug‘atdan kerakli ma’lumotni topdim □

Matnning asosiy mazmunini tushundim □

O‘qilgan matn yuzasidan xulosa chiqardim □

Bunday refleksiya o‘quvchida metakognitiv o‘qish strategiyalarini shakllantirishga yordam beradi.

O‘quv lug‘atlari asosida mashqlar tizimi

O‘qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirish uchun mashqlarni murakkablik darajasiga ko‘ra to‘rt guruhga ajratish mumkin.

Reproduktiv mashqlar

Bunda o‘quvchi lug‘atdan tayyor ma’lumotni topadi.

- “Berilgan so‘zning ma’nosini lug‘atdan toping.”
- “So‘zning izohini o‘qing va unga mos rasmni belgilang.”
- “Matndagi notanish so‘zlarni lug‘atdan toping.”

Analitik mashqlar

O‘quvchi lug‘aviy ma’lumotni matn bilan taqqoslaydi.

- “So‘zning lug‘atdagi ma’nosi bilan matndagi ma’nosini taqqoslang.”
- “Qaysi ma’no matn mazmuniga mos keladi?”

- “So‘zning o‘z va ko‘chma ma’nosini farqlang.”

Inferensial mashqlar

Bu mashqlar o‘qib tushunishning yuqori darajasini rivojlantirishga yo‘naltiriladi.

- “Matnda aytilmagan, ammo mazmundan kelib chiqadigan xulosani aniqlang.”
- “Qahramon nima sababdan bunday harakat qilgan?”
- “Matndagi qaysi so‘z qahramonning xarakterini anglashga yordam beradi?”

Kommunikativ-ijodiy mashqlar

- “Yangi o‘rgangan so‘zlaringizdan foydalanib matn tuzing.”
- “Matnga boshqa sarlavha qo‘ying va tanlovingizni izohlang.”
- “Matn qahramoniga tavsif bering.”
- “Matn mazmunidan kelib chiqib, o‘z fikringizni yozing.”

Shu tarzda o‘quv lug‘ati bilan ishlash so‘z ma’nosini aniqlashdan matnni interpretatsiya qilishgacha bo‘lgan murakkab jarayonni qamrab oladi.

O‘quv lug‘atlaridan foydalanish asosida o‘qib tushunishni rivojlantirishning muhim jihati shundaki, bunda lug‘at alohida, mustaqil o‘quv vositasi sifatida emas, balki matnni anglash jarayonining tarkibiy komponenti sifatida ishlatiladi.

An’anaviy o‘qish darslarida notanish so‘zlar ko‘pincha o‘qituvchi tomonidan izohlanadi. Bunday holatda o‘quvchi tayyor ma’lumotni qabul qiladi. O‘quv lug‘atiga asoslangan yondashuvda esa o‘quvchining o‘zi so‘z ustida ishlaydi. Bu jarayonda u:

muammoni aniqlaydi → taxmin qiladi → izlaydi → tekshiradi → taqqoslaydi → xulosa qiladi.

Demak, lug‘at bilan ishlashning o‘zi ham o‘qib tushunish strategiyasiga aylanadi.

Pedagogik leksikografiyaga oid xalqaro tadqiqotlarda lug‘atdan foydalanish strategiyalarini boshlang‘ich sinfdanoq shakllantirish muhimligi qayd etiladi. O‘quvchi lug‘at maqolasining tuzilishini, izohlarni, belgilarni va ma’lumotlarni qanday talqin qilishni bilishi kerak.

Bunda o‘qituvchining roli ham o‘zgaradi. U faqat so‘z ma’nosini tushuntiruvchi emas, balki o‘quvchini lug‘aviy izlanishga yo‘naltiruvchi metodist vazifasini bajaradi.

O‘qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirishda o‘quv lug‘atlaridan foydalanishning quyidagi metodik afzalliklari aniqlandi:

Metodik imkoniyat	Rivojlanadigan kompetensiya
So‘z ma’nosini mustaqil izlash	Leksik kompetensiya
Kontekst va lug‘atni taqqoslash	Semantik kompetensiya
Sinonim va antonimlarni aniqlash	Lug‘aviy kompetensiya
Matn mazmunini izohlash	O‘qib tushunish
Dalil asosida xulosa qilish	Analitik kompetensiya
O‘qilgan matn yuzasidan fikr bildirish	Kommunikativ kompetensiya
O‘z faoliyatini baholash	Refleksiv kompetensiya

Shuningdek, o‘quv lug‘atlari o‘qish jarayonida differensial yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi. O‘qishda qiynalayotgan o‘quvchiga rasmlar bilan boyitilgan lug‘aviy materiallar berilishi mumkin. Yuqori darajadagi o‘quvchilarga esa ko‘p ma’noli so‘zlar, frazeologik birliklar, sinonimik qatorlar yoki kontekstual ma’no tahlili bilan bog‘liq topshiriqlar beriladi.

Elektron o‘quv lug‘atlari bu imkoniyatlarni yanada kengaytiradi. Audio talaffuz, rasm, animatsiya, interaktiv test va kontekstual misollar o‘quvchining turli kanallar orqali ma’lumotni qabul qilishini ta’minlashi mumkin.

Biroq lug‘atdan foydalanishda muhim metodik cheklovni hisobga olish lozim: o‘quvchini har bir notanish so‘z uchun lug‘atga murojaat qilishga o‘rgatish to‘g‘ri emas. Aks holda o‘qishning uzluksizligi buziladi. Avval kontekstual taxmin, keyin zarurat bo‘lsa lug‘at orqali tekshirish

strategiyasi samaraliroq hisoblanadi.

Shuning uchun metodik jihatdan quyidagi formula taklif etiladi:

Kontekst → taxmin → lug‘at → tekshirish → qayta o‘qish → xulosa.

Mazkur formula o‘quvchining mustaqil o‘qish faoliyatini rivojlantirish bilan bir qatorda, uning so‘z ma’nosini kontekstdan aniqlash, axborotni qayta ishlash va xulosa chiqarish qobiliyatlarini ham rivojlantiradi.

XULOSA

Tadqiqot natijasida o‘quv lug‘atlaridan foydalanish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qib tushunish kompetensiyasini rivojlantirishda samarali metodik vosita sifatida namoyon bo‘lishi nazariy-metodik jihatdan asoslandi.

O‘quv lug‘ati bilan ishlashni matnni o‘qishdan alohida tashkil etish emas, balki matnni anglashning uzviy tarkibiy qismi sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotda taklif etilgan “matn – notanish birlik – kontekstual taxmin – lug‘at – semantik tahlil – savol/topshiriq – xulosa” algoritmi o‘quvchining lug‘at bilan ishlashini o‘qib tushunish faoliyati bilan integratsiyalash imkonini beradi.

O‘quv lug‘atlaridan foydalanish:

- o‘quvchilarning faol lug‘at boyligini kengaytiradi;
- notanish so‘zlarni mustaqil anglash ko‘nikmasini rivojlantiradi;
- matnning asosiy va ikkilamchi mazmunini farqlashga yordam beradi;
- semantik va sabab-oqibat aloqalarini aniqlashni kuchaytiradi;
- inferensial xulosa chiqarish ko‘nikmasini shakllantiradi;
- o‘qilgan matn yuzasidan mustaqil fikr bildirish imkoniyatini oshiradi;
- o‘quvchining mustaqil ta’lim va metakognitiv ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Shu sababli boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida o‘quv lug‘atlari bilan ishlashga mo‘ljallangan topshiriqlarni darslik mazmuni bilan tizimli ravishda integratsiyalash, lug‘atdan foydalanish strategiyalarini bosqichma-bosqich o‘rgatish va o‘quvchilarning o‘qib tushunish darajasini diagnostik mezonlar asosida baholash maqsadga muvofiq.

Kelgusidagi tadqiqotlarda mazkur metodik modelni 2–4-sinf o‘quvchilari ishtirokidagi tajriba-sinov ishlari orqali tekshirish, nazorat va tajriba guruhlari natijalarini statistik tahlil qilish hamda o‘qib tushunish kompetensiyasining boshlang‘ich, o‘rta va yuqori darajalarini aniqlash metodikasini ishlab chiqish ilmiy jihatdan muhim yo‘nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009.

2. To‘xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.

3. Mahmudov N. va boshqalar. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.

4. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.

5. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2006.

6. Murodullayeva D.I. Methodology of Working on Dictionaries in Elementary School Textbooks. Western European Journal of Linguistics and Education, 2024, 2(6), 281–284.

7. Zerdeli S. Principles of Pedagogical Lexicography in the Primary Educational System: Teaching Dictionary Skills and Strategies to Primary School Students. Studia Philologica, 38(2), 69–82.

8. Sadvakas G.T., Omarova G.Zh., Abdykadyrov A.O. Methods for the Formation of Skills in Using Dictionaries by Primary School Students. Bulletin of Abai KazNPU. Series of Pedagogical Sciences, 2023, 77(1), 238–248.

9. Nation I.S.P. Learning Vocabulary in Another Language. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

10. Grabe W. Reading in a Second Language: Moving from Theory to Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

11. Duke N.K., Pearson P.D. Effective Practices for Developing Reading Comprehension. In: What Research Has to Say About Reading Instruction. – Newark: International Reading Association, 2002.

12. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.

13. Schmitt N. Vocabulary in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

UDK 378.011.3-051:159.954

BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING KOMMUNIKATIV KREATIVLIGINI RIVOJLANTIRISH: KONSEPTUAL MODEL, DIAGNOSTIKA VA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA

Usmonova E’zozxon Faxriddin qizi
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo‘lajak pedagoglarning kommunikativ kreativligini shakllantirish va rivojlantirish muammosi nazariy-metodik jihatdan tahlil qilinadi. Kreativlik va kommunikativ kompetensiyaning o‘zaro bog‘liqligi asosida “kommunikativ kreativlik” tushunchasining mualliflik talqini taklif etiladi. Kommunikativ kreativlik motivatsion, kognitiv, kreativ-operatsion, kommunikativ-emotsional va refleksiv komponentlardan tashkil topuvchi integrativ kasbiy-shaxsiy sifat sifatida konseptuallashtiriladi. Komponentlar bo‘yicha mezon va indikatorlar belgilanib, kommunikativ kreativlikning reproduktiv, adaptiv hamda kreativ-transformativ darajalari tavsiflanadi. Shuningdek, o‘z-o‘zini baholash, kreativ topshiriqlar, pedagogik keyslar, rolli vaziyatlar va refleksiv topshiriqlarni birlashtiruvchi kompleks diagnostik yondashuv hamda kommunikativ kreativlikni rivojlantirishning bosqichma-bosqich pedagogik texnologiyasi taklif etiladi. Maqolada empirik natijalar o‘ylab topilmaydi; modelning keyingi pilot va tajriba-sinov tadqiqotlarida validatsiya qilinishi zarurligi qayd etiladi.

Kalit so‘zlar: kreativlik, kommunikativ kreativlik, bo‘lajak pedagog, pedagogik muloqot, kommunikativ kompetensiya, kreativ tafakkur, refleksiya, diagnostika, pedagogik texnologiya.

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОГО ТВОРЧЕСТВА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ: КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ, ДИАГНОСТИКА И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ

Усмонова Эзозхон Фахриддин кызы.
Базовый докторант Каршинского государственного университета.

Аннотация. В статье теоретико-методологически рассматривается проблема развития коммуникативной креативности будущих педагогов. На основе анализа подходов к изучению креативности и коммуникативной компетентности предлагается авторская трактовка понятия «коммуникативная креативность». Она рассматривается как интегративное профессионально-личностное качество, обеспечивающее понимание педагогической коммуникативной ситуации, разработку альтернативных и оригинальных решений, выбор адекватной стратегии, её адаптацию к индивидуально-эмоциональным особенностям собеседника и последующую рефлексивную оценку. Выделены мотивационный, когнитивный, креативно-операциональный, коммуникативно-эмоциональный и рефлексивный компоненты, определены критерии и индикаторы их проявления. Описаны репродуктивный, адаптивный и креативно-трансформирующий уровни развития, а также комплексный диагностический и развивающий подход. Статья имеет теоретико-методологический характер; эмпирические результаты не приводятся, поскольку модель требует последующей пилотной и опытно-экспериментальной проверки.

Ключевые слова: креативность, коммуникативная креативность, будущий педагог, педагогическое общение, коммуникативная компетентность, рефлексия, диагностика, педагогическая технология.

DEVELOPING THE COMMUNICATIVE CREATIVITY OF FUTURE EDUCATORS: CONCEPTUAL MODEL, DIAGNOSTICS, AND PEDAGOGICAL TECHNOLOGY

Usmonova E'zozxon Faxriddin qizi.
Basic doctoral candidate at Karshi State University.

Abstract. The article provides a theoretical and methodological analysis of the problem of developing communicative creativity in future teachers. Based on an analysis of approaches to creativity and communicative competence, the paper proposes an authorial interpretation of communicative creativity as an integrative professional-personal quality that enables future teachers to understand pedagogical communication situations, generate alternative and original solutions, select an appropriate strategy, adapt it to the individual and emotional characteristics of the interlocutor, and reflect on communication outcomes. Five interrelated components are identified: motivational, cognitive, creative-operational, communicative-emotional, and reflective. Criteria and indicators are proposed, together with reproductive, adaptive, and creative-transformative levels of development. A comprehensive diagnostic approach and a staged pedagogical technology are also presented. The paper is theoretical and methodological in nature; no empirical results are fabricated, and the proposed model requires subsequent pilot and experimental validation.

Keywords: creativity, communicative creativity, future teacher, pedagogical communication, communicative competence, reflection, diagnostics, pedagogical technology.

KIRISH. Zamonaviy ta'lim tizimida pedagogdan faqat fan mazmunini yetkazib berish emas, balki o'quvchi bilan samarali muloqot o'rnatish, turli pedagogik vaziyatlarda moslashuvchan qaror qabul qilish, kutilmagan holatlarda yangi kommunikativ strategiyalar ishlab chiqish va ta'lim jarayonini ijodiy tashkil etish talab etiladi. Shu jihatdan bo'lajak pedagogning kasbiy tayyorgarligida kommunikativ kompetensiya bilan bir qatorda kreativ fikrlash va kreativ faoliyatni rivojlantirish muhimdir.

Kreativlik muammosi psixologiya va pedagogika fanlarida uzoq yillardan beri o'rganiladi. J. P. Guilford kreativlikni tadqiq etish zaruratiga e'tibor qaratib, uni intellektual faoliyatning muhim jihatlaridan biri sifatida ko'rsatgan [1]. E. P. Torrance kreativ tafakkurni divergent fikrlash asosida o'lchash imkonini beruvchi test metodikasini ishlab chiqib, ijodiy qobiliyatni tashxislashning empirik asoslarini yaratgan [2]. Ya. A. Ponomarev esa ijod psixologiyasini yaxlit tizim sifatida o'rganib, ijodiy jarayonning ichki bosqichli mexanizmini asoslagan [3]. J. S. Renzulli kreativlikni yuqori qobiliyat va faoliyatga sodiqlik bilan o'zaro bog'liq muhim xususiyatlardan biri sifatida tavsiflagan [4]. R. J. Sternberg va T. I. Lubart esa kreativ natijaning yuzaga kelishida intellektual jarayonlar, bilim, intellektual uslub, shaxsiyat, motivatsiya va muhit kabi resurslarning birlashishini asoslagan [5].

Biroq pedagogik faoliyat nuqtayi nazaridan kreativlikni faqat yangi g'oya yaratish bilan izohlash yetarli emas. Zamonaviy tadqiqotlarda kreativlik yangilik bilan bir qatorda mahsulning maqsadga muvofiqligi va samaradorligi birligida ta'riflanadi [6]. Pedagogik muloqotda yaratilgan g'oya vaziyatga mos, suhbatdoshning individual xususiyatlarini hisobga oluvchi va pedagogik maqsadga xizmat qiluvchi bo'lishi kerak. Shu sababli kommunikativ kreativlikni mustaqil integrativ kasbiy-shaxsiy sifat sifatida konseptual jihatdan aniqlashtirish dolzarbdir.

Muammoning nazariy o'rganilganligi

Kreativlikni o'rganishda ijodiy mahsulotning yangiligi, muammoni turlicha ko'ra olish,

divergent fikrlash, motivatsiya va muhitning roli kabi masalalar muhim o‘rin egallaydi. Guilford kreativlikni tadqiq etishni psixologiyaning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘rsatib, ijodiy salohiyatni an’anaviy intellekt ko‘rsatkichlari bilan to‘liq izohlab bo‘lmasligini ta’kidlagan [1]. T. M. Amabile esa ijodkorlikda ichki motivatsiya va ijtimoiy-pedagogik muhitning hal qiluvchi ahamiyatini asoslab, kreativlik shaxs va muhitning o‘zaro ta’sirida shakllanishini ko‘rsatgan [7].

Renzulli yondashuvida kreativlik yuqori darajadagi qobiliyat va topshiriqqa sodiqlik bilan o‘zaro aloqada namoyon bo‘ladi [4]. Uning “uch halqa” konsepsiyasida ijodiy mahsuldorlik yuqori qobiliyat, topshiriqqa sodiqlik va kreativlikning kesishuvida yuzaga kelishi asoslanadi [8]. Bu kreativlikning faqat individual qobiliyat emas, balki faoliyatga jalb etilish va motivatsiya bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Sternberg va Lubart kreativlikni bir nechta resurslarning konvergensiyasi sifatida izohlaydi: intellektual jarayonlar, bilim, intellektual uslub, shaxsiyat, motivatsiya va muhit ijodiy natijaning shakllanishida birgalikda ishtirok etadi [5]. Keyingi ishlarida Sternberg donishmandlik, intellekt va kreativlikni yagona nazariy sintezga birlashtirib, ijodiy faoliyatning ko‘p omilli tabiatini yanada chuqurlashtirgan [9]. Mazkur qarash kommunikativ kreativlikni ham faqat bitta komponent bilan izohlash mumkin emasligini ko‘rsatadi.

Ijod psixologiyasi tamoyillarini pedagogik jarayon bilan bog‘lash an’anasi ijodiy faoliyatni o‘qitish va tarbiya kontekstida rivojlantirish mumkinligini ko‘rsatadi [10]. Shu bilan birga, pedagogik muloqotning real vaziyatlarida kreativlik va kommunikativlikning o‘zaro birikishini maxsus diagnostik va rivojlantiruvchi modelga keltirish zarur. Mazkur maqolada aynan shu ilmiy-metodik yo‘nalish bo‘yicha konseptual yondashuv taklif etiladi.

Kommunikativ kreativlik tushunchasining mualliflik talqini va tarkibiy modeli

Kommunikativ kreativlikni faqat noodatiy fikr bildirish yoki muloqotda yangi usuldan foydalanish bilan chegaralash maqsadga muvofiq emas. Ta’lim psixologiyasidagi zamonaviy qarashlarga ko‘ra, kreativlik yangilik bilan birga muayyan ijtimoiy-pedagogik kontekstda foydalilik va o‘rinlilik mezonlari orqali baholanadi [11]. Pedagogik kommunikatsiyada kreativlik yangi g‘oyaning mavjudligi bilan bir qatorda uning vaziyatga mosligi, pedagogik maqsadga muvofiqligi va suhbatdosh uchun samaradorligini ham nazarda tutadi.

Mazkur yondashuv asosida kommunikativ kreativlik quyidagicha ta’riflanadi:

“Kommunikativ kreativlik - bo‘lajak pedagogning turli pedagogik-kommunikativ vaziyatlarda muammoni mustaqil anglash, bir nechta muqobil va original kommunikativ yechimlarni ishlab chiqish, ulardan vaziyatga eng mosini tanlash, suhbatdoshning individual va emotsional xususiyatlarini hisobga olgan holda uni amaliyotga tatbiq etish hamda kommunikativ natijani refleksiv baholash imkonini beruvchi integrativ kasbiy-shaxsiy sifatdir.”

Taklif etilgan ta’rif asosida kommunikativ kreativlikning beshta o‘zaro bog‘liq komponenti ajratiladi: motivatsion, kognitiv, kreativ-operatsion, kommunikativ-emotsional va refleksiv.

Motivatsion komponent yangi kommunikativ usullarni izlashga qiziqish, tashabbuskorlik, murakkab muloqot vaziyatlarini hal qilishga tayyorlik va o‘z kommunikativ mahoratini takomillashtirishga ehtiyojni ifodalaydi. Kognitiv komponent kommunikativ vaziyatni tahlil qilish, muammoni aniqlash, muqobil yechimlar yaratish va vaziyatga turli nuqtayi nazardan qarash imkoniyatini qamrab oladi.

Kreativ-operatsion komponent g‘oyani amaliy kommunikativ harakatga aylantirish, mavjud vositalarni yangicha kombinatsiyalash va zarurat tug‘ilganda strategiyani o‘zgartirishni ifodalaydi. Kommunikativ-emotsional komponent suhbatdoshning individual va emotsional holatini anglash, empatik munosabat o‘rnatish va kommunikativ strategiyani vaziyatga moslashtirish bilan bog‘liq. Refleksiv komponent esa pedagogning o‘z kommunikativ faoliyatini tahlil qilishi va keyingi vaziyat uchun yangi strategiya ishlab chiqishini anglatadi.

Modelning ichki mantiqiy mexanizmi quyidagicha ifodalanadi: motivatsiya → vaziyatni anglash → muqobil yechimlarni yaratish → strategiyani tanlash → suhbatdoshga moslashtirish → amaliy harakat → natijani baholash → refleksiya → yangi strategiya. Jarayon chiziqli emas, balki siklik xarakterga ega.

Mezonlar, indikatorlar va rivojlanish darajalari

Kommunikativ kreativlikni amaliy baholash uchun uning shakllanganlik darajasini ifodalovchi mezon va indikatorlarni belgilash zarur. Motivatsion mezon tashabbus, yangi usul izlash va rivojlanishga ehtiyojni; kognitiv mezon muammoni aniqlash, tahlil qilish va muqobil yechimlar yaratishni; kreativ-operatsion mezon yangi strategiyani ishlab chiqish va amalda qo‘llashni; kommunikativ-emotsional mezon empatiya, emotsional sezgirlik va moslashuvni; refleksiv mezon esa o‘z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirishni qamrab oladi.

1-rasm. Bo‘lajak pedagoglarda kommunikativ kreativlikni shakllantirish modeli.

Ushbu mezonlar asosida uchta rivojlanish darajasi ajratiladi. Reproduktiv darajada talaba tayyor kommunikativ qoliplarga tayanadi va kam sonli yechim taklif qiladi. Adaptiv darajada mavjud usullarni vaziyatga moslashtira oladi va bir nechta yechim ishlab chiqadi.

Kreativ-transformativ darajada esa vaziyatni mustaqil tahlil qiladi, original va pedagogik jihatdan asoslangan strategiyalar yaratadi, ularni suhbatdoshga moslashtiradi va refleksiya asosida takomillashtiradi. Bunday bosqichli o‘sish kreativlikning subyektiv, shaxsiy-rivojlanish shakli (“mini-c”) o‘quv faoliyati jarayonida asta-sekin yuksak darajali ijodiy mahsuldorlikka aylanib borishi haqidagi tasavvurlarga mos keladi [12].

Baholashda “yangilik + vaziyatga moslik + pedagogik maqsadga muvofiqlik + kommunikativ samaradorlik + refleksiya” birligi asosiy metodologik tamoyil sifatida olinadi.

Kommunikativ kreativlikni diagnostika qilish metodikasi.

Kommunikativ kreativlikni kompleks diagnostika qilish uchun o‘z-o‘zini baholash va faoliyatga asoslangan usullarni uyg‘unlashtirish taklif etiladi. Ijodkorlikni sinf-dars sharoitiga mos ravishda baholash va rag‘batlantirish bo‘yicha pedagogik tadqiqotlar ham aynan shunday kompleks, faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvni qo‘llab-quvvatlaydi [13]. Motivatsion komponent uchun 1–5 ballik Likert shkalasidagi vaziyatga yo‘naltirilgan bayonotlar; kognitiv komponent uchun ochiq kreativ topshiriqlar; kreativ-operatsion komponent uchun pedagogik keyslar; kommunikativ-emotsional komponent uchun rolli vaziyatlar; refleksiv komponent uchun tahliliy savollardan foydalanish mumkin.

Masalan, kognitiv diagnostika topshirig‘i quyidagicha bo‘lishi mumkin: “O‘quvchi dars davomida savollarga javob bermayapti, biroq topshiriqni tushunayotgani kuzatilmoqda. O‘qituvchi sifatida vaziyatni hal qilishning kamida 5 xil variantini taklif qiling”. Bunda g‘oyalar soni bilan birga ularning xilma-xilligi, originalligi va pedagogik mosligi hisobga olinadi.

Kreativ-operatsion komponentni baholashda talaba pedagogik keys uchun strategiya tanlaydi va tanlovini asoslaydi. Kommunikativ-emotsional komponent rolli vaziyat orqali aniqlanib, unda empatiya, emotsional sezgirlik va strategiyani moslashtirish kuzatiladi. Refleksiv komponent “Qaysi strategiya samarali bo‘ldi?”, “Nima ishlamadi?”, “Qayta imkon berilsa, nimani o‘zgartirgan bo‘lardingiz?” kabi savollar orqali baholanadi.

Diagnostik vositalar quyidagi mantiq asosida birlashtiriladi: anketa → motivatsion komponent; kreativ topshiriq → kognitiv komponent; pedagogik keys → kreativ-operatsion komponent; rolli vaziyat → kommunikativ-emotsional komponent; refleksiv savollar → refleksiv komponent. Mazkur vositalar hozirgi bosqichda taklif etilayotgan model hisoblanadi; ularning psixometrik xususiyatlari real respondentlar ishtirokidagi tadqiqotda tekshirilishi lozim.

Kommunikativ kreativlikni rivojlantirish pedagogik texnologiyasi

Kommunikativ kreativlikni rivojlantirish jarayoni bosqichma-bosqich, faoliyatga yo‘naltirilgan va refleksiv xarakterga ega bo‘lishi kerak. Ijodiy mahsuldorlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan boyitish (enrichment) modellari ham o‘quvchini bosqichma-bosqich mustaqil ijodiy faoliyatga olib chiquvchi didaktik tuzilmaga tayanadi [14]. Bunday yondashuvning maktab miqyosidagi tizimli varianti ta’lim jarayonining barcha bo‘g‘inlarida ijodiy salohiyatni izchil rivojlantirishni nazarda tutadi [15]. Taklif etilayotgan texnologiya quyidagi ketma-ketlikka asoslanadi: diagnostika → muammoli vaziyat → g‘oya yaratish → kommunikativ tajriba → refleksiya → qayta strategiyalash.

Birinchi bosqichda boshlang‘ich diagnostika o‘tkazilib, talabaning kuchli va rivojlantirilishi zarur jihatlari aniqlanadi. Ikkinchi bosqichda real pedagogik faoliyatga yaqin muammoli kommunikativ vaziyatlar beriladi va bir nechta muqobil strategiyalar ishlab chiqiladi. Uchinchi bosqichda strategiyalar pedagogik maqsad, ehtimoliy xavf va vaziyatga moslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi.

To‘rtinchi bosqichda rolli o‘yin va kommunikativ modellashtirish orqali strategiyalar amaliy vaziyatda sinab ko‘riladi. Beshinchi bosqichda bir xil muammo turli tipdagi suhbatdoshlar bilan modellashtirilib, individual-emotsional moslashuv rivojlantiriladi. Oltinchi bosqichda refleksiv tahlil orqali xatolar aniqlanadi va takomillashtirilgan strategiya ishlab chiqiladi.

Texnologiyaning asosiy prinsiplari muqobillik, vaziyatga moslik, faoliyatga yo‘naltirilganlik, emotsional moslashuv, refleksivlik va xatodan rivojlanish prinsiplaridan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning maqsadi - bo‘lajak pedagoglarda kommunikativ kreativlikning mazmun-mohiyatini aniqlash, uning tarkibiy komponentlarini tizimlashtirish hamda shakllanganlik darajasini diagnostika qilish va rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik yondashuvni ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti - oliy pedagogik ta’lim jarayonida bo‘lajak pedagoglarning kommunikativ-kreativ faoliyatini shakllantirish jarayoni. Tadqiqot predmeti - kommunikativ kreativlikning komponentlari, mezonlari, indikatorlari hamda uni diagnostika qilish va rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari.

Nazariy metodlar sifatida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish va modellashtirish; empirik metodlar sifatida anketa, pedagogik kuzatuv, vaziyatli topshiriqlar, kreativ topshiriqlar, rolli o‘yin, suhbat va ekspert baholashidan foydalanish taklif etiladi.

Tadqiqotni uch bosqichda tashkil etish maqsadga muvofiq: aniqlovchi bosqichda boshlang‘ich diagnostika; shakllantiruvchi bosqichda ishlab chiqilgan texnologiyani qo‘llash; nazorat bosqichida takroriy diagnostika. Hozirgi maqola nazariy-metodik xarakterda bo‘lgani sababli real respondentlar bo‘yicha statistik natijalar keltirilmaydi.

Tadqiqot gipotezasi shundan iboratki, agar kommunikativ kreativlik besh komponent birligida rivojlantirilib, ta’lim jarayonida muammoli vaziyatlar, kreativ topshiriqlar, modellashtirish, rolli o‘yinlar va refleksiv faoliyat tizimli qo‘llanilsa, bo‘lajak pedagoglarning nostandart va samarali kommunikativ yechimlarni ishlab chiqish imkoniyatlari rivojlanadi.

Ilmiy yangilik, nazariy va amaliy ahamiyat

Tadqiqotning ilmiy yangiligi kommunikativ kreativlikni umumiy kreativlik yoki kommunikativ kompetensiyaning oddiy yig‘indisi emas, balki mustaqil integrativ kasbiy-shaxsiy sifat sifatida konseptual jihatdan asoslashda namoyon bo‘ladi. Shuningdek, uning besh komponentli modeli, mezon va indikatorlari, uch darajali rivojlanish tasnifi hamda kompleks diagnostik yondashuvi taklif qilindi.

Nazariy ahamiyati kommunikativ kreativlikni kreativlik, kommunikativ kompetensiya, emotsional moslashuvchanlik va refleksiv faoliyat bilan o‘zaro aloqada ko‘rib chiqish imkonini berishidir. Amaliy ahamiyati esa ishlab chiqilgan diagnostik topshiriqlar va pedagogik

texnologiyadan pedagogika, psixologiya, pedagogik mahorat, nutq madaniyati va kasbiy tayyorgarlikka oid fanlarning amaliy mashg‘ulotlarida foydalanish imkoniyatidir.

Tadqiqotning cheklovi - taklif etilgan modelning empirik validatsiyasi hali amalga oshirilmaganidir. Diagnostik vositalarning ishonchliligi va validligi pilot tadqiqot, ekspert baholashi va zarur statistik tahlillar orqali tekshirilishi kerak.

Tadqiqot natijalarining umumlashtirilgan ilmiy qiymati shundaki, kommunikativ kreativlik pedagogik muloqotdagi yangilik yaratish jarayoni sifatida emas, balki motivatsiya, vaziyatni anglash, kreativ yechim yaratish, emotsional-kommunikativ moslashuv va refleksiya ketma-ketligi hamda ularning o‘zaro ta’siridan iborat yaxlit tizim sifatida modellashtiriladi. Shu jihat modelning diagnostik va rivojlantiruvchi imkoniyatlarini bir tizimda birlashtirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Olib borilgan nazariy-metodik tahlil natijasida bo‘lajak pedagoglarning kommunikativ kreativligi pedagogik faoliyat samaradorligini ta’minlovchi muhim kasbiy-shaxsiy sifat sifatida asoslandi. U pedagogik-kommunikativ vaziyatni anglash, muqobil va original yechimlarni yaratish, maqbul strategiyani tanlash, suhbatdoshga moslashtirish, amaliyotda qo‘llash va natijani refleksiv baholashni o‘z ichiga oluvchi integrativ sifat sifatida talqin qilindi.

Kommunikativ kreativlikning motivatsion, kognitiv, kreativ-operatsion, kommunikativ-emotsional va refleksiv komponentlardan iborat modeli ishlab chiqildi. Har bir komponent bo‘yicha mezon va indikatorlar belgilanib, reproduktiv, adaptiv va kreativ-transformativ darajalar tavsiflandi.

Kommunikativ kreativlikni baholashda yangilikning o‘zi yetarli emasligi, balki uning vaziyatga mosligi, pedagogik maqsadga muvofiqligi, kommunikativ samaradorligi va refleksiv qayta ishlanishi muhimligi asoslandi. Shuningdek, diagnostika va rivojlantirishni yagona siklik jarayon sifatida tashkil etishga asoslangan pedagogik texnologiya taklif qilindi.

Kelgusida modelning empirik validatsiyasini o‘tkazish, diagnostik vositalarning ishonchliligini aniqlash, tajriba-sinov natijalarini statistik qayta ishlash va texnologiyaning samaradorligini baholash mazkur tadqiqotning istiqbolli yo‘nalishlari hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Guilford, J. P. Creativity // American Psychologist. - 1950. - Vol. 5, No. 9. - P. 444–454. - DOI: 10.1037/h0063487.

2. Torrance, E. P. Torrance Tests of Creative Thinking: Norms-Technical Manual. - Princeton, NJ: Personnel Press, 1966. - 95 p.

3. Ponomarev, Ya. A. Psikhologiya tvorchestva. - Moskva: Nauka, 1976. - 303 s.

4. Renzulli, J. S. What Makes Giftedness? Reexamining a Definition // Phi Delta Kappan. - 1978. - Vol. 60, No. 3. - P. 180–184, 261.

5. Sternberg, R. J., Lubart, T. I. An Investment Theory of Creativity and Its Development // Human Development. - 1991. - Vol. 34, No. 1. - P. 1–31. - DOI: 10.1159/000277029.

6. Runco, M. A., Jaeger, G. J. The Standard Definition of Creativity // Creativity Research Journal. - 2012. - Vol. 24, No. 1. - P. 92–96. - DOI: 10.1080/10400419.2012.650092.

7. Amabile, T. M. Creativity in Context. - Boulder, CO: Westview Press, 1996. - 317 p.

8. Renzulli, J. S. The Three-Ring Conception of Giftedness: A Developmental Model for Creative Productivity // In: Sternberg R. J., Davidson J. E. (eds.). Conceptions of Giftedness. - Cambridge: Cambridge University Press, 1986. - P. 53–92.

9. Sternberg, R. J. Wisdom, Intelligence, and Creativity Synthesized. - Cambridge: Cambridge University Press, 2003. - 227 p.

10. Ponomarev, Ya. A. Psikhologiya tvorchestva i pedagogika. - Moskva: Pedagogika, 1976.

- 280 s.

11. Plucker, J. A., Beghetto, R. A., Dow, G. T. Why Isn’t Creativity More Important to Educational Psychologists? Potentials, Pitfalls, and Future Directions in Creativity Research // Educational Psychologist. - 2004. - Vol. 39, No. 2. - P. 83–96. - DOI: 10.1207/S15326985EP3902_1.

12. Beghetto, R. A., Kaufman, J. C. Toward a Broader Conception of Creativity: A Case for “Mini-c” Creativity // Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts. - 2007. - Vol. 1. - P. 73–79.

13. Beghetto, R. A. Creativity Research and the Classroom: From Pitfalls to Potential // In: Tan A. G. (ed.). Creativity: A Handbook for Teachers. - Singapore: World Scientific, 2007. - P. 101–116.

14. Renzulli, J. S. The Enrichment Triad Model. - Mansfield Center, CT: Creative Learning Press, 1977.

15. Renzulli, J. S., Reis, S. M. The Schoolwide Enrichment Model: A Comprehensive Plan for Educational Excellence. - Mansfield Center, CT: Creative Learning Press, 1985.

O‘ZBEK XALQ IJODIYOTIDA BADIIY TAFAKKUR TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK MOHIYATI

Qo‘chqorova Dilfuzaxon Egamovna
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek xalq ijodiyotida “badiiy tafakkur” tushunchasining mazmun-mohiyati va uning pedagogik ahamiyati nazariy-metodologik jihatdan tahlil etilgan. Tadqiqotda xalq og‘zaki ijodi namunalarida mujassamlashgan obrazli idrok, badiiy umumlashtirish, ramziy talqin, emotsional-estetik munosabat va ijodiy qayta yaratish xususiyatlarining shaxs tafakkurini rivojlantirishdagi imkoniyatlari ochib berilgan. Tadqiqot natijalari o‘zbek xalq ijodiyotini shaxsning badiiy tafakkurini shakllantirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik resurs sifatida baholash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek xalq ijodiyoti, folklor, badiiy tafakkur, pedagogik mohiyat, obrazli idrok, badiiy obraz, ijodiy fikrlash, estetik did, milliy qadriyat.

Аннотация. В данной статье теоретико-методологически анализируются содержание и сущность понятия «художественное мышление» в узбекском народном творчестве, а также его педагогическое значение. В исследовании раскрываются возможности образного восприятия, художественного обобщения, символической интерпретации, эмоционально-эстетического отношения и творческого переосмысления, заложенных в образцах устного народного творчества, в развитии мышления личности. Результаты исследования позволяют рассматривать узбекское народное творчество как значимый педагогический ресурс, способствующий формированию художественного мышления личности.

Ключевые слова: узбекское народное творчество, фольклор, художественное мышление, педагогическая сущность, образное восприятие, художественный образ, творческое мышление, эстетический вкус, национальные ценности.

Abstract. This article provides a theoretical and methodological analysis of the content and essence of the concept of “artistic thinking” in Uzbek folk creativity, as well as its pedagogical significance. The study reveals the potential of figurative perception, artistic generalization, symbolic interpretation, emotional-aesthetic response, and creative reinterpretation embedded in examples of oral folk creativity for the development of individual thinking. The findings of the study make it possible to consider Uzbek folk creativity as a significant pedagogical resource that contributes to the formation of an individual’s artistic thinking.

Keywords: Uzbek folk creativity, folklore, artistic thinking, pedagogical essence, figurative perception, artistic image, creative thinking, aesthetic taste, national values.

Kirish. Xalq ijodiyoti har bir millatning ko‘p asrlik ma’naviy tajribasini o‘zida mujassam etgan noyob madaniy hodisadir. Unda xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy hayot tarzi, urf-odatlari, an’analari, axloqiy meyorlari, estetik qarashlari va tabiatga munosabati badiiy shaklda o‘z ifodasini topadi. Shu nuqtai nazardan xalq ijodiyotini o‘rganish nafaqat folklor namunalarining janriy va kompozitsion xususiyatlarini tadqiq etish, balki ular zamirida shakllangan badiiy tafakkur tizimini anglashni ham taqozo etadi.

Badiiy tafakkur insonning voqelikni oddiy mantiqiy tushunishdan farqli ravishda obrazlar, ramzlar, timsollar, emotsional ta’sir va estetik munosabat vositasida anglash jarayonidir. Xalq

ijodiyotida mazkur tafakkur shakli alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki folklor asarlarida voqelik to‘g‘ridan-to‘g‘ri bayon etilishidan ko‘ra, ko‘pincha muayyan obraz, ramz, qiyos, mubolag‘a yoki badiiy syujet orqali umumlashtiriladi.

Xalq ijodiyotining og‘zaki tabiati ham badiiy tafakkurning o‘ziga xos shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan. Asarlarning avloddan-avlodga og‘zaki ravishda o‘tishi jarayonida ijodkor va ijrochining individual tafakkuri jamoaviy estetik tajriba bilan uyg‘unlashib borgan. Natijada muayyan xalqning tarixiy xotirasi va milliy dunyoqarashiga xos bo‘lgan obrazlar tizimi vujudga kelgan.

Masalan, xalq dostonlarida qahramon obrazi muayyan tarixiy shaxsning hayotinigina emas, balki xalqning adolat, jasorat, vatanparvarlik, sadoqat va ezgulik haqidagi ideal tasavvurlarini ham ifodalaydi. Qahramonning sinovlardan o‘tishi, dushmanga qarshi kurashi, o‘z maqsadiga erishishi orqali xalqning ijtimoiy-axloqiy qarashlari badiiy shaklda umumlashtiriladi.

Demak, badiiy tafakkur xalq ijodiyotida voqelik va ideal o‘rtasidagi munosabatni ifodalovchi muhim mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Real hayotda mavjud ziddiyatlar, insonning orzu-intilishlari va ijtimoiy munosabatlar folklor asarlarida badiiy qayta ishlanib, estetik mazmun kasb etadi.

Shu ma’noda xalq ijodiyotida badiiy tafakkur voqelikni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘rsatish bilan cheklanmaydi. Uning mohiyati voqelikning ichki mazmunini obraz, ramz va badiiy umumlashtirish vositasida ochib berishdan iborat.

Badiiy tafakkur xalq ijodiyotining turli janrlarida turlicha namoyon bo‘ladi. Epik janrlarda, xususan, doston va ertaklarda voqealar keng syujet, qahramonlar tizimi va fantastik obrazlar orqali ifodalansa, lirik janrlarda insonning ichki kechinmalari, his-tuyg‘ulari va estetik munosabatlari ustuvorlik qiladi.

Dostonlarda badiiy tafakkurning epik ko‘lami ayniqsa yaqqol ko‘rinadi. Qahramonning shaxsiy taqdiri xalq taqdiri bilan uyg‘unlashtiriladi. Qahramonlik, muhabbat, sadoqat, vatanparvarlik kabi tushunchalar muayyan syujet va obrazlar tizimi orqali badiiylashtiriladi. Bunda mubolag‘a, fantastika, ramziy obrazlar va an’anaviy syujet elementlari muhim vosita vazifasini bajaradi.

Ertaklarda esa ezgulik va yovuzlik, adolat va adolatsizlik, aql va johillik kabi qarama-qarshiliklar sodda, ammo ta’sirchan badiiy obrazlar orqali ifodalanadi. Qahramonning sinovlardan o‘tishi va yakunda ezgu maqsadga erishishi xalqning axloqiy-estetik idealini namoyon qiladi.

Lirik folklor namunalarida badiiy tafakkur insonning ichki dunyosi bilan bog‘liq holda shakllanadi. Xalq qo‘shiqlarida muhabbat, hijron, sog‘inch, quvonch, dard, umid kabi tuyg‘ular tabiat obrazlari bilan uyg‘unlashtiriladi. Natijada shaxsiy kechinma umuminsoniy estetik mazmun kasb etadi.

Marosim folklorida esa badiiy tafakkur inson va tabiat, inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarning ramziy ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. To‘y, mavsumiy marosimlar, mehnat jarayoni bilan bog‘liq qo‘shiq va udumlarda xalqning dunyoqarashi, ishonch-e’tiqodlari va ijtimoiy tajribasi badiiy shaklda saqlanib qolgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiY. Xalq ijodiyotida badiiy tafakkurning yana bir muhim vazifasi milliy o‘zlikni anglash bilan bog‘liq. Har bir xalqning folklorida uning tarixiy xotirasi, hayot tarzi, qadriyatlari va milliy xarakterini ifodalovchi badiiy obrazlar tizimi shakllangan.

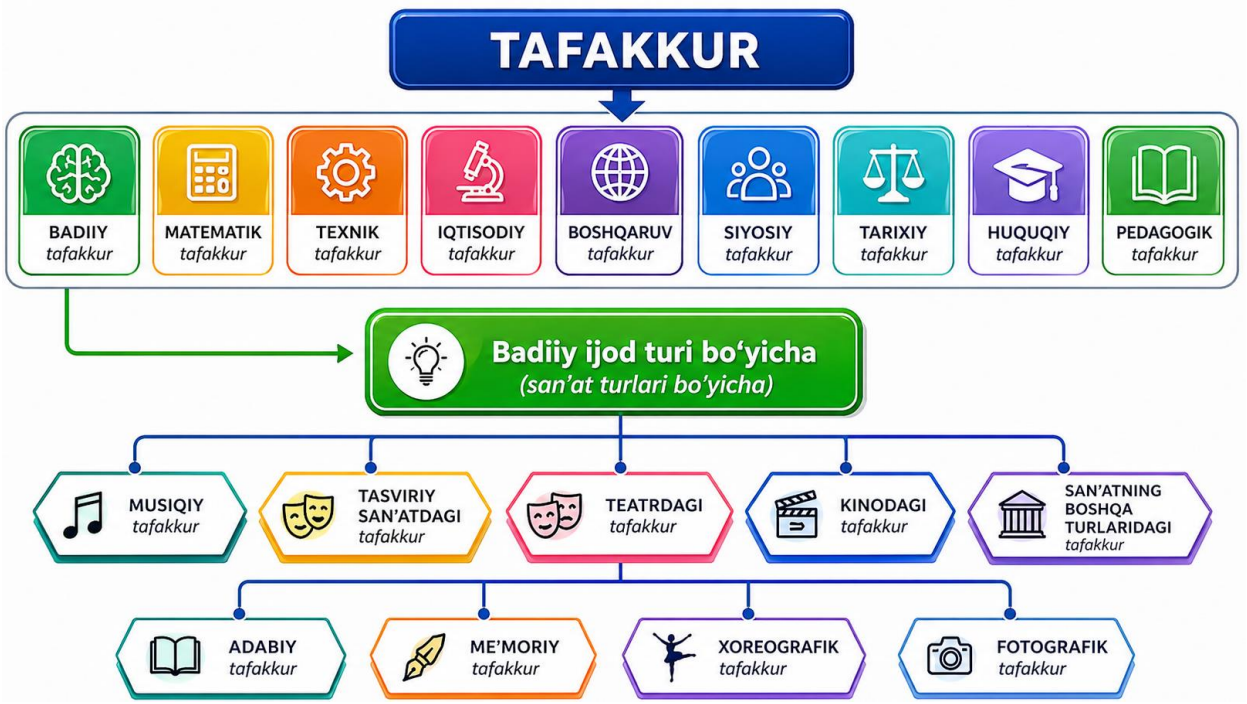
Milliy badiiy tafakkur muayyan xalqning olamni qanday idrok etishi, inson va jamiyat munosabatlariga qanday baho berishi, ezgulik va yovuzlikni qanday tasavvur qilishi bilan belgilanadi. Shuning uchun folklor namunalari milliy madaniyatning muhim manbai sifatida ahamiyatlidir.

O‘zbek xalq ijodiyotida mehmondo‘stlik, kattalarga hurmat, oilaviy qadriyatlar, el-yurtga

sadoqat, mehnatsevarlik, mardlik va adolat kabi tushunchalar turli janrlarda o‘ziga xos badiiy shakllarda ifodalangan. Ushbu qadriyatlarning avloddan-avlodga o‘tishida xalq ijodiyotining tarbiyaviy imkoniyatlari katta ahamiyat kasb etadi.

Bunda badiiy tafakkur faqat o‘tmishni saqlab qolish vositasi emas, balki uni yangi ijtimoiy-madaniy sharoitlarda qayta talqin qilish mexanizmi hamdir. Chunki har bir avlod folklor merosini o‘z davrining estetik ehtiyojlari va dunyoqarashi asosida qayta anglaydi. Shu tariqa an’ana va innovatsiya o‘rtasida uzviy bog‘liqlik yuzaga keladi.

Bugungi kunda badiiy tafakkur muammosi zamonaviy ilm-fan doirasida eng dolzarb va istiqbolli tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida faol rivojlanib bormoqda. Ushbu masalaga bo‘lgan qiziqishning ortib borayotgani turli sohalarda olib borilayotgan ilmiy izlanishlar, nazariy yondashuvlar hamda amaliy tadqiqotlarda yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Badiiy tafakkurning mazmun-mohiyati, uning shakllanish mexanizmlari, estetik idrok bilan uzviy bog‘liqligi va shaxs kamolotidagi o‘rni yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar mazkur yo‘nalishning ilmiy ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotchi Y.I.Korotkova tomonidan mavjud ilmiy qarashlar, nazariy ishlanmalar va metodologik yondashuvlar tizimlashtirilib, badiiy tafakkurning izchil hamda ilmiy asoslangan tasnifi ishlab chiqilgan [7] (1-rasmga qarang):

1-rasm. Badiiy tafakkurning tasnifi

Badiiy tafakkurning jamiyat rivoji, ijtimoiy ong shakllanishi hamda insonning ma’naviy-estetik dunyosiga ta’sir ko‘rsatish imkoniyatlari va yo‘nalishlari dunyo ilm-fani vakillari tomonidan keng ko‘lamda o‘rganilgan. Mazkur masala yuzasidan turli konsepsiyalar, muqobil qarashlar va nazariy yondashuvlar ilgari surilgan bo‘lib, ular badiiy tafakkurning mohiyati, vazifalari hamda amaliy ahamiyatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Falsafiy, pedagogik va badiiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, san’at sohasida faoliyat yuritgan ko‘plab tadqiqotchilar badiiy tafakkurni insonning ijodiy faoliyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab intellektual-estetik jarayon sifatida baholaydilar. Shuni ta’kidlash kerakki, badiiy tafakkur tushunchasining talqini bo‘yicha so‘zning tor va keng ma’nosiga qarab, ikki xil yondashuvi mavjud.

Tor ma’noda bir qancha olimlar, N.L.Leyzerov, M.S.Kagan, V.I.Xrulev “badiiy tafakkurni

qoida tariqasida, badiiy ijod prizmasi orqali faqat rassomning idroki” [8, 154] deb tushunishadi. Masalan, N.L.Leyzerovning fikricha, “badiiy va majoziy fikrlash – bu insonning dunyoni ko‘p tomonlama idrok etishini hissiy-baholovchi, hissiy-vizual aks ettirish” [11].

So‘zning keng ma’nosida M.S.Kagan badiiy tafakkur tushunchasiga quyidagicha ta’rif beradi. – “Bu tafakkur turi nafaqat boshqa odamlar uchun mo‘ljallangan asarlar yaratish, balki adabiyot va san’atni to‘liq idrok etish zarurligini ham hisobga olish kerak. Ya’ni badiiy tafakkur nafaqat rassomga, balki ikkinchi tomondan idrok etuvchi shaxsga ham kerak. Badiiy tafakkur faoliyat turlari sifatida badiiy ijodni va badiiy idrokni ham belgilab beruvchi maxsus psixologik tuzilmadir” [6].

Tadqiqotchi O.A.Kovaleva o‘z ilmiy izlanishlarida badiiy tafakkurning bir qator muhim jihatlariga e’tibor qaratadi. Uning fikricha, mazkur tafakkur turining asosiy belgilaridan biri – yaxlitlikdir. Ya’ni, badiiy tafakkur voqelikni alohida unsurlar ko‘rinishida emas, balki o‘zaro bog‘liq va bir butun tizim sifatida idrok etishga xizmat qiladi. Shuningdek, assotsiativlik badiiy tafakkurning muhim ko‘rsatkichlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Yana bir muhim jihat – metafora bo‘lib, u fikrni ramziy, ko‘chma va obrazli shaklda ifodalash imkonini beradi. Metafora vositasida voqelikning yashirin mazmuni ochiladi, oddiy hodisalarga yangi estetik talqin beriladi hamda badiiy tasavvur yanada boyiydi. Shu bois yaxlitlik, assotsiativlik va metafora badiiy tafakkurning ichki mohiyatini belgilovchi asosiy mezonlar sifatida e’tirof etiladi [6].

Muhokama va natija. Badiiy tafakkurning metaforik va assotsiativ tabiati hissiyotlar sohasi bilan bevosita bog‘liqdir. Metafora badiiy tafakkurning o‘ziga xos elementi sifatida obektiv voqelikning muhim tomonlarini individual, o‘ziga xoslik orqali aks ettirishga yordam beradi. Aristotel shuningdek, metaforadagi san’at iste’dod belgisi bo‘lib xizmat qilishini ta’kidladi, chunki “... metafora yaratish o‘xshashlikni sezish demakdir” [6].

Tadqiqotchi F.E.Ahmedovning “Ommaviy bayramlar rejissurasi asoslari” kitobida “Metafora-predmetlarning umumiy alomatlaridan kelibchiqqan holda,

bir predmetni ikkinchisi bilan taqqoslashdir. Biz og‘zaki gapirganimizda metaforani deyarli sezmaymiz. Badiiy ijodiyotda metafora faol ishtirok etib, ijodiy tasavvurni rivojlantirib, g‘oyaviy fikr qilishga undaydi” [1, 87] deb ta’rif berilgan.

Boshqa manbalarda ya’ni estetikaning qisqacha lug‘atida biz badiiy metaforaning quyidagi ta’rifini uchratamiz: – “Badiiy metafora, umumiy lingvistik metaforadan farqli o‘laroq, o‘ziga xos xususiyatlarga ega: u shunchaki nutqning ziynati emas – bir yaxlit badiiy tizimning bir qismi sifatida mavjud bo‘lib, badiiy obraz yaratishda, badiiy tafakkurning zaruriy elementi sifatida xizmat qiladi” [9, 89].

Tadqiqotchilar A.I.Lizlova, N.Y.Saygushev, L.A.Savinkov, Z.M.Umetbayev badiiy tafakkurning tuzilishini quyidagicha ifodalaydi [8] (2-rasmga qarang):

2-rasm. Badiiy tafakkurning tuzilishi

Ijtimoiy borliqning uzluksiz ravishda yangilanib borishi badiiy tafakkur mohiyatini anglashga doir ilmiy qarashlarni ham doimiy ravishda boyitib kelmoqda. Ayniqsa, uning paydo bo‘lish manbalari, rivojlanish jarayoni, ontologik tabiatiga oid yondashuvlar hamda badiiy tafakkurning sivilizatsiya taraqqiyoti bilan o‘zaro aloqasi masalalari bugungi kunda ham ilmiy munozaralar markazida turibdi.

Jumladan, madaniy antropologiya yo‘nalishining yetuk namoyandalaridan biri U.Teylor – “badiiy tafakkurni avvalo tashqi moddiy shakl yoki ko‘z bilan kuzatiladigan xatti-harakatlar majmui sifatida emas, balki insonning ma’naviy olamida namoyon bo‘ladigan hodisa” sifatida talqin etsa, F.Begbi ushbu masalaga yanada keskinroq yondashib, badiiy tafakkurni moddiy unsur va predmetlardan xoli holda tushuntirishga urinadi. U kitobni jismoniy buyum sifatida badiiy tafakkur tarkibiga kiritmaydi hamda mazkur tushunchaning asosiy mazmuni inson ongida shakllanuvchi g‘oya, tasavvur va fikrlar bilan belgilanishini ta’kidlaydi [2, 87]. Yoki, ulug‘ hind yozuvchisi Robindranat Tagor “Adabiyotning mazmuni” nomli maqolasida: “Tashqi dunyo bizning ongimizga ta’sir qilib, unda boshqa dunyoni vujudga keltiradi. Bu dunyo tashqi dunyoda hosil bo‘lgan bo‘yoqlar, obrazlar, tovushlar va boshqalarga liq to‘la bo‘lish bilan birga, bizning yaxshilik va yomonlik to‘g‘risidagi tushunchalarimiz ham, qo‘rqish, ajablanishlarimiz, qayg‘u va shodliklarimiz ham, u bilan chambarchas bog‘liq, uning turli-tuman tashqi ifodasi ma’naviy dunyomizdagi xazinamizga bog‘liqdir” [4, 137] degan xulosaga keladi.

Demak, turli ilmiy qarashlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, badiiy tafakkur faqat moddiy shakllar yoki faqat mavhum fikrlar doirasida emas, balki ma’naviy tajriba, ijodiy idrok va madaniy taraqqiyotning murakkab uyg‘unligida namoyon bo‘ladigan ko‘p qirrali hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotimiz davomida bir qancha tadqiqotchilarni aynan badiiy tafakkurga bergan izohlarini o‘rganib chiqdik. Masalan: tadqiqotchi N.A.Vink “badiiy tafakkur insonning barcha ma’naviy qobiliyatlarini sintez qiluvchi, ijtimoiy-tarixiy amaliyotning turli jabhalarida barcha xilma-xilligini o‘zida mujassamlashtirgan fikrlash shaklidir” [5] deb hisoblasa, mashhur tadqiqotchi S.X.Rappoport esa “ushbu turdagi tafakkurning gnoseologik muammolarini ko‘rib chiqib, badiiy tafakkur – bu badiiy his-tuyg‘ular va badiiy g‘oyalarning shakllanishidir” [10] degan xulosaga kelgan. Tadqiqotchi B.M.Qurbonova esa “badiiy tafakkur – mujassam konstruksiya sifatida shaklni idrok etish, baholash-izohlash yordamida asarning mazmun va ma’nosini chuqur o‘rganishni talab qiluvchi ongli faoliyatdir” [3] deb o‘z fikrlarini bayon etgan.

Shu fikrlarni umumlashtirib aytganda, badiiy tafakkur – inson tarixiy amaliyotida tabiiy va ijtimoiy borliqqa munosabatining o‘zgartirilgan ideal shaklidir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, badiiy tafakkur xalq ijodiyotining mazmun va shaklini belgilab beruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. U xalqning voqelikni estetik idrok etishi, hayotiy tajribani badiiy umumlashtirishi, milliy qadriyatlarni obrazlar orqali ifodalashi va avlodlarga yetkazishini ta’minlaydi.

Xalq ijodiyotida badiiy tafakkur obrazlilik, ramziylik, emotsionallik, umumlashtirish va milliylik kabi xususiyatlar orqali namoyon bo‘ladi. Doston, ertak, qo‘shiq, maqol-matal va marosim folklori kabi janrlarning har biri mazkur tafakkurning o‘ziga xos shakllarini saqlab qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmedov F.E. Ommaviy bayramlar rejissurasi asoslari. – Toshkent: Aloqachi, – 324 b.
2. Bagbu Ph. Cultura and history. N-Z-L, 1958. – 122 p.
3. Qurbonova B.M. Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarini maktab o‘quvchilarida badiiy tafakkur elementlarini shakllantirishga tayyorlash tizimini takomillashtirish: ped. fan. dok. dis. avtoref. – Farg‘ona: FarDU, 2022. – 24 b.
4. Xudoyberdiyev E. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Sharq, 2008.
– 268 b.
5. Винк Н.А. Социалная природа художественного мышления. автореф. дис. … кан. филос. наук. – Москва: Московского государственного университета култура и искусств,1980. – 26 с.
6. Ковалева О.А. Формирование художественного мышления подростков в условиях общеэстетического отделения ДШИ: Автореф. дис. … канд. пед. наук. – Москва: Московского государственного университета култура и искусств, 1995. – 18 с.
7. Короткова Е.И. Классификация художественного мышления. Созидателная миссия культуры: сб. статей молодых ученых. – Москва: МГУКИ, 2004. – 137 с.
8. Лызлова А.И., Сайгушев Н.Я., Савинков Л.А., Уметбаев З.М. Структура и особенности художественного мышления студентов // Сибирский педагогический журнал. Размышления, обсуждения. Раздел VI. –134 Сибир, 2012. – 188 с.
9. Пассов, Е. И., Цель обучения иностранному языку на современном этапе развития общества. ИЯШ. 1987. – №6. – 124 с.
10. Раппопорт С.Х. Гносеологические проблемы художественного мышления: автореф. дис. … док. филос. наук. – Москва. МГУ, 1968. – 35 с.
11. Хрулев В.И. Проблема художественного мышления. (Пути исследования). – Уфа. 1993. – 88 с.

MILLIY MUSIQA MEROSINING FALSAFIY-ESTETIK ILDIZLARI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Ruziyev D.Yu.
BuxDU professori

Annotatsiya: Maqolada milliy musiqa merosining falsafiy-estetik ildizlari Sharq mutafakkirlarining qarashlari, tasavvuf falsafasi va xalqona hayot tarziga borib taqalib, uning asosiy xususiyatlari inson ruhiyatini poklash, koinot bilan uyg‘unlik va yuksak axloqiy-estetik tarbiyani ta’minlashdan iboratligi bayon etilgan. Jumladan, milliy musiqa merosining falsafiy-estetik ildizlari Forobiy, Ibn Sino, Jomiy, Safiuddin al-Urmaviy, Navoiy kabi mutafakkirlar ta’limotida yaqqol ko‘zga tashlanishiu, ular musiqani son, vaqt va fazo qonuniyatlari bilan bog‘lab, uni kosmik tartibotning in’ikosi deb qarashgan hamda talqin qilishgani izohlangan.

Kalit so‘zlar: Musiqa merosi, milliy musiqa merosining falsafiy-estetik ildizlari, ohang, parda, ovozlar uyg‘unligi, musiqaning geometrik va vaqt o‘lchovlari, musiqa orqali davolash.

ФИЛОСОФСКО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ИСТОКИ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ

Рузиев Д.Ю.
Профессор Бухарского государственного Университета

Аннотация: В статье рассматривается, как философские и эстетические истоки национального музыкального наследия укоренены во взглядах восточных мыслителей, философии суфизма и традиционном укладе жизни; при этом отмечается, что к его основным характеристикам относятся очищение человеческого духа, гармония с космосом, а также воспитание высоких нравственных и эстетических ценностей. В частности, отмечается, что философские и эстетические истоки национального музыкального наследия отчетливо прослеживаются в трудах таких мыслителей, как Аль-Фараби, Ибн Сина, Джами, Сафи ад-Дин аль-Урмави и Навои; эти деятели связывали музыку с законами числа, времени и пространства, рассматривая и истолковывая ее как отражение космического порядка.

Ключевые слова: Музыкальное наследие; философские и эстетические корни национального музыкального наследия, мелодия, высота тона и гармония звуков, геометрические и временные измерения музык,; музыкотерапия.

PHILOSOPHICAL-AESTHETIC ORIGINS AND DISTINCTIVE FEATURES OF THE NATIONAL MUSICAL HERITAGE

Ruziev D.Yu.
Professor, Bukhara State University

Abstract: The article examines how the philosophical and aesthetic origins of the national musical heritage are rooted in the views of Eastern thinkers, the philosophy of Sufism, and the traditional way of life; it notes that the heritage’s key characteristics include the purification of the human spirit, harmony with the cosmos, and the cultivation of high moral and aesthetic values. In particular, it is noted that the philosophical and aesthetic origins of the national musical heritage can be clearly traced in the works of such thinkers as Al-Farabi, Ibn Sina, Jami, Safi al-Din al-Urmawi, and Navoi; these figures linked music to the laws of number, time, and space, viewing and interpreting it as a reflection of the cosmic order.

Keywords: Musical heritage; philosophical and aesthetic roots of national musical heritage; melody, pitch, and harmony; geometric and temporal dimensions of music; music therapy.

Kirish. O‘zbek milliy musiqa merosi xususiyatlariga ko‘ra Sharq falsafasi va yuksak ijrochilik mahorati uyg‘unlashgan noyob badiiy hodisa hisoblanadi. U Markaziy Osiyoning o‘troq va ko‘chmanchi xalqlari madaniyatiga — Sharq Uyg‘onish davrida o‘zining yuksak cho‘qqisiga erishgan madaniyatga asoslanadi. Bu borada Shashmaqam tizimi — Sharqning chuqur ma’naviy va ilmiy oqimlari ta’sirida shakllanganligi e’tiborga loyiq.

Klassik vokal asarlarining matn asosi buyuk so‘fiy shoirlar (Alisher Navoiy, Bobur, Hofiz, Jomiy, Mashrab va boshqalar)ning g‘azallaridan iborat. Klassik musiqani ijro etish va tinglash ma’naviy poklanish, tafakkur hamda haqiqatni anglash yo‘li hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan aytish joizki, milliy musiqa merosining falsafiy-estetik ildizlari Sharq mutafakkirlarining qarashlari, tasavvuf falsafasi va xalqona hayot tarziga borib taqalib, uning asosiy xususiyatlari inson ruhiyatini poklash, koinot bilan uyg‘unlik va yuksak axloqiy-estetik tarbiyani ta’minlashdan iborat.

Asrlar davomida shakllanib rivojlangan an’anaviy o‘zbek musiqasi monodik (bir ovozli) xususiyatga ega. Yevropa polifoniyasidan (ko‘p ovozli musiqadan) farqli o‘laroq, bu yerda musiqaning chuqurligi va ifodaliligi akkordlar vositasida emas, balki yagona ohang chizig‘ining murakkab bezaklari (ornamentatsiyasi) orqali namoyon bo‘ladi. Kuy oddiy pianinoda ijro etib bo‘lmaydigan mikro-intervalni o‘z ichiga olgan murakkab lad tizimiga — *maqomlar* tizimiga — asoslanadi. Umuman olganda, o‘zbek milliy musiqa merosining falsafiy-estetik ildizlari o‘zbek xalqining ko‘p asrlik ma’naviy-madaniy taraqqiyoti, tasavvuf falsafasi, Sharq renessansi mutafakkirlarining ilmiy qarashlari va tabiat uyg‘unligi bilan chambarchas bog‘liqdir. Milliy musiqamiz, shunchaki ko‘ngilochar vosita emas, balki chuqur falsafiy mushohada va yuksak estetik did mahsulidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Milliy musiqa merosining falsafiy-estetik ildizlari va o‘ziga xos xususiyatlari bo‘yicha olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlari keng qamrovli bo‘lib, ular san’atshunoslik, falsafa, kulturologiya va pedagogika fanlari kesishmasida o‘rganib kelinmoqda. Masalan, D.S. Qodirovaning «O‘zbek milliy musiqasining estetik xususiyatlari» (2012) dissertatsiyasi mavzuning estetik va falsafiy jihatlarini tizimlashtirgan muhim ishlardan biridir. F. Karomatov, T. Vizgo kabi musiqashunos olimlarning asarlarida tarixiy-nazariy tahlillar berilgan. Ayniqsa, Otanazar Matyoqubov, Fayzulla Karomatli, To‘xtasin G‘afurbekov kabi yirik musiqashunos olimlarning asarlarida o‘zbek xalq ijodi, dostonchilik (baxshichilik) va maqomlarning janr xususiyatlari, pardalar tizimi hamda estetik tabiati ilmiy shaklga keltirilganligi, shuningdaek estetik olim Abdulla Sherning ilmiy ishi milliy ohanglarning falsafiy interpretatsiyasiga bag‘ishlanganligini. alohida ta’kidlash joiz. Umuman olganda, XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asrda o‘zbek musiqasining falsafiy-estetik, janriy va tizimli qonuniyatlarini ilm-fan nuqtai nazaridan o‘rganuvchi fundamental maktab yuzaga keldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani yozishda Oliy ta’lim tizimi talabalarining - o‘zbek musiqa tarixi, o‘zbek musiqa adabiyoti, an’anaviy xonandalik, milliy cholg‘u asboblari tarixi bo‘yicha egallayotgan bilimlar darajasi, ko‘nikmalarining rivojlanishi hamda badiiy-estetik tarbiya berishning ilmiy-pedagogik asoslariga tayanildi.

Tadqiqot olib borilayotgan mavzuning musiqa sohasida ta’lim olayotganlarning bilim doirasini kengaytirishdagi ta’siri, milliy musiqa merosining falsafiy-estetik ildizlari va o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish maqsadida bir qator ilmiy maqolqlardan iborat manbalar yaratildi. Mazkur maqola uchun materiallar o‘zbek musiqa tarixi jarayoni, milliy musiqa merosimizning falsafiy-estetik ildizlari va o‘ziga xos xususiyatlari bo‘yicha mavjud adabiyotlardan foydalanilgan

holda yozildi.

Muhokoma va natijalar. Milliy musiqa merosining falsafiy-estetik ildizlari Forobiy, Ibn Sino, Jomiy, Safiuddin al-Urmaviy kabi mutafakkirlar ta'limotida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ular musiqani son, vaqt va fazo qonuniyatlari bilan bog'lab, uni kosmik tartibotning in'ikosi deb qarashgan hamda talqin qilishgan.

Masalan, Abu Nasr Forobiyning musiqa merosi inson ruhiyati, koinot uyg'unligi va axloqiy-estetik barkamollikni o'z ichiga olgan. Uning qarashlari kosmologiya, hissiy idrok va tarbiyaviy ta'sir kabi asosiy yo'nalishlarga tayanadi. U musiqani tabiatdagi va osmon jismlarining harakatidagi qonuniyatlar bilan bog'lab, uni umumiy koinot uyg'unligining aks-sadosi deb tushuntirgan. Jumladan, musiqani tabiatdagi o'zgarmas matematik qonuniyatlar, kosmik garmoniya va inson ruhiyatining uyg'unligi sifatida ta'riflagan. U tovushlar tabiatini fizik va mantiqiy asoslar bilan bog'lab tushuntirgan.

Farobiy musiqaning matematik mutanosibligi haqida fikr yuritib - ohanglar va pardalarning o'zaro baland-pastligi tasodifiy emas, balki aniq sonlar va geometrik nisbatlarga — tabiatdagi evrilish va proporsiyalarga tayanadi. Jumladan, Farobiy ohanglar va pardalarning aniq sonlar va geometrik nisbatlarga tayanish degani shuni anglatadiki, u musiqiy pardalar va oraliqlar (intervallar) torning uzunligi yoki tebranish chastotasining o'zaro butun sonlar nisbatiga (masalan, 1:2, 2:3) tayanishini nazarda tutadi. Bu g'oya o'z navbatida torli cholg'ularda tor qanchalik qisqarsa, uning bergan tovushi shunchalik baland chiqishini va bu jarayonni aniq arifmetik amal bilan hisoblash mumkinligini bidiradi. Farobiy musiqaning geometrik va vaqt o'lchovlari haqida fikr yuritib ritm va vaqt xususida alohida to'xtalib o'tadi. U kuydagi zarblar, ularning uzun yoki qisqa davomiyligi vaqt birliklarining geometrik va proporsional nisbatlari orqali tushuntirib beradi. Tovushlar uyg'unligi (garmoniya) fazoviy va vaqtinchalik geometrik proporsiyalarga mos kelishini ta'kidlaydi.

Farobiy o'zining mashhur Katta musiqa kitobi (Kitob al-musiqa al-kabir) asarida tovushlarning kelib chiqishini havo tebranishlari va jismoniy qonunlar bilan ilmiy asoslagan. U musiqaning tabiatdagi evrilish va proporsiyalarga tayanishini asoslashga harakat qilgan hamda bu borada kuy va ohanglarning tabiat hodisalari, ularning tinimsiz harakati, yangilanishi, shuningdek, rivojlanish qonuniyatlaridan ilhomlanib yaratilishini nazarda tutgan.

Forobiy qarashlariga ko'ra, musiqiy garmoniya tabiatdagi va osmon jismlarining harakatidagi tartib-intizomning yerda yangrashi, ya'ni koinot tuzilishining bir ko'rinishidir. Uning fikricha, tovushlar va kuylar garmoniyasi olamning umumiy tuzilishiga o'xshaydi. U musiqiy tovushlar va intervallarning kelib chiqishini aniq sonli nisbatlar bilan tushuntirar ekan, olamdagi osmon jismlari va ularning harakati ham ma'lum bir o'lchov va tartibga ega deb hisoblaydi. Farobiy ovozlar uyg'unligi haqida ham fikr yuritob - musiqadagi ohanglar koinotdagi jismlarning o'zaro munosabatini kichik miqyosda takrorlaydi, musiqani geometriya, arifmetika va astronomiya fanlari bilan yonma-yon qo'yib, uni koinotni idrok etish vositasi degan xulosaga keladi. Shuningdek, inson va olam haqida to'xtalib, musiqa inson ruhini poklab, uni tabiat va koinotdagi umumiy uyg'unlik bilan bog'laydi deb tushuncha beradi.

Milliy musiqa merosining falsafiy-estetik ildizlarini Ibn Sino ta'limotida ham o'z ifodasini topgan. U musiqa nazariyasining falsafiy va estetik asoslari borasida qadimgi peripatetik tafakkur, al-Forobiy g'oyalari hamda Sharqning boy amaliy musiqa madaniyati uyg'unligiga tayanadi. Mutafakkir musiqani koinot uyg'unligining umumjahoniy aksi sifatida baholab, unda matematik hisob-kitob, tovush fizikasi hamda inson ruhiyatiga ko'rsatiladigan chuqur axloqiy va shifobaxsh ta'sirni o'zaro birlashtirgan. Musiqani koinot va tabiatdagi o'zaro mutanosiblikning mantiqiy davomi, aniq matematik nisbatlar hamda ruhiy-jismoniy uyg'unlikning mukammal ifodasi deb

baholagan. Musiqiy tovushlar va parda nisbatlarini esa tabiatdagi tartib-intizom bilan bog‘lagan. Uning Kitob ash-shifo va boshqa risolalarida musiqa san’ati quruq ko‘ngilxushlik emas, balki mantiqiy qonuniyatlarga asoslangan ilm sifatida talqin etiladi.

Ibn Sino Forobiydan farqli o‘laroq, musiqani ko‘proq tovushlarning xususiyatlari va ularning o‘zaro birikish qonuniyatlari orqali tushuntirishga harakat qilgan. Uning fikricha musiqa ruhiy muvozanatda bo‘lib inson organizmiga va uning ruhiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatib, xuddi koinot kabi tartibsizliklarni yo‘qotadi va muvozanat keltiradi. Mutafakkirning bu qarashlari shundan dalolatki, u musiqani psixologiya, fiziologiya va etika nuqtai nazaridan o‘rganib, uni inson ruhiyatining tabiati bilan bog‘lagan.

Ibn Sinoning falsafiy va tabiiy-ilmiy ildizlarida klassik an’ana va tanqid fikrlar mavjud. U Aristotel va Platon asarlariga tayangan holda, ushbu san’atga nisbatan ratsional yondashuvni ishlab chiqdi. Shu bilan birga, u o‘zining muhim asari — «Kitob ash-Shifo»da («Shifo kitobi») Pifagorga xos mistikadan voz kechib, musiqiy intervallar hamda osmon jismlarining harakati o‘rtasida qandaydir bevosita bog‘liqlik borligini inkor etdi. Bu borafda ilmiy-akustik asosga tayanib musiqani osmon sirlari bilan emas, balki qonuniyat, fizika va inson ruhiyati bilan bog‘lagan. Jumladan, tovushlarning kelib chiqishi havo tebranishlari bilan bog‘liqligini, ularning chastotasi va kuchi jismoniy qonunlarga bo‘ysunishini tushuntirgan. Tor uzunligi va uning tarangligi tovush balandligini belgilashini matematik hisob-kitoblar yordamida isbotlagan.

Ibn Sinoning musiqa orqali davolash usullari haqidagi ta’limoti ham alohida e’tiborga loyiq. Uning bu boradagi qarashlari ruh va tana birligi, musiqaning akustik ta’siri hamda kayfiyatni ko‘tarish g‘oyalariga asoslanadi. Olim bu usulni o‘zining Al-Qonun fit-tibb va Kitob ash-shifo kabi qomusiy asarlarida ilmiy jihatdan asoslab bergan. U “To‘g‘ri tanlangan ohanglar bemorga kuch, ishonch, dadillik va yaxshi kayfiyat bag‘ishlaydi, melodiya va ritm qon aylanishini yaxshilaydi, yurak faoliyatini mustahkamlaydi va og‘riqlarni unutishga yordam beradi” deb ta’kidlaydi. Xastalik turiga qarab maxsus kuy va maqomlar tanlangan, tushkunlikka tushganlarga tetiklashtiruvchi, g‘azab yoki qo‘rquvdagilarga esa sokin ohanglar eshittirilgan. Bemorlarning o‘zlari musiqa tinglash bilan birga, yengil kuylash yoki cholg‘u asboblarini kuzatish jarayoniga jalb qilingan. Seanslar ko‘pincha bemorning holatiga qarab, ruhiy osoyishtalik eng yaxshi qabul qilinadigan erta tong yoki kechki payt uyushtirilgan.

Ibn Sinoning xalq cholg‘u merosida ham o‘rni bo‘lib, o‘z asarlarida an’anaviy cholg‘u asboblarini (masalan, ud, nay va g‘ijjak) batafsil ta’riflab, ular orasida kamonli g‘ijjakni jonli inson nutqi va qo‘shiq kuylash ohangdorligiga xos ifodalilikka yaqinligi bilan alohida ajratib ko‘rsatgan.

Sharq allomalaridan yana biri - Safiuddin Urmaviyning musiqiy merosi uchta asosiy falsafiy-estetik g‘oyaga ega: kosmik uyg‘unlik nazariyasi, Forobiy va Ibn Sino an’analarining davomiyligi hamda tovushlarning ruhiy ta’sir kuchi. Uning qarashlari Sharq mumtoz san’ati va maqom tizimining ilmiy-nazariy asosini belgilab berdi.

Safiuddin Urmaviy o‘zining ilmiy risolalarida musiqani koinot tuzilishi va matematik nisbatlar bilan bog‘lab, tovushlar tizimini fazoviy qonuniyatlar asosida izohlagan. Uning qarashlari asosan musiqiy intervallar, parda tizimlari va tabiatdagi uyg‘unlikning o‘zaro bog‘liqligiga tayanadi. Uning fikricha musiqiy pardalar va bo‘dlar (intervallar) aniq sonli nisbatlar orqali ifodalanib, koinotdagi tartibotni eslatadi, ya’ni Safiuddin Urmaviy musiqani koinot tuzilishi bilan matematik nisbatlar, tabiat garmoniyasi va akustik qonuniyatlar orqali bog‘lagan. U o‘zining Kitabul-advar va Risolat ush-Sharafiyya asarlarida tovushlar orasidagi masofalar (bo‘dlar) va parda tuzilmalarini koinotdagi tartibga o‘xshatgan. Musiqiy tovush balandliklarining o‘zaro nisbati koinotdagi sayyoralar harakati va geometrik tartibga mos kelishini ta’kidlagan. Bu boradagi qarashlarini ud sozining timsolida quyidagicha ta’riflaydi: “Ud cholg‘usi pardalarini taqsimlashda osmon sferalari

va tabiat unsurlarining o‘zaro mutanosibligidan kelib chiqqan”. Olamdagi umumiy muvozanat va tartib tovushlar olamidagi parda va maqomlar tizimida ham namoyon bo‘lishini ilmiy asoslagan.

Safiuddin Urmaviy ta’limotining e’tiborli tomonlaridan biri shundaki, u musiqani aniq matematik nisbatlar, ya’ni tovush balandligini belgilovchi arifmetik qonuniyatlar va proporsiyalar asosida ilmiy tizimga solgan. U o‘zining mashhur Kitob al-advar va “Risola ash-Sharafiya” asarlarida Forobiy hamda Ibn Sino an’analarini davom ettirib, intervallar nazariyasini rivojlantiradi. Tovush pardalarini o‘lchash va ularning orasidagi masofani aniqlash uchun ud sozining torlaridan foydalangan. Tovushlar balandligini va ohangdoshlikni (konsonanslarni) sonlar hamda kasrlar nisbati orqali ifodalagan. Oktavani 17 ta tovush bosqichiga bo‘lib, ularning har birining matematik qiymatini aniq hisoblab chiqqan. Tovush qatori pog‘onalarini ketma-ket ravishda sof kvartalar (chastota nisbati 4:3) va kvintalar (nisbati 3:2) hosil qilish orqali aniqlanadi. Urmaviy - diapazon bitta oktava (nisbati 2:1) doirasi bilan cheklangan bo‘lib, uning ichida 17 ta aniq balandlikdagi tovush joylashgan deb ta’rif beradi. Butun tonning bo‘linishi xususida esa “Katta butun ton ikkita yarim ton va bitta kichik mikro-intervalga bo‘linib, limma va apotomalar uyg‘unligini hosil qiladi” dev tushuncha beradi. Umuman olganda, Urmaviy «Kitob al-advor» (Dovirlar kitobi) va «Ar-risolat ash-sharafiyya» (Sharaf risolasi) asarlarida musiqa tovushlari va intervallarining aniq ilmiy formulasini yaratgan.

Safiuddin Urmaviy musiqa ta’limoti Abu Nasr Forobiy va Abu Ali ibn Sinolarning boy ilmiy-nazariy merosiga tayanib, ularning g‘oyalarini yangi tarixiy bosqichda davom ettirdi va amaliyot bilan uzviy bog‘ladi. Jumladan, Forobiyning “Musiqa haqida katta kitob” asarida ilgari surilgan tovushlar tizimi, intervallar va pardalar nazariyasini Urmaviy yanada chuqurlashtirdi. Musiqani shunchaki ko‘ngilxushlik emas, balki aniq qonuniyatlarga asoslangan ilmiy fan sifatida o‘rganish an’anasini davom ettirdi.

Urmaviyning musiqa ta’limoti Ibn Sinoning musiqa ilmiga oid qarashlari bilan rivojlantirilgan, Jumladan, vaqt, ritm va iyqo (o‘lchov) qonuniyatlarini o‘zining “Kitob ul-advor” (“Musiqa va ritm doiralari kitobi”) hamda “Risolat ush-Sharafiyya” asarlarida rivojlantirdi.

Safiyuddin Urmaviy o‘zidan oldingi allomalar an’anasini mantiqiy davom ettirib, Sharq musiqa ilmini aniq qoidalar va tartibga keltirdi. «Kitob ul-advor» va «Ash-Sharafiyya» risolalarida o‘n ikki maqom, olti ovoz va yigirma to‘rt sho‘bani ilk bor yagona qat’iy tizimga birlashtirdi. Kuylarning balandligi va ritmini aniq ko‘rsatuvchi jadval va alifboli tizimni joriy qilib, amaliy musiqani mantiqiy yozuvga o‘tkazdi. Kiritgan yangiliklari - avvalgi olimlarning nazariy yutuqlarini amaliy ijrochilik va bastakorlik tajribasi bilan mukammal bog‘ladi. Ovoz balandligini va kuy tuzilishini yozib qolishda o‘ziga xos tizim yaratib, Forobiy va Ibn Sinoning nazariy urinishlarini amalda muvaffaqiyatli yakunladi. Ud cholg‘u asbobini takomillashtirdi va uning pardalarini ilmiy-nazariy jihatdan aniq o‘lchamlarga bo‘ldi.

Tovush, parda va ritm qonuniyatlarini talqin qilishda Forobiy va Ibn Sino kabi buyuk qomusiy olimlar ilmiy yo‘nalishini davom ettirgan alommalaridan biri – Abdurahmon Jomiyning Risolai musiqa asari ikki asosiy qismdan iborat bo‘lib, ilmi ta’lif (parda va tovushlar tuzilishi) hamda ilmi iyqo‘ (ritm va usullar nazariyasi) masalalariga bag‘ishlangan.

Ilmi ta’lif (Pardalar ilmi)ning ma’nosi shundan ioboratki, bu ta’limot - tovushlarning o‘zaro birikishi, intervallar, ladlar (pardalar) va musiqiy tuzilmalar qonuniyatlarini o‘rgatadi. Tovushlar nisbati, jins va jamlar, shuningdek, o‘sha davrdagi mashhur «O‘n ikki maqom» tizimi va sho‘’balarning tuzilish qoidalarini yoritadi.

Ilmi iyqo‘ (Usullar va ritm ilmi) - musiqada vaqt, vaqt o‘lchovi, ritm hamda zarblar (usullar) nazariyasini o‘rgatadi, degan ma’noni anglatadi va ritmik birliklarning turlari, ularning o‘zaro nisbati va qo‘llanish tartiblarini ochib beradi. Umuman olganda Ilmi ta’lif va ilmi iyqo‘ musiqani

ovozlar tuzilishi hamda vaqt/ritm o‘lchovlari asnosida mantiqiy-falsafiy tizim sifatida baholanadi.

Jomiy tovushlar nisbati va intervallar xususida fikr yuritib - tovushlarning o‘zaro baland-pastligi va ularning matematik nisbatlari fizika-matematika qonuniyatlari asosida tushuntirib beradi. Uning ta’limotida tovushlar orasidagi intervallarning inson qulog‘iga yoqimli (konsinans) yoki yoqimsiz (dissonans) bo‘lib eshitilishi ularning chastota va qator nisbatlariga bog‘liqligi bayon etilgan. Kuy va tovush hosil qilishda pardalarning oraliqlari (bo‘d) va ularning turlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Umuman olganda Jomiyning musiqiy ta’limoti - tovushlarning o‘zaro birikishi, pardalar va intervallar tabiatan o‘rganiladi. Pifagor an’anasiga ko‘ra, yoqimli ohanglar qat’iy matematik va kasr nisbatlar bilan o‘lchanadi. Quloqqa huzur baxsh etuvchi mosliklar aniq va tartibli nisbatlarga ega bo‘ladi.

Jomiyning Jinslar Ta’limoti ham alohida ahamiyat kasb etadi. Jins deganda musiqa nazariyasida ma’lum miqdordagi pardalar va intervallardan iborat kichik tetrahord (to‘rt tovushli) tizimlar tushuniladi. Abdurahmon Jomiyning musiqa risolalarida ham bu tushuncha quyidagicha izohlanadi:

Jinsning tuzilishi va turlari:

Tovush hajmi: Odatda 4 yoki 5 pog‘onadan iborat bo‘lib, tetraxord (to‘rt pog‘onali) yoki pentaxord (besh pog‘onali) guruhlarni tashkil etadi. Ba’zan 3, 6 yoki 7 pog‘onali turlari ham uchraydi.

Vazifasi: Jinslar yirikroq tizim — jam’ (oktava miqyosidagi to‘liq tovushqator)larning tarkibiy qismi bo‘lib, ularning pastki yoki yuqori qismini hosil qiladi.

Jinslar yirikroq tizimlar — «jam’» (tovushqatorlar) va maqomlarni hosil qilish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. O‘sha davrdagi mumtoz kuy va ladlar (maqom va sho‘’balar) aynan shu jinslarning bir-biriga ulanishidan yasalgan. Jam — bu bir nechta jinslarning o‘zaro birikishidan hosil bo‘ladigan kengroq parda qatori (oktava hajridagi tizimlar). Jamlar yordamida o‘n ikki maqom tizimining asosi bo‘lgan tovushqatorlar va ladlarning umumiy strukturasi belgilab berilgan.

Sharq musiqa tarixi olamida shoir - Alisher Naboiyning musiqiy-she’riyatida falsafiy-estetik qarashlari so‘z va kuyning ilohiy birligi, inson ruhini tarbiyalashdagi kuchi hamda ma’naviy kamolotga yetaklovchi vosita ekanligiga asoslanadi. U musiqani borliqni idrok etish va ilohiy ishqni tarannum etishning eng oliy san’ati deb bilgan. U she’riyat va musiqa birligi haqidagi ta’limotida ohang va so‘z asosiy vosita sifatida qaraladi. Navoiyning fikricha she’rdagi vazn, qofiya va ritm musiqiy ohang bilan to‘la mos keladi. Uning g‘azallarida «ichki tinglov» va ilohiy nag‘malar yashirinadi. Mutrib , nay, chang va ushshoq kabi taronalar falsafiy ramz sifatida keladi.

Navoiy musiqa va she’riyat haqida to‘xtalib “Kuy va she’r insonni yomon yo‘ldan qaytarib, uning qalbini poklaydi. Musiqa orqali inson o‘z asl vataniga (ilohiy olamga) intiladi.” dev izoh beradi. U musiqa ilmini («advor ilmi») chuqur tushunib, uni falsafiy tahlil qilgan. Shuningdek, musiqa ilmi va «advor ilmi»ni (o‘n ikki maqom tizimi nazariyasini) mukammal egallab, uni o‘zining falsafiy, estetik va tasavvufiy qarashlari asosida chuqur tahlil qilgan.

Navoiy Forobiy va Ibn Sino kabi allomalarning ta’limotlarini davom ettirib, musiqa ilmini «ilmi ta’lif» (kompozitsiya) va «ilmi iyqo» (ritm) kabi qismlarga bo‘lib o‘rgangan. Tarixiy manbalarda shoirning «advor ilmi» bo‘yicha maxsus risola yozgani, unda turli ishlar va pardalarni tasnif qilgani qayd etiladi. «O‘n ikki maqom» qonuniyatlarini mukammal bilib, o‘zining «Navo» kabi taxalluslari va dostonlarida maqom ohanglari ruhini singdirgan. Musiqani so‘fiyona samo‘ (ilohiy ohang) darajasida talqin etib, pokiza qalblar kuy orqali Yaratuvchi bilan bog‘lanishini ta’kidlagan. Asarlarida (masalan, «Sab’ai sayyor»da) cholg‘u asboblari va kuy-qo‘shiqlarni falsafiy tashbihlar, ilohiy nisbatlar asosida ta’riflagan. Ohang va so‘z uyg‘unligi inson ruhiyatini tarbiyalashda, uning ma’naviy kamolotga erishishida eng muhim kuch ekanini ko‘rsatib bergan.

Mutafakirlardan yana biri - Najmiddin Kavkabiyning milliy musiqa merosining falsafiy-estetik

ildizlari Sharqda asrlar osha shakllangan mumtoz ilm, tasavvufiy tafakkur hamda amaliy san’at uyg‘unligiga borib taqaladi. U o‘zining fors tilidagi «Risolai musiqiy» va «Risola dar bayoni Duvozdahmaqom» asarlarida musiqani shunchaki ko‘ngilxushlik emas, balki inson ruhiyati va koinotni bog‘lovchi ilohiy-falsafiy tizim sifatida talqin etgan.

Kavkabiy Forobiy, Ibn Sino va Abdurahmon Jomiy an’analarini davom ettirib, musiqa pardalari hamda zarb-usullarini tabiat va fazoviy qonuniyatlar bilan bog‘lagan. Naqshbandiya tariqati ta’sirida musiqiy ohanglar insonning botiniy dunyosini poklash, uning ruhini «yuksak ishq» (ilohiy muhabbat) sari yetaklash vositasi deb qaralgan.

Xulosa. Sharq mutafakkirlarining musiqiy merosi chuqur kosmologik qarashlar, axloqiy-tarbiyaviy ta’limotlar hamda tasavvufiy-ruhiy talqinlarga asoslanadi. O‘rta asr Sharq allomalari musiqani oddiy ko‘ngilxushlik emas, balki koinotning ilohiy uyg‘unligi va inson ruhini poklovchi buyuk falsafiy qurol deb bilishgan.

Foydalanilganm adabiyotlar:

1. Abdullayeva N. Maqom va milliy o‘zlikni anglash. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021. – 98 b.

2. Ayxodjayeva Sh., Ergashev Ch., Zokirov A. 0‘zbek musiqasi tarixi Darslik. «Fan Ziyosi» nashriyoti - Toshkent: 2021 y. - 266 bet.

3. Qodirov A. Musiqa san’ati asoslari. Toshkent: O‘qituvchi, 2016.

4. Раджабов А. Борбад: эпоха, традициии и новаторства. - Душанбе, 2010 - 231 стр.

5. Ruziyev Davron Yuldashevich. Konsert ijrochiligi asoslari. Darslik. Buxoro: “Sadriddin Salim Buxoriy” Durdona, 2022. - 404 b.

INGLIZ TILI DARSLARIDA INFERENSIAL O‘QISH STRATEGIYALARI ORQALI O‘QUVCHILARNING MATNNI TUSHUNISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Baxshilloyeva Mohinabonu Baxodir qizi,
tadqiqotchi

Annotatsiya. Maqolada ingliz tili darslarida inferensial o‘qish strategiyalarini qo‘llash orqali o‘quvchilarning matnni tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish masalasi nazariy va metodik jihatdan yoritiladi. Tadqiqotning maqsadi matnda bevosita ifodalanmagan ma’noni aniqlashni o‘rgatish uchun dalilga asoslangan topshiriqlar tizimini loyihalashdan iborat. Maqsadli adabiyotlar tahlili, tushunchalarni qiyoslash va didaktik modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Tahlil asosida matniy dalilni ajratish, oldingi bilimlarni faollashtirish, muqobil talqinlarni qiyoslash hamda xulosani tekshirishni birlashtiruvchi metodik model taklif qilindi. Natijalar strategiyalar tasnifi, dars bosqichlari, mualliflik topshiriqlari va analitik baholash mezonlarida ifodalandi. Model umumiy o‘rta ta’limdagi A2–B1 darajaga yaqin o‘quvchilar uchun moslashtirishga mo‘ljallangan. Maqola empirik tajriba hisoboti emas; tavsiya etilgan modelning samaradorligi alohida sinovda tekshirilishi lozim.

Kalit so‘zlar: ingliz tili, inferensial o‘qish, matnni tushunish, matniy dalil, kontekst, oldingi bilim, metakognitiv nazorat, o‘qish strategiyasi.

Abstract. This conceptual and methodological article proposes a framework for developing school learners’ reading comprehension through inferential reading strategies in English lessons. A targeted literature analysis and instructional modelling were used to connect textual evidence, relevant prior knowledge, alternative interpretations and inference checking. The results comprise a strategy classification, a lesson sequence, original task examples and an analytic assessment rubric. The framework is intended for adaptation to learners working around A2–B1 proficiency. No classroom intervention was conducted; its effectiveness remains to be tested empirically.

Keywords: English language teaching, inferential reading, reading comprehension, textual evidence, prior knowledge, metacognitive monitoring.

Kirish. Ingliz tilidagi matnni tushunish so‘zlarni tarjima qilish yoki gapdagi grammatik shaklni aniqlash bilan tugamaydi. O‘quvchi ayrim gaplarning mazmunini anglagan bo‘lsa ham, qahramonning harakati sababini, muallifning munosabatini yoki gaplar orasidagi yashirin bog‘lanishni izohlashda qiynalishi mumkin. Shuning uchun o‘qish metodikasida bevosita axborotni topish va bilvosita ma’noni dalillar asosida chiqarishni alohida o‘quv vazifalari sifatida loyihalash zarur.

RAND Reading Study Group hisobotida o‘qib tushunish o‘quvchi, matn va o‘qish faoliyatining muayyan kontekstdagi o‘zaro munosabati orqali izohlanadi [3]. Ushbu qarash matnning murakkabligi bilan birga o‘qish maqsadi va o‘quvchining mavjud bilimlarini hisobga olishga asos beradi. Inferensiya mazkur munosabatda matnning ochiq axboroti va tegishli bilimlar orasidagi bog‘lanishni tiklash vazifasini bajaradi.

Bos va hammualliflarining tadqiqotida vaziyat modeliga asoslangan inferensiya mashg‘ulotlari bolalarning matnni tushunishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgani aniqlangan [2]. Biroq bu natijani ingliz tilini chet tili sifatida o‘rganayotgan maktab o‘quvchilariga avtomatik ko‘chirish mumkin emas. Alshehri va Zhangning katta yoshdagi EFL o‘quvchilari ishtirokidagi tadqiqoti semantik aloqalar bilimining inferensial tushunish bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi [1]. Mazkur manbalar o‘qish

jarayonidagi bog‘lanishlarni o‘rgatish uchun nazariy tayanch bo‘lsa-da, mahalliy sinf sharoitiga mos metodik yechim ishlab chiqishni talab qiladi.

Maqolaning maqsadi ingliz tili darslarida inferensial o‘qishni o‘rgatishning izchil metodik modelini taklif etishdir. Tadqiqot savollari quyidagicha belgilandi: inferensial topshiriq oddiy axborot qidirish topshirig‘idan qanday farqlanadi; o‘quvchi xulosasining matnga mosligini qanday tekshirish mumkin; til darajasi va fikrlash murakkabligi qanday uyg‘unlashtiriladi? Maqolaning metodik hissasi dalil, xulosa va tekshiruvni bitta baholanuvchi faoliyatga birlashtirishda ifodalanadi.

Metodlar

Tadqiqot nazariy-metodik loyihalash xarakteriga ega. Manbalar 2026-yil 14-oktabr holatida ingliz tilidagi ochiq ilmiy nashrlar va institutsional sahifalardan maqsadli tanlandi. Qidiruvda “inference making reading comprehension”, “word-to-text integration L2” va “reading comprehension framework” birikmalaridan foydalanildi. Tanlash mezonlari mavzuga bevosita aloqadorlik, bibliografik ma’lumotlarning tekshirilishi va metodik xulosa chiqarishga yetarli ochiq mazmunning mavjudligi bo‘ldi. Uchta tayanch manba tanlandi: umumiy konseptual hisobot, inferensiyani o‘rgatishga oid empirik maqola va ikkinchi tilda tushunish komponentlarini o‘rgangan empirik maqola. Bu tanlov tizimli sharh yoki barcha nashrlarni qamrab oluvchi meta-tahlil hisoblanmaydi.

Tahlil birligi sifatida “tushunish komponenti — o‘quvchi bajaradigan amal — topshiriq talabi — tekshiriladigan dalil” munosabati olindi. Manbalar shu to‘rt o‘lchov bo‘yicha qiyoslandi. Keyin tavsiyalar didaktik modellashtirish orqali dars bosqichlariga va mualliflik topshiriqlariga aylantirildi. Nazariy manbalardan chiqarilgan xulosalar bilan ushbu maqolada taklif etilayotgan amaliy yechimlar ajratildi; misollar avvalgi tadqiqotlardan ko‘chirilmagan.

Model uchun A2–B1 atrofidagi til tayyorgarligi ishchi mo‘ljal sifatida tanlandi. Bu barcha o‘quvchilarning darajasi bir xil degani emas. Matnning tushunarliligi sinfdagi qisqa diagnostik topshiriq orqali aniqlanishi, zarur so‘zlar va madaniy ma’lumotlar esa oldindan tushuntirilishi tavsiya etiladi. Ishtirokchilar jalb qilinmagani uchun maqolada tajriba guruhi, nazorat guruhi, foizli o‘sish yoki statistik ahamiyatlilik ko‘rsatkichlari keltirilmaydi.

Natijalar

Nazariy tahlil va modellashtirishning birinchi natijasi inferensial o‘qishning operatsional ta’rifidir: o‘quvchi matnda ochiq berilmagan ma’noni kamida bitta tegishli matniy dalil va mantiqiy bog‘lanish orqali asoslaydi. Har qanday taxmin inferensiya sifatida qabul qilinmaydi. Matnga zid talqin yoki faqat shaxsiy tasavvurga tayangan fikr dalillangan xulosa darajasiga yetmaydi. Kelajak voqeasini bashorat qilish ham faqat matniy asos ko‘rsatilganda strategik ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchi natija sifatida topshiriqlarni uch yo‘nalishda tashkil etish taklif qilindi. Bog‘lovchi inferensiya gaplar o‘rtasidagi sabab, vaqt yoki referent munosabatini tiklaydi. Kontekstual inferensiya noma’lum so‘zning matndagi ehtimoliy ma’nosini aniqlaydi. Talqinlovchi inferensiya esa qahramon munosabati yoki muallif maqsadini dalillar bilan izohlaydi. Bu tasnif maqoladagi metodik ishchi tasnif bo‘lib, inferensiyaning barcha nazariy turlarini qamrab olish da’vosini bildirmaydi.

Uchinchi natija darsni tashkil etish modelidir. O‘qishdan oldin o‘qituvchi matnning mavzusiga oid zarur bilimlarni faollashtiradi va o‘qish maqsadini belgilaydi. Bu bosqichda yakuniy xulosa aytilmaydi: aks holda o‘quvchi dalil qidirish o‘rniga tayyor javobni takrorlaydi. O‘qish vaqtida o‘qituvchi bir namunani ovozli fikrlash orqali ko‘rsatadi: avval aniq tafsilotni belgilaydi, so‘ng u nimani anglatishini tushuntiradi va xulosaning qanchalik ishonchli ekanini muhokama qiladi.

Yo‘naltirilgan mashqda juftliklar “dalil — xulosa — boshqa ehtimol” jadvalini to‘ldiradi.

Savollar “What makes you think so?” va “Which detail supports your answer?” kabi dalilga qaytaruvchi shaklda beriladi. Mustaqil mashqda yordam savollari qisqartiriladi va yangi matn taklif qilinadi. O‘qishdan keyingi refleksiyada o‘quvchi dastlabki fikri nima sababdan o‘zgarganini izohlaydi. Shunday qilib, model “tayyorlash — namuna ko‘rsatish — yo‘naltirilgan tahlil — mustaqil xulosa — tekshirish” ketma-ketligiga ega.

Mualliflik topshirig‘i uchun quyidagi qisqa matn taklif etiladi: “Maya put a second cup on the table. She checked the clock twice and looked towards the gate. When she heard footsteps, she stood up.” Birinchi savol: “How many cups are mentioned?” Bu bevosita tushunishni tekshiradi. Ikkinchi savol: “What was Maya probably expecting? Give two clues.” Kutiladigan talqin uning kimnidir kutayotganidir; ikkinchi piyola, soatga qarash va darvozaga e’tibor dalil bo‘lishi mumkin. Biroq mehmonning shaxsi yoki kelish sababi matndan aniqlanmaydi.

Uchinchi savol: “Can we be sure that she was worried? Explain.” Soatga qayta qarash xavotir, shoshilish yoki sabrsizlik bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. O‘quvchi bu variantlardan birini mutlaq haqiqat sifatida aytmasdan, matn imkon bergan ishonchlilik chegarasini ko‘rsatishi kerak. To‘rtinchi topshiriq: “Add one sentence that would support a different explanation.” Mazkur topshiriq matn mazmunini anglashdan uning talqinini boshqaruvchi dalilni yaratishga o‘tishni ta’minlash uchun loyihalangan.

Baholash uchun to‘rtta mezon tavsiya qilinadi: dalilning aniqligi, xulosaning mantiqiy mosligi, muqobil talqinni hisobga olish va tekshirish. Har biri 0–2 ball bilan baholanishi mumkin: 0 — amal bajarilmagan yoki matnga zid; 1 — qisman bajarilgan, ammo izoh yetarli emas; 2 — tegishli dalil bilan asoslangan. Jami 8 ballik shkala taklif etilayotgan ishchi vositadir, standartlashtirilgan test emas. Til xatolari mazmunni tushunishni to‘smasa, ularni alohida qayd etish inferensial fikrlashni grammatik aniqlikdan farqlashga yordam beradi.

Muhokama

Taklif etilgan modelning metodik afzalligi javobning o‘zini emas, javobga olib kelgan asosni ham tekshirish imkoniyatidadir. Bir xil xulosaga kelgan ikki o‘quvchidan biri matnga tayangan, ikkinchisi esa tasodifiy taxmin qilgan bo‘lishi mumkin. “Dalil — xulosa” munosabati bu farqni ko‘rsatadi. Shu bilan birga, bir nechta asosli javob mavjud bo‘lgan topshiriqlarda o‘qituvchi faqat o‘z talqinini to‘g‘ri deb belgilamasligi kerak.

Manbalarning qo‘llanish chegaralari muhim. Bos va hammualliflarining natijalari boshlang‘ich yoshdagi bolalar va ularning o‘qish kontekstiga tegishli [2]. Alshehri va Zhangning tadqiqoti esa katta yoshdagi chet til o‘rganuvchilariga taalluqli bo‘lib, bog‘liqliklarni ko‘rsatadi; u mazkur modelning samaradorligini isbotlamaydi [1]. Shuning uchun maktab darsida lug‘at yordami, gap tuzilishi va matn hajmi bo‘yicha moslashtirish zarur. Kam tanish madaniy vaziyatlarda dalilsiz taxmin ko‘payishi mumkin; zarur kontekst berilishi lozim.

Modelni kelgusida tekshirishda bir xil matnni qayta ishlatishdan saqlanish, boshlang‘ich va yakuniy topshiriqlarning janri hamda til murakkabligini muvofiqlashtirish maqsadga muvofiq. Bevosita tushunish va inferensial tushunish uchun alohida savollar bo‘lishi kerak. Ochiq javoblarni ikki baholovchi bir xil mezonlar bilan tekshirishi, kelishmovchiliklar qayd etilishi va yangi matnga ko‘chirish topshirig‘i qo‘llanishi tavsiya etiladi. Natijalar mavjud bo‘lmaguncha model haqida sababiy samaradorlik xulosasi chiqarilmaydi.

Xulosa

Inferensial o‘qishni rivojlantirish uchun matnning ochiq axborotini aniqlash, tegishli bilim bilan bog‘lash va chiqarilgan xulosani tekshirish yagona metodik tizimda tashkil etilishi lozim. Maqolada taklif etilgan model ana shu amallarni dars bosqichlari, mualliflik mashqi va baholash mezonlari orqali konkretlashtiradi. Amaliy qo‘llashda matnni o‘quvchining til tayyorgarligiga mos tanlash, yordamni bosqichma-bosqich kamaytirish va baholashda xulosaning dalillanganligini

asosiy ko‘rsatkich sifatida olish tavsiya etiladi. Modelning real ta’lim natijalariga ta’siri keyingi empirik tadqiqotning vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alshehri M., Zhang D. Word-to-text integration components in second language (L2) reading comprehension. Frontiers in Education. 2022. Vol. 7. Article 926663. DOI: https://doi.org/10.3389/feduc.2022.926663.

2. Bos L. T., De Koning B. B., Wassenburg S. I., van der Schoot M. Training Inference Making Skills Using a Situation Model Approach Improves Reading Comprehension. Frontiers in Psychology. 2016. Vol. 7. Article 116. DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00116.

3. RAND Reading Study Group. Reading for Understanding: Toward an R&D Program in Reading Comprehension. Catherine Snow, Chair. Santa Monica: RAND, 2002. URL: https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1465.html. Murojaat sanasi: 14.10.2026.

EMOTSIONAL INTELLEKT TILSHUNOS TALABALARNING CHET TILIDAGI KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH OMILI SIFATIDA

Milieva Muattar G‘affarovna
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, pedagogika va psixologiya kafedrasi dotsenti, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
https://orcid.org/0000-0002-6843-7941

Annotatsiya. Mazkur maqolada emotsional intellekti (EI) yuqoriroq bo‘lgan, chet tilidagi kommunikativ kompetentligi yuqori va chet tilini o‘rganish bilan bog‘liq xavotirlanish darajasi past bo‘lgan talabalarning xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotlarning so‘nggi natijalari tilshunoslarni tayyorlash til va nutqiy tayyorgarlik bilan bir qatorda emotsional o‘zini o‘zi boshqarish hamda empatiyani maqsadli rivojlantirishni ham o‘z ichiga olishi kerakligini ko‘rsatadi. Ushbu maqolada metodik ishlarning quyidagi yo‘nalishlari taklif etiladi: refleksiv amaliyotlar, rolli o‘yinlar va munozara shakllari, xavotirlanishni boshqarish treningi.

Kalit so‘zlar: emotsional intellekt; chet tilidagi kommunikativ kompetensiya; tilshunos talabalar; chet tilini o‘rganish bilan bog‘liq xavotirlanish; emotsional boshqaruv; chet tillarini o‘qitish; til oliy ta’lim muassasasi; madaniyatlararo kommunikatsiya.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ-ЛИНГВИСТОВ

Милиева Муаттар Гаффаровна
Узбекский государственный университет мировых языков, доцент кафедры педагогики и психологии, доктор философии по психологическим наукам (PhD)

Аннотация.В данной статье анализируется особенности студентов с более высоким эмоциональным интеллектом (ЭИ) с высокой иноязычной коммуникативной компетентностью и с низкой иноязычной тревожностью. Последние результаты исследований показывают, что подготовка лингвистов должна включать целенаправленное развитие эмоциональной саморегуляции и эмпатии наряду с языковой и речевой подготовкой. В этой статье предложены направления методической работы: рефлексивные практики, ролевые и дискуссионные форматы, тренинг управления тревожностью.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект; иноязычная коммуникативная компетенция; студенты-лингвисты; иноязычная тревожность; эмоциональная регуляция; обучение иностранным языкам; языковой вуз; межкультурная коммуникация.

EMOTIONAL INTELLIGENCE AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF FOREIGN-LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE AMONG LINGUISTICS STUDENTS

Milieva Muattar Gaffarovna
Uzbek State World Languages University, Associate Professor Department of Pedagogy and Psychology, Doctor of Philosophy (PhD) in Psychological Sciences

Abstract. This article analyzes the characteristics of students who possess higher emotional

intelligence (EI), a high level of foreign language communicative competence, and low foreign language anxiety. Recent research findings indicate that the training of linguists should incorporate the purposeful development of emotional self-regulation and empathy, alongside linguistic and language-proficiency training. The article proposes several methodological approaches, including reflective practices, role-playing and discussion-based formats, and anxiety-management training.

Keywords: emotional intelligence; foreign language communicative competence; linguistics students; foreign language anxiety; emotional regulation; foreign language instruction; higher education institution for linguistics; intercultural communication.

Введение. Готовность студента-лингвиста к иноязычному общению определяется не только объёмом знаний о языке, но и тем, как он справляется с эмоциями в ситуации речевого взаимодействия. Современная лингводидактика определяет цель обучения как формирование коммуникативной компетенции, то есть способности решать реальные коммуникативные задачи средствами изучаемого языка [2]. При этом на практике преподаватели регулярно наблюдают студентов, у которых хорошие знания грамматики и лексики сочетаются со скованностью в устной речи, избеганием спонтанных высказываний и трудностями в диалоге с носителем языка. Одним из объяснений таких расхождений служит роль аффективных факторов. Ещё в гипотезе аффективного фильтра С. Крашена было показано, что тревожность и низкая мотивация блокируют усвоение языка. Позднее исследования иноязычной тревожности, готовности к общению на втором языке [5] и эмоций в языковом классе подтвердили, что эмоциональное состояние влияет и на процесс обучения, и на качество речевого поведения. В отечественной психологии параллельно развивается представление об эмоциональном интеллекте как способности понимать свои и чужие эмоции и управлять ими. Для студентов языковых вузов проблема стоит особенно остро. Будущий лингвист, переводчик или преподаватель иностранного языка работает в условиях межкультурного взаимодействия, где ему приходится быстро распознавать эмоциональное состояние собеседника, подбирать социолингвистически уместную форму высказывания, сохранять самообладание в ситуации дефицита времени и неопределённости. Эти умения лежат на границе языковой подготовки и личностных качеств, и именно здесь эмоциональный интеллект может выступать значимым ресурсом.

Вместе с тем в литературе сохраняются пробелы. Во-первых, зарубежные работы по связи ЭИ и овладения языком выполнены главным образом на выборках изучающих английский язык неязыковых специальностей. Во-вторых, в российских исследованиях ЭИ чаще рассматривается как общая характеристика личности и реже соотносится с отдельными компонентами иноязычной коммуникативной компетенции. В-третьих, остаётся неясным, какие именно составляющие ЭИ (понимание эмоций, управление ими, внутриличностный или межличностный аспекты) связаны с речевым поведением студентов-лингвистов и какова роль иноязычной тревожности в этой связи. Целью исследования является выявить связь эмоционального интеллекта с уровнем сформированности иноязычной коммуникативной компетенции студентов языкового вуза и определить вклад ЭИ в её различные компоненты. Для достижения цели поставлены задачи как, описать структуру ЭИ и иноязычной коммуникативной компетенции на основе современных моделей; измерить уровень ЭИ, иноязычной тревожности и компонентов коммуникативной компетенции у студентов-лингвистов; проанализировать связи между ними; оценить вклад ЭИ и тревожности в объяснение коммуникативной компетенции; сформулировать методические рекомендации. Связь ЭИ с иноязычной компетенцией рассматривается на уровне её отдельных компонентов

на выборке студентов-лингвистов с учётом тревожности и уровня владения языком.

Термин «эмоциональный интеллект» ввели П. Сэловей и Дж. Мэйер, определив его как способность отслеживать собственные и чужие чувства и эмоции, различать их и использовать эту информацию для управления мышлением и поведением. В последующей четырёхкомпонентной модели ЭИ включает восприятие эмоций, использование эмоций для облегчения мышления, понимание эмоций и управление ими [6]. Такая трактовка относится к моделям способностей и измеряется тестами максимального исполнения. Другой подход описывает ЭИ через устойчивые личностные черты социальные компетенции. Д. Гоулман рассматривал его как набор навыков самосознания, саморегуляции, мотивации, эмпатии и социальных умений.

В отечественной психологии наиболее разработан смешанный подход. И. Н. Андреева систематизировала направления исследования ЭИ и показала его связь с эмпатией, социальным интеллектом и коммуникативной компетентностью [1]. Д. В. Люсин определил ЭИ как способность к пониманию собственных и чужих эмоций и управлению ими и разработал опросник ЭмИн, выделив внутриличностный и межличностный ЭИ, понимание и управление эмоциями, контроль экспрессии. Именно эта модель выбрана в настоящей работе: она валидизирована на российской выборке и позволяет раздельно оценить компоненты ЭИ.

Понятие коммуникативной компетенции восходит к работе Д. Хаймза, противопоставившего знание языковых правил умению использовать язык в социальном контексте. М. Канейл и М. Суэйн выделили грамматическую, социолингвистическую и стратегическую компетенции, позднее к ним добавили дискурсивную. Л. Бахман описал языковую способность как сочетание организационных и прагматических знаний с применением стратегий. Общеевропейские компетенции ориентируют обучение на деятельностный подход и описывают коммуникативные языковые компетенции как лингвистические, социолингвистические и прагматические [3]. В российской методике иноязычное образование трактуется как процесс развития личности в диалоге культур, а компетенция — как способность к успешному решению коммуникативных задач. А. А. Леонтьев подчёркивал, что общение является деятельностью с обязательным эмоциональным компонентом. В настоящей статье компетенция операционализируется через четыре компоненты: лингвистическую, социолингвистическую, дискурсивную и стратегическую.

Иноязычная тревожность — устойчивая специфическая тревога, возникающая в учебных и коммуникативных ситуациях на изучаемом языке. Она снижает качество обработки информации и речевую продукцию. Готовность к общению зависит от уверенности в себе и аффилиации и определяется как ситуационными, так и устойчивыми факторами. Вместе с тем эмоции не только мешают: удовольствие от занятий представляет собой самостоятельное измерение, не сводимое к отсутствию тревожности. Это подтверждает необходимость рассматривать эмоциональную сферу студента как ресурс, а не только как источник проблем. Эмпирические данные о связи ЭИ и иноязычной компетенции неоднородны. Исследование на многоязычной выборке взрослых показало, что более высокий трейтовый ЭИ связан с меньшей коммуникативной и иноязычной тревожностью [4]. У изучающих английский язык в Иране ЭИ положительно коррелировал с успешностью в изучении иностранного языка [7]. Таким образом, существующие данные указывают на связь ЭИ с аффективными и коммуникативными аспектами овладения языком, но не позволяют судить, затрагивает ли она в равной мере все компоненты компетенции. Этот вопрос и задаёт логику эмпирической

части исследования.

Мы исходим из того, что эмоциональный интеллект влияет на иноязычную коммуникативную компетенцию по двум путям: напрямую, обеспечивая распознавание эмоций собеседника и выбор социолингвистически уместного поведения, и опосредованно, снижая иноязычную тревожность, мешающую использованию уже усвоенных знаний. Языковые знания (лингвистическая компонента) в наименьшей степени зависят от эмоциональной сферы и в большей степени определяются объёмом учебной практики.
Исследование имело корреляционный (поперечный) дизайн и проводилось в [месяцы, год] на базе [название вуза]. Использовалась целевая выборка: приняли участие 96 студентов 2–4 курсов направлений «Лингвистика» и «Педагогическое образование (иностранные языки)». Критерии включения: обучение по языковой программе, уровень владения основным иностранным языком не ниже B2 по шкале CEFR; критерий исключения: проживание в стране изучаемого языка более года. Необходимый объём выборки оценивался для средней по силе корреляции ($r = 0,30$) при $\alpha = 0,05$ и мощности 0,80 и составляет около 85 человек. Характеристики выборки приведены в таблице 1.

Таблица 1. Характеристика выборки (N = 96)

Показатель	**Категория**	**n**	**%**
Курс	2-й	31	32,3
	3-й	34	35,4
	4-й	31	32,3
Пол	Женский	79	82,3
	Мужской	17	17,7
Уровень владения основным языком (CEFR)	B2	41	42,7
	C1	55	57,3
Возраст	19–22 года	M = 20,3; SD = 1,1	—

Эмоциональный интеллект измерялся опросником ЭмИн Д.В. Люсина. Методика содержит 46 утверждений и даёт шкалы межличностного (МЭИ) и внутриличностного (ВЭИ) ЭИ, понимания эмоций (ПЭ), управления эмоциями (УЭ), контроля экспрессии (КЭ) и общий показатель (ОЭИ). Надёжность по α Кронбаха в нашей выборке: 0,90 для общей шкалы, 0,72–0,84 для субшкал.

Иноязычная тревожность оценивалась шкалой FLCAS Э. Хорвиц и соавторов: 33 утверждения, 5-балльная шкала Ликерта, диапазон 33–165 баллов, чем выше балл, тем выше тревожность. Использовалась русскоязычная адаптация [указать источник адаптации]; $\alpha = 0,92$.

Иноязычная коммуникативная компетенция оценивалась по результатам устного

задания, состоявшего из трёх частей: интервью (3 мин), ролевой диалог с эмоционально нагруженной ситуацией (например, жалоба клиента, 4 мин) и монологическое высказывание на проблемную тему (3 мин). Два независимых эксперта, прошедшие калибровку, оценивали ответ по критериям, соответствующим четырём компонентам:

лингвистическая — точность и разнообразие лексики и грамматики, фонетика (0–25 баллов);

социолингвистическая — уместность регистра, вежливости и культурных реалий (0–25);

дискурсивная — связность, логика, умение развивать и завершать реплику (0–25);

стратегическая — компенсаторные стратегии, перефразирование, уточнение, реакция на сбои (0–25).

Сбор данных проходил в два этапа с интервалом не более недели. На первом этапе студенты заполняли опросники ЭмИн и FLCAS в аудитории (около 25 минут), на втором выполняли устное задание индивидуально, с аудиозаписью. Порядок опросников был фиксирован, поскольку они не предполагают взаимного влияния.

Средний уровень ЭИ в выборке составил 96,8 балла (SD = 14,2), иноязычной тревожности — 84,3 балла из 165 (SD = 18,6), интегральной коммуникативной компетенции — 68,8 балла из 100 (SD = 10,4). Наименьшие средние значения среди компонент компетенции получены по социолингвистической (16,9), наибольшие — по лингвистической (17,6) (таблица 2).

Таблица 2. Описательные статистики (N = 96)

Показатель	**M**	**SD**	**Min–max**
Общий ЭИ (ОЭИ)	96,8	14,2	62–131
Межличностный ЭИ (МЭИ)	47,6	7,9	28–66
Внутриличностный ЭИ (ВЭИ)	49,2	8,1	30–68
Понимание эмоций (ПЭ)	34,5	6,4	19–49
Управление эмоциями (УЭ)	36,7	6,9	20–52
Контроль экспрессии (КЭ)	25,6	4,8	14–37
Иноязычная тревожность (FLCAS), 33–165	84,3	18,6	41–131
Лингвистическая компонента, 0–25	17,6	3,1	10,5–23,5
Социолингвистическая компонента, 0–25	16,9	3,9	8,0–23,5
Дискурсивная компонента, 0–25	17,3	3,7	9,0–24,0
Стратегическая компонента, 0–25	17,1	3,8	8,5–24,0
Интегральный балл компетенции (ККК), 0–100	68,8	10,4	42–92

Общий ЭИ положительно связан с интегральным баллом коммуникативной компетенции

(rs = 0,46; p < 0,001), что подтверждает гипотезу H1. Иноязычная тревожность отрицательно коррелирует и с ЭИ (rs = −0,44; p < 0,001), и с компетенцией (rs = −0,52; p < 0,001), что согласуется с H2 (таблица 3). Связь ЭИ с компонентами компетенции неоднородна. Наиболее выражены связи со стратегической (rs = 0,51), социолингвистической (0,47) и дискурсивной (0,44) компонентами, тогда как с лингвистической связь слабая (0,22; p < 0,05). Такое соотношение коэффициентов соответствует H3. Среди компонент ЭИ наиболее тесно с интегральным баллом связано управление эмоциями (rs = 0,49), далее следуют межличностный ЭИ (0,42) и понимание эмоций (0,38); контроль экспрессии значимой связи не показал, что подтверждает H4.

Таблица 3. Коэффициенты ранговой корреляции Спирмена (N = 96)

Показатель	ККК	Лингв.	Социолингв.	Дискурс.	Страт.	FLCAS
ОЭИ	0,46***	0,22*	0,47***	0,44***	0,51***	−0,44***
МЭИ	0,42***	0,12	0,46***	0,41***	0,43***	−0,35***
ВЭИ	0,31**	0,21*	0,30**	0,27**	0,36***	−0,40***
ПЭ	0,38***	0,17	0,40***	0,39***	0,37***	−0,29**
УЭ	0,49***	0,24*	0,45***	0,42***	0,54***	−0,51***
КЭ	0,14	0,08	0,16	0,11	0,17	−0,12
FLCAS	−0,52***	−0,30**	−0,47***	−0,44***	−0,55***	—

Примечание. * p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001 (двусторонние, без поправки на множественные сравнения). Расшифровка шкал — в разделе «Методы».

Положительная связь общего ЭИ с коммуникативной компетенцией (rs = 0,46) по величине соответствует средней, по классификации Дж. Коэна, и согласуется с данными о том, что трейтовый ЭИ связан с более низкой коммуникативной и иноязычной тревожностью и с успешностью в изучении языка. Отрицательная связь тревожности с компетенцией (rs = −0,52) воспроизводит результаты классических работ по языковой тревожности. Наибольший интерес представляет различие по компонентам компетенции. Лингвистическая компонента - точность грамматики, лексики и произношения - слабо связана с ЭИ, тогда как социолингвистическая, дискурсивная и стратегическая зависят от него заметно сильнее. Мы объясняем это тем, что лингвистические знания формируются в основном в ходе учебной практики и мало чувствительны к эмоциональному состоянию, в то время как остальные компоненты реализуются только в живом взаимодействии. Чтобы выбрать уместный регистр, студент должен заметить реакцию собеседника; чтобы перефразировать и уточнить, он должен сохранять самообладание при сбое; чтобы выстроить связное высказывание в условиях дефицита времени, ему необходим контроль над волнением. Это подтверждает положение о том, что коммуникативная компетенция включает не только языковые знания, но и способность действовать в социальном контексте.

Среди компонентов ЭИ наибольший вклад внесло управление эмоциями. Для студентов-лингвистов это логично: навык регулировать собственное состояние напрямую определяет способность говорить без избегания, не терять нить высказывания и выходить

из затруднений. Понимание эмоций и межличностный ЭИ занимают промежуточное положение, что соответствует их роли в социолингвистической уместности. Отсутствие связи с контролем экспрессии можно объяснить тем, что эта шкала отражает сдерживание внешних проявлений эмоций, а не их осознанную регуляцию; иноязычная речь же требует скорее выразительности, чем подавления. Регрессионный анализ показал, что ЭИ, тревожность и уровень владения языком вносят независимый вклад в компетенцию, а снижение коэффициента при ЭИ после включения тревожности указывает на её частично опосредующую роль. Следовательно, ЭИ действует по двум путям: через эмоциональную регуляцию, снижающую тревожность, и непосредственно, через распознавание эмоций и выбор речевой стратегии.

Полученные данные позволяют предложить направления методической работы, которые дополняют, а не заменяют традиционную языковую подготовку.

1. Диагностика на входе. Использование коротких опросников ЭИ и тревожности на первом курсе помогает выявить студентов, которым нужна дополнительная поддержка, и сформировать смешанные учебные группы.

2. Рефлексивные практики. Дневники речевого опыта, разбор аудиозаписей собственных выступлений с акцентом на эмоциональные реакции, самооценка тревожности по шкале 0–10 перед заданием и после него.

3. Ролевые игры и дискуссии с эмоциональной нагрузкой. Ситуации жалобы, конфликта, вежливого отказа, интервью с недоверчивым собеседником тренируют распознавание эмоций партнёра и выбор уместной стратегии.

4. Обучение стратегиям при сбоях. Явная отработка перефразирования, уточнения, использования пауз и фраз-заполнителей как инструментов эмоциональной саморегуляции.

5. Культура ошибки. Приоритет коммуникативной цели над формальной правильностью на этапе устной практики снижает давление оценки и тревожность.

6. Межкультурные тренинги. Работа с кейсами, где одно и то же эмоциональное проявление по-разному интерпретируется в разных культурах.

Такой подход согласуется с компетентностным подходом в лингводидактике, где личностные качества учащегося рассматриваются как часть образовательного результата [2].

Заключение. Эмоциональный интеллект связан с иноязычной коммуникативной компетенцией студентов-лингвистов, и эта связь неодинакова по её компонентам. Целесообразно включать в программы подготовки лингвистов рефлексивные практики, эмоционально насыщенные ролевые форматы, обучение стратегиям при коммуникативных сбоях и межкультурные тренинги. Перспективы исследования связаны с лонгитюдной проверкой посреднической роли тревожности, экспериментальной апробацией программы развития ЭИ на занятиях по практике речи и переводу, а также с изучением взаимодействия студентов с цифровыми и ИИ-тренажёрами, где живой эмоциональный контакт ограничен.

Список литературы

1. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена // Вопросы психологии. 2006. № 3. С. 78–86.

2. Гальскова Н. Д., Гез Н. И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. М.: Академия, 2006. 336 с.

3. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment. Companion volume. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. 278

p.

4. Dewaele J.-M., Petrides K. V., Furnham A. Effects of trait emotional intelligence and sociobiographical variables on communicative anxiety and foreign language anxiety among adult multilinguals: a review and empirical investigation // Language Learning. 2008. Vol. 58, No. 4. P. 911–960.

5. MacIntyre P. D. Willingness to communicate in the second language: understanding the decision to speak as a volitional process // The Modern Language Journal. 2007. Vol. 91, No. 4. P. 564–576.

6. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. Emotional intelligence: theory, findings, and implications // Psychological Inquiry. 2004. Vol. 15, No. 3. P. 197–215.

7. Pishghadam R. A quantitative analysis of the relationship between emotional intelligence and foreign language learning // Electronic Journal of Foreign Language Teaching. 2009. Vol. 6, No. 1. P. 31–41.

8. Milieva, M. G. «About psycholinguistics and neurolinguistics of bilingualism.» Issues of Science and Education 8 (2018): 20.

9. Milieva, Muattar Gaffarovna. «Increasing Students' Learning Motivation: A Comprehensive Approach.» American Journal Of Social Sciences And Humanity Research 5.05 (2025): 92-94.

10. Милиева, Муаттар. «Talabalarda xorijiy tillarni o ‘rganishdagi motivatsiya va qobiliyatlari.» Наука и инновации 1.1 (2024): 306-308.

11. Milieva, Muattar Gaffarovna. «General characteristics of training as a multifunctional method.» Academic research in educational sciences 4.TMA Conference (2023): 762-767.

12. Gaffarovna, Miliyeva Muattar. «Xorijiy tillarni o‘zlashtirish ko‘nikmasi shaklanishining o ‘ziga xos xususiyatlari.» O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari (2025): 508-513.

13. Макимова, Гульбану Толеуовна, and Муаттар Гаффаровна Милиева. «Компоненты способностей к иностранному языку.» O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari (2025): 514-519.

14. Милиева, М. Г. «Психолингвистика как метод изучения стратегий и тактик речевого воздействия.» O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari (2025): 416-422.

15. Milieva, Muattar Gaffarovna. «Teaching Methods in Learning Foreign Languages and Developing Communication Skills.» Journal of Social Sciences and Humanities Research Fundamentals 5.05 (2025): 99-102.

16. Miliyeva, M. G. «Xorijiy tillarni o ‘zlashtirgan talabalarning kommunikativ kompetensiyasining tarkibiy qismlari.» Inter education & global study 3.5 (1) (2025): 464-470.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING LIDERLIK SIFATLARI MAZMUNI VA TARKIBI

Sapayeva Umida Rustamovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarning liderlik sifatlari kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorgarlik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi liderlik sifatlarining mazmunini aniqlashtirish va ularni rivojlantirish mexanizmini loyihalash uchun tarkibiy asos taklif etishdan iborat. Maqsadli tanlangan ilmiy manbalarning qiyosiy tahlili, tushunchalarni chegaralash va nazariy modellashtirish metodlaridan foydalanilgan. Tahlil asosida liderlikning motivatsion-qadriyatli, kognitiv, kommunikativ-tashkiliy hamda refleksiv-mas’uliyatli tarkibiy qismlari ajratilgan. Ularning har biri kuzatiladigan pedagogik harakatlar orqali izohlangan. Taklif etilgan tuzilma o‘quv topshiriqlarini rejalashtirish va baholash mezonlarini ishlab chiqishga xizmat qiladi. Maqoladagi tuzilma nazariy taklif bo‘lib, uning diagnostik yaroqliligi alohida empirik tekshiruvni talab etadi.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak o‘qituvchi, pedagogik liderlik, liderlik sifatlari, kasbiy tayyorgarlik, hamkorlik, tashabbuskorlik, mas’uliyat, refleksiya.

Kirish. O‘qituvchining kasbiy faoliyatida o‘quv materialini tushuntirish bilan birga o‘quvchilarni umumiy maqsadga yo‘naltirish, hamkorlikni tashkil etish va pedagogik qarorlarning oqibatlarini hisobga olish zarurati yuzaga keladi. Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchining liderlik sifatlarini rivojlantirish oliy pedagogik ta’lim mazmunining muhim masalalaridan biridir. Biroq liderlikka oid tayyorgarlik faqat faollik, notiqlik yoki tadbir tashkil etish bilan izohlansa, uning pedagogik mazmuni yetarlicha ochilmaydi. Talaba auditoriyada faol bo‘lishi mumkin, lekin guruh a’zolarining ehtiyojlarini tinglash, vazifalarni adolatli taqsimlash va xatosini tuzatishda qiynalishi mumkin.

J. York-Barr va K. Duke o‘qituvchi liderligiga oid tadqiqotlarni umumlashtirib, mazkur yo‘nalishda to‘plangan ilmiy qarashlar va o‘rganilishi zarur bo‘lgan bog‘lanishlarni ko‘rsatgan [1]. J. A. Wenner va T. Campbell sharhida esa o‘qituvchi liderligi hamkasblarning kasbiy o‘rganishini qo‘llab-quvvatlash, qaror qabul qilishga ta’sir ko‘rsatish va o‘quvchilar ta’limiga yo‘nalgan faoliyat bilan bog‘lanadi [2]. Mazkur qarashlardan kelib chiqib, pedagogik oliy ta’limda liderlikni talabaning shaxsiy ustunligi sifatida talqin qilish chegaralangan, degan xulosaga kelish mumkin.

Maqolaning asosiy savoli quyidagicha qo‘yiladi: bo‘lajak o‘qituvchining liderlik sifatlarini qaysi tarkibiy qismlar va kuzatiladigan harakatlar orqali ifodalash mumkin? Maqsad ushbu savolga nazariy asoslangan javob berish orqali rivojlantirish mexanizmining mazmuniy tayanchini ishlab chiqishdir.

Muammoning yana bir jihati shundaki, pedagogik ta’limdagi jamoaviy ish har doim ham liderlik rivojini ko‘zlamaydi. Ba’zan guruhga bitta topshiriq beriladi va yakuniy javob umumiy baholanadi. Bunday holatda kim muammoni aniqlagani, kim kelishuvga erishgani va kim boshqalarning o‘rganishini qo‘llab-quvvatlagani ochilmay qoladi. Natijada talabaning liderlik tajribasi bilan uning fan bo‘yicha o‘zlashtirishi aralashib ketadi. Tadqiqot muammosi ushbu ikki natijani farqlash va liderlikka oid sifatlarni ta’limiy harakat orqali tavsiflash zaruratida ifodalanadi.

Mazkur ishda ilmiy vazifa yangi sifatlar ro‘yxatini ko‘paytirishdan iborat emas. Mavjud tushunchalarni pedagogik faoliyatdagi vazifalar bilan bog‘lash, ular orasidagi chegarani ko‘rsatish va rivojlanishni qayd etish imkonini yaratish ko‘zda tutiladi. Shu sababli tarkibiy qismlar talabaning umumiy xarakterini baholash uchun emas, uni kasbiy hamkorlikka tayyorlash mazmunini loyihalash uchun taklif etiladi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot nazariy va konseptual xususiyatga ega. Manbalar o‘qituvchi liderligi, talabalarda liderlik identikligining rivojlanishi va hamkorlikdagi pedagogik faoliyat masalalariga bevosita aloqadorligi asosida maqsadli tanlandi. Bu tanlov tizimli adabiyotlar sharhi sifatida taqdim etilmaydi. Tushunchaviy tahlilda liderlik sifati, liderlik kompetensiyasi va rasmiy rahbarlik o‘zaro farqlandi. Qiyosiy tahlilda har bir yondashuvning pedagogik tayyorgarlikka tatbiq etilishi ko‘rib chiqildi. Modellashtirishda esa sifat, faoliyat vaziyati va kuzatiladigan harakat o‘rtasidagi moslik asos qilib olindi.

Liderlik sifatlari shaxsning maqsadga yo‘nalgan hamkorlikdagi xulqini qo‘llab-quvvatlaydigan nisbatan barqaror xususiyatlar sifatida talqin qilindi. Kompetensiya ushbu sifatlar bilan birga bilim, ko‘nikma va tajribani muayyan vazifada qo‘llashni qamrab oladi. Rahbarlik esa tashkiliy vakolat va lavozim bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bunday chegaralash rasmiy lavozimi bo‘lmagan talabaning ham liderlik harakatlarini o‘rganishga imkon beradi.

Tahlil uch ketma-ket amalda tashkil etildi. Dastlab manbalarda liderlikning subyekti, ta’sir yo‘nalishi va faoliyat natijasi qanday talqin etilishi ajratildi. Keyin ushbu mazmunlar bo‘lajak o‘qituvchi bajarishi mumkin bo‘lgan vazifalar bilan qiyoslandi. Yakunda har bir tarkibiy qism uchun mazmunan yaqin, biroq boshqa sifatni o‘lchab qo‘yishi mumkin bo‘lgan belgilar chiqarib tashlandi. Masalan, auditoriyada ko‘p gapirish kommunikativ yetuklikning mustaqil dalili sifatida qabul qilinmadi.

Tarkibiy qismlarni ajratishning asosiy mezoni ularning turli pedagogik savollarga javob berishidir. Motivatsion qism nima uchun harakat qilinishini, kognitiv qism vaziyat qanday anglanishini, kommunikativ-tashkiliy qism hamkorlik qanday amalga oshirilishini, refleksiv-mas’uliyatli qism esa natija asosida harakat qanday o‘zgartirilishini izohlaydi. Bu chegaralar analitik xarakterga ega; haqiqiy faoliyatda bir harakat bir nechta sifatni birgalikda namoyon qilishi mumkin.

Natijalar. Bo‘lajak o‘qituvchining liderlik sifatlari ta’limiy maqsadni anglash, boshqalar bilan ishonchli hamkorlik o‘rnatish, umumiy faoliyatni muvofiqlashtirish hamda qabul qilingan qarorlar uchun mas’uliyatni zimmasiga olishda namoyon bo‘ladigan shaxsiy va kasbiy xususiyatlar majmui sifatida ta’riflanadi. Ushbu ta’rifda ta’sir ko‘rsatishning pedagogik maqsadga va axloqiy me’yorlarga muvofiqligi asosiy chegara hisoblanadi. Boshqalarning fikrini bostirish orqali erishilgan tartib liderlikning yetuk ko‘rinishi sifatida baholanmaydi.

Birinchi tarkibiy qism motivatsion-qadriyatli mazmunga ega. U kasbiy tashabbusning sababini, umumiy maqsadga munosabatni va boshqalarning manfaatlarini hisobga olishni ifodalaydi. Masalan, talaba guruh topshirig‘ida faqat yuqori baho olishni emas, barcha ishtirokchilarning mazmunni tushunishini ham maqsad qilib oladi. Uning kuzatiladigan belgilari muammoni ixtiyoriy ko‘tarish, o‘z taklifining ta’limiy foydasini tushuntirish va guruhning kamroq faol a’zosini ishga jalb etishdan iborat. Bir martalik tashabbus hali barqaror sifat haqida xulosa chiqarish uchun yetarli emas.

Ikkinchi tarkibiy qism kognitiv mazmunni ifodalaydi. Bo‘lajak o‘qituvchi vaziyatni tushunishi, muammoning sabablarini taxminlardan ajratishi va yechimlarni mezonlar asosida qiyoslashi kerak. Bunda liderlik haqidagi atamalarni bilish bilan pedagogik vaziyatni anglash o‘rtasidagi farq saqlanadi. Masalan, o‘quvchilarning guruh ishida qatnashmasligini darhol mas’uliyatsizlik deb izohlash o‘rniga, vazifaning tushunarliligi, vaqt taqsimoti va rollarning mosligini tekshirish kognitiv tayyorgarlikning amaliy ko‘rinishidir.

Uchinchi tarkibiy qism kommunikativ-tashkiliy xususiyatga ega. U suhbatdoshni tinglash, maqsadni tushunarli ifodalash, vazifalarni kelishish, muddatlarni muvofiqlashtirish va kelishmovchilikni boshqarishni birlashtiradi. Ushbu qismni baholashda gapirish davomiyligi yoki

auditoriya oldidagi dadillik yetarli ko‘rsatkich bo‘la olmaydi. Muhim dalil guruhning umumiy qarorga qanday kelgani va har bir ishtirokchining vazifani tushunganidir. Vazifani topshirish bilan birga zarur yordamni belgilash tashkiliy yetuklik belgisi sifatida qabul qilinadi.

To‘rtinchi tarkibiy qism refleksiv-mas’uliyatli mazmunga ega. Talaba o‘z qarorini natija bilan qiyoslaydi, muvaffaqiyatsizlikdagi shaxsiy hissasini tan oladi va keyingi harakatini o‘zgartiradi. Masalan, guruh ishni vaqtida tugatmaganida u barcha aybni sheriklariga yuklash o‘rniga, vazifalarni aniqlashtirmaganini yoki oraliq nazoratni rejalashtirmaganini ko‘rsatadi. Bu sifatning dalili xato haqida umumiy fikr emas, qayta tuzilgan reja va uning keyingi faoliyatda qo‘llanishidir.

S. R. Komives va hammualliflarning talabalarga oid sifat tadqiqotida liderlikni yakka shaxsga bog‘lashdan hamkorlik jarayoni sifatida anglashga o‘tish tavsiflangan [3]. Ushbu natija mahalliy talabalar uchun tayyor bosqichlar tizimi sifatida qabul qilinmaydi. U taklif etilgan tarkibda shaxslararo munosabat va o‘z harakatini anglashga e’tibor berish uchun nazariy yo‘nalish vazifasini bajaradi.

Tuzilmaning amaliy mazmunini bitta shartli vaziyat orqali ko‘rsatish mumkin. Talabalar mikrodars loyihasini tayyorlamoqda, ammo guruh a’zolaridan biri umumiy ishga qo‘shilmayapti. Motivatsion-qadriyatli yondashuv ushbu talabani chetlatmasdan, ishtirok etishiga sabab va imkon topishni talab qiladi. Kognitiv tayyorgarlik vazifani tushunmaslik, resurs yetishmasligi yoki rolning noaniqligi kabi ehtimoliy sabablarni ajratishda namoyon bo‘ladi. Kommunikativ-tashkiliy harakat vazifani qayta kelishish va yordamni muvofiqlashtirishda, refleksiv mas’uliyat esa dastlabki rejaning qaysi jihati ishtirokni cheklaganini tahlil qilishda ko‘rinadi.

Ushbu misolda sifatlarning mavjudligi faqat yaxshi niyat bilan belgilanmaydi. Talaba sherigini qo‘llab-quvvatlashni istashi mumkin, ammo unga mos vazifani aniqlay olmasligi mumkin. Yoki vazifani to‘g‘ri taqsimlab, yakunda sherigining hissasini e’tirof etmasligi mumkin. Shu bois rivojlantirish mazmunida niyat, qaror, amalga oshirish va natijani tahlil qilish alohida o‘quv vazifalari bilan qamrab olinishi lozim.

J. P. Spillane, R. Halverson va J. B. Diamondning taqsimlangan liderlikka oid yondashuvida faoliyat ishtirokchilar va vaziyat o‘rtasidagi munosabat orqali tushuntiriladi [4]. Bundan kelib chiqadigan mualliflik talqini shuki, talabaga doimiy sardor maqomini berishdan ko‘ra uning vaziyatga mos hissa qo‘shishini o‘rganish maqsadga muvofiq. Bir vazifada muhokamani boshqargan talaba boshqa vazifada dalillarni tekshirib, umumiy qarorning sifatiga ta’sir etishi mumkin.

Taklif etilgan tarkib asosida o‘quv mazmuni ham farqlanadi. Motivatsion-qadriyatli qismga pedagogik tanlovning manfaatdor tomonlarga ta’sirini tahlil qilish, kognitiv qismga sabab va oqibatni ajratish, kommunikativ-tashkiliy qismga kelishuv protokolini tuzish, refleksiv-mas’uliyatli qismga esa qarorni qayta ko‘rib chiqish topshiriqlari mos keladi. Bunda bitta faoliyat mahsuloti bir nechta mezonga dalil berishi mumkin, lekin har bir xulosa aynan qaysi harakatga tayanishi ko‘rsatiladi.

Muhokama. Ajratilgan tarkibiy qismlar o‘zaro bog‘liq, ammo bir-birining o‘rnini bosa olmaydi. Kasbiy motivatsiya kuchli bo‘lib, vaziyatni tahlil qilish ko‘nikmasi sust bo‘lsa, tashabbus yetarli asoslanmagan qarorga olib kelishi mumkin. Tashkilotchilik mavjud bo‘lib, refleksiya rivojlanmasa, talaba samarasiz usulni takrorlashi ehtimoli bor. Shuning uchun rivojlantirish mexanizmi faqat treninglar sonini oshirishga emas, tarkibiy qismlar orasidagi amaliy bog‘lanishni ta’minlashga yo‘naltirilishi lozim.

Mazkur tuzilmani pedagogik fanlarga tatbiq etishda bir topshiriqda barcha sifatlarni teng darajada rivojlantirish talab qilinmaydi. Dastlab muammoni aniqlash va taklifni asoslash, keyingi vazifalarda kelishuv va muvofiqlashtirish, undan so‘ng natijani qayta tahlil qilishga urg‘u berish

mumkin. Shu bilan birga, talabalarning o‘qish bosqichi va amaliy tajribasi inobatga olinishi kerak. Pedagogik amaliyotga hali chiqmagan talabadan murakkab maktab nizosini mustaqil hal qilishni kutish metodik jihatdan o‘rinli emas.

Taklif etilgan tarkibning cheklovi uning empirik omiliy tuzilmasi tekshirilmaganidadir. Keyingi tadqiqotlarda indikatorlarning o‘zaro farqlanishi, ekspertlar talqinining mosligi va turli vaziyatlarda takroran kuzatilishi o‘rganilishi zarur. Bunday tekshiruvsiz to‘rt tarkibiy qismni universal diagnostik model deb e’lon qilishga asos yo‘q.

Tuzilmani kasbiy tayyorgarlikka kiritishdagi ehtimoliy xato barcha talabaga bir xil rivojlanish maqsadini belgilashdir. Faol, lekin boshqalarni tinglamaydigan talabaga yana ko‘proq chiqish qilish imkonini berish mavjud nomutanosiblikni kuchaytirishi mumkin. Aksincha, mazmunli taklifga ega, ammo katta auditoriyada tortinadigan talabani darhol ommaviy taqdimot bilan baholash uning haqiqiy imkoniyatini to‘liq ochmasligi mumkin. Individual vazifa dastlab kuzatilgan ehtiyojga mos tanlanishi va keyingi faoliyatda qayta tekshirilishi kerak.

Liderlik sifatlari bilan axloqiy mas’uliyatning aloqasi alohida e’tiborni talab qiladi. Guruh topshiriqni tez bajargani uning ish usuli pedagogik jihatdan maqbul bo‘lganini anglatmaydi. Ayrim ishtirokchilar qaror muhokamasidan chetlatilgan bo‘lsa, mahsulot sifati jarayondagi kamchilikni yopib yubormasligi lozim. Shu sababli taklif etilgan tuzilmada natijaga erishish usuli ham baholash mazmuniga kiritiladi. Keyingi tadqiqotda aynan shu jihatni faoliyat tezligi va tashqi dadillikdan farqlash muhimdir.

Xulosa. Bo‘lajak o‘qituvchining liderlik sifatlarini rivojlantirishda pedagogik maqsad, hamkorlik va qaror uchun mas’uliyat asosiy mazmuniy tayanch bo‘lib xizmat qiladi. Maqolada taklif etilgan to‘rt tarkibiy qism mazkur mazmunni o‘quv vazifalariga aylantirish imkonini beradi. Amaliy jihatdan har bir sifat uchun kuzatiladigan harakat va uni tasdiqlovchi faoliyat mahsulotini belgilash tavsiya etiladi. Ushbu yondashuv liderlikni tashqi faollik bilan cheklashning oldini olishga qaratilgan. Uning yaroqliligi kuzatuv materiallari va diagnostik tekshiruvlar orqali aniqlanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] York-Barr, J., & Duke, K. (2004). What do we know about teacher leadership? Findings from two decades of scholarship. Review of Educational Research, 74(3), 255–316. https://doi.org/10.3102/00346543074003255

[2] Wenner, J. A., & Campbell, T. (2017). The theoretical and empirical basis of teacher leadership: A review of the literature. Review of Educational Research, 87(1), 134–171. https://doi.org/10.3102/0034654316653478

[3] Komives, S. R., Owen, J. E., Longerbeam, S. D., Mainella, F. C., & Osteen, L. (2005). Developing a leadership identity: A grounded theory. Journal of College Student Development, 46(6), 593–611. https://doi.org/10.1353/csd.2005.0061

[4] Spillane, J. P., Halverson, R., & Diamond, J. B. (2004). Towards a theory of leadership practice: A distributed perspective. Journal of Curriculum Studies, 36(1), 3–34. https://doi.org/10.1080/0022027032000106726

BO‘LAJAK XONANDALARNING IJROCHILIK KOMPETENTLIGI TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK MOHIYATI VA KOMPONENTLI TUZILMASI

Xomidov Sardorbek Xusanboy o‘g‘li
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada bo‘lajak xonandalarning ijrochilik kompetentligi tushunchasining pedagogik mohiyati ochib berilgan. “Xonanda”, “hofiz” va “ashulachi” atamalarining mazmuniy chegaralari aniqlanib, tadqiqotning subyekti sifatida “bo‘lajak xonanda” toifasiga pedagogik ta’rif berilgan. Bilim — ko‘nikma — malaka — mahorat — kompetentlik qatori tahlil qilinib, mahorat bilan kompetentlik o‘rtasidagi chegara tuzilma va o‘lchov predmeti bo‘yicha belgilangan. Mavjud komponentli modellar (N.V.Vasilyeva, A.A.Xotentsev, Ma Syao, Du Sivey, X.T.Botirova) qiyosiy tahlil qilingan hamda ijrochilik kompetentligining an’anaviy xonandalik amaliyotida shakllangan kasbiy sifatlar tizimidan o‘stirib chiqarilgan besh komponentli tuzilmasi — motivatsion-qadriyatli, bilim-nazariy, vokal-texnik, badiiy-interpretatsion va refleksiv-baholash komponentlari — asoslangan. Har bir komponent nazariy asosi va o‘lchanadigan ko‘rsatkichi bilan ta’minlangan.

Kalitso‘zlar: ijrochilikkompetentligi, bo‘lajakxonanda, an’anaviyxonandalik, kompetensiyaviy yondashuv, komponentli tuzilma, ijrochilik mahorati, kasbiy refleksiya, bastakorlik asarlari, og‘zaki an’ana.

Abstract. The article reveals the pedagogical essence of the concept of performance competence of future traditional singers. The semantic boundaries of the terms “xonanda”, “hofiz” and “ashulachi” are clarified, and a pedagogical definition of the category “future singer” is proposed as the subject of the research. The sequence knowledge — skill — ability — mastery — competence is analysed, and the boundary between mastery and competence is established along two lines: structure and the object of measurement. Existing component models (N.V.Vasilyeva, A.A.Khotentsev, Ma Xiao, Du Siwei, Kh.T.Botirova) are comparatively analysed, and a five-component structure of performance competence — motivational-value, knowledge-theoretical, vocal-technical, artistic-interpretative and reflexive-evaluative — is substantiated as grown out of the system of professional qualities formed within traditional singing practice. Each component is provided with a theoretical basis and a measurable indicator.

Keywords: performance competence, future singer, traditional singing, competence-based approach, component structure, performing mastery, professional reflection, bastakor works, oral tradition.

Аннотация. В статье раскрывается педагогическая сущность понятия исполнительской компетентности будущих певцов традиционного направления. Уточнены смысловые границы терминов «хонанда», «хофиз» и «ашулачи», предложено педагогическое определение категории «будущий певец» как субъекта исследования. Проанализирован ряд знание — умение — навык — мастерство — компетентность; граница между мастерством и компетентностью установлена по двум признакам: по структуре и по предмету измерения. Проведён сравнительный анализ существующих компонентных моделей (Н.В.Васильева, А.А.Хотенцев, Ма Сяо, Ду Сывэй, Х.Т.Ботирова) и обоснована пятикомпонентная структура исполнительской компетентности — мотивационно-ценностный, знаниево-теоретический, вокально-технический, художественно-интерпретационный и рефлексивно-оценочный компоненты, — выращенная из системы профессиональных качеств, сложившейся в практике традиционного пения. Каждый

компонент обеспечен теоретическим основанием и измеряемым показателем.

Ключевые слова: исполнительская компетентность, будущий певец, традиционное пение, компетентностный подход, компонентная структура, исполнительское мастерство, профессиональная рефлексия, произведения бастакоров, устная традиция.

XX asr oxiri — XXI asr boshlarida ta’lim natijasini baholashga bo‘lgan yondashuv tubdan o‘zgardi. Bilim hajmini o‘lchashga qaratilgan an’anaviy mezonlar ta’lim oluvchining real vaziyatda faoliyat ko‘rsatish qobiliyatini aks ettirmasligi ma’lum bo‘ldi: nazariy bilimni to‘liq o‘zlashtirgan mutaxassis amaliy vazifani hal qilishda ojiz qolishi mumkin. Ushbu nomuvofiqlik pedagogika fanida natijaga yo‘naltirilgan yangi paradigmani — kompetensiyaviy yondashuvni shakllantirdi. Uning mohiyati shundan iboratki, ta’lim natijasi o‘zlashtirilgan ma’lumot hajmi bilan emas, balki shu ma’lumotni faoliyatda qo‘llash qobiliyati bilan o‘lchanadi.

Jahon oliy musiqiy ta’limida ijrochi mutaxassis tayyorlash sifati bugungi kunda aynan shu doirada baholanmoqda. Ijrochilik kompetentligi tor ma’nodagi texnik ko‘nikma sifatida emas, balki nazariy bilim, vokal-texnik mahorat, badiiy-uslubiy talqin qobiliyati va kasbiy refleksiya birligi sifatida talqin qilinmoqda. Ayni paytda og‘zaki an’anadagi professional musiqa merosini institutsional ta’lim sharoitiga moslashtirish, uning pedagogik salohiyatidan tizimli foydalanish zarurati kuchayib bormoqda.

An’anaviy xonandalik yo‘nalishida bu vazifa o‘ziga xos qiyinchilik bilan bog‘liq. An’anaviy amaliyotda xonandaga qo‘yiladigan kasbiy talablar tizimi mavjud va u tasodifiy emas: yuz yillik ijrochilik tajribasidan o‘sib chiqqan, ustozlar avlodlari tomonidan sinovdan o‘tgan. Biroq bu tizim pedagogik apparat holatiga keltirilmagan. Undagi sifatlar tavsiflovchi shaklda ifodalangan, o‘lchov birligiga ega emas, darajalarga ajratilmagan va diagnostik vositalar bilan ta’minlanmagan. Natijada o‘qituvchi talaba ijrosini baholaganda o‘z tajribasiga tayanadi, bu esa bahoning boshqa o‘qituvchi bahosi bilan taqqoslanishini imkonsiz qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi — bo‘lajak xonandalarning ijrochilik kompetentligi tushunchasining pedagogik mohiyatini ochib berish, uni qo‘shni kasbiy toifalardan chegaralash hamda an’anaviy xonandalik amaliyotida shakllangan kasbiy sifatlar tizimiga tayanuvchi komponentli tuzilmani asoslashdan iborat.

Kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslarini ishlab chiqishda I.A.Zimnyaya tadqiqotlari muhim o‘rin tutadi. Muallif kompetensiyalarni uch guruhga ajratadi: shaxsning o‘ziga, hayot faoliyati subyekti sifatida taalluqli kompetensiyalar; shaxsning boshqa odamlar bilan o‘zaro munosabatiga taalluqli kompetensiyalar; insonning faoliyatiga taalluqli kompetensiyalar [1]. Bu klassifikatsiyaning ahamiyati shundaki, u kasbiy sifatlarni bir tekislikda emas, uch xil yo‘nalishda ko‘rib chiqish imkonini beradi. Bo‘lajak xonanda tayyorgarligiga tatbiq etilganda uchala yo‘nalish o‘z aksini topadi: an’anaga va kasbga munosabat birinchi guruhga, tinglovchi hamda ustoz bilan muloqot ikkinchi guruhga, bevosita ijro faoliyati esa uchinchi guruhga tegishli bo‘ladi.

E.F.Zeer kasbiy ta’lim psixologiyasiga bag‘ishlangan tadqiqotlarida kasbiy shakllanish tushunchasini asoslab, uning bosqichli tabiatini ko‘rsatadi: shaxsning kasbiy rivojlanishi bir tekis kechmaydi, sifat jihatidan farqlanuvchi bosqichlar orqali o‘tadi va har bir bosqich o‘ziga xos vazifalar hamda qiyinchiliklar bilan tavsiflanadi [2]. Ushbu qoida ijrochilik kompetentligini bir marta o‘lchanadigan holat sifatida emas, bosqichma-bosqich shakllanadigan jarayon sifatida qarashni talab qiladi.

A.K.Markova professionalizm psixologiyasiga bag‘ishlangan ishida kasbiy kompetentlikning turlarini ajratadi va mutaxassisning professionalizmga tomon harakatidagi darajalarni tavsiflaydi

[3]. Bu yerda ikki muhim qoida mavjud: kasbiy kompetentlik yagona, bo‘linmas sifat emas — u turli tomonlarga ega va har bir tomon o‘z mezoni bilan o‘lchanadi; darajalarning mavjudligi esa kompetentlikni “bor yoki yo‘q” tarzida emas, shakllanganlik o‘lchovida baholash imkonini beradi. Umumpedagogik nuqtai nazardan kompetensiyaviy yondashuvning o‘qituvchi faoliyatidagi o‘rni V.A.Slastenin va hammualliflari tadqiqotlarida yoritilgan [4].

Mazkur tushunchalarning o‘zbek musiqa pedagogikasidagi qo‘llanilishi alohida ahamiyatga ega, chunki terminologiya faqat tarjima orqali kiritilsa, u milliy pedagogik an’anadan uzilib qoladi va sun’iy tuzilma bo‘lib ko‘rinadi. R.G‘.Qodirov ishlarida bazaviy atamalar tizimi shakllangan bo‘lib, unda bilim, ko‘nikma va malaka tushunchalari ketma-ket bosqichlar sifatida ta’riflanadi: bilim — borliqni anglashning amalda sinalgan natijasi; ko‘nikma — g‘ayriixtiyoriy darajagacha yetkazilgan harakat; malaka esa mavjud bilim va ko‘nikmalardan to‘g‘ri hamda samarali foydalanish qobiliyatidir [5]. Muallif mohir ijrochining yuksak san’ati faqatgina tug‘ma iqtidorning natijasi bo‘libgina qolmay, ko‘proq ta’lim va kundalik qattiq mehnat natijasi ekanini alohida qayd etadi [5]. Musiqa pedagogikasining predmeti sifatida musiqiy-pedagogik jarayon, uning ilmiy asoslari qatoriga esa umumiy pedagogika, psixologiya, fiziologiya, akustika, estetika va musiqashunoslik kiritiladi [6].

An’anaviy xonandalik amaliyotidagi kasbiy sifatlar tizimi uslubiy adabiyotda yozma shaklda qayd etilgan. K.Bo‘riyeva bu sifatlarni ikki guruhga ajratadi: tabiiy jihatlar — iste’dod, ovoz, tasavvur, idrok, tafakkur, musiqiy eshitish qobiliyati, xotira va talqin; amaliyotda o‘zlashtiriladigan jihatlar — eshitish qobiliyatini muntazam mashq qildirish, so‘z va ohangni yod olish, aniq talaffuz, ravon va mazmunli talqin, ovozni to‘g‘ri ishlatish, jo‘rovozni tinglab hamnafaslikni sezgan holda ijro etish hamda asarga ijodiy munosabatda bo‘lish [12]. O‘.Rasulov esa an’anaviy xonandalikka tayyorlanayotgan ovozni baholashda oltita jihatni — ovoz sadosi, tabiiy tarzda shakllangan xonandalikka xos unsurlar (nola, qochirim), xotira, zehn va iqtidor, kuy va she’rga munosabat, nutq hamda ta’limga qadar shakllangan musiqiy idrok darajasini ajratadi [13]. H.Isroilova-Qosimova o‘tmish davr musiqachilari ovozlarni ta’riflash va kasbiy baholash uchun maxsus atamalar tizimidan foydalanganini, biroq respublikada joriy etilgan maxsus musiqa o‘quv tizimida bu tajriba deyarli qo‘llanilmaganini ko‘rsatadi [14].

Xorijiy adabiyotdagi manzara ham chegaralashni talab qiladi. N.Moura va hammualliflarining yakka ijrochilikni baholash tizimlariga bag‘ishlangan tizimli sharhida ko‘pchilik tizimlar bitta texnik kategoriya va bitta ifodaga oid kategoriya atrofida qurilgani aniqlangan [17], ya’ni ular mohiyatan mahorat darajasini o‘lchashga yo‘naltirilgan. Kompetensiyaviy yondashuv doirasidagi ishlarda esa baholash predmetiga motivatsion va refleksiv qatlamlar ham kiritiladi. Xususan, G.Bi va A.Rauduvaitė ishida bo‘lajak musiqa mutaxassislarining kuylash faoliyatidagi o‘z-o‘ziga ishonchi mustaqil tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilgan [18].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. — 42 с.

2. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования: учебник для вузов. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Юрайт, 2020. — 395 с.

3. Маркова А.К. Психология профессионализма. — М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. — 312 с.

4. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика: учеб. пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / под ред. В.А. Сластенина. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 576 с.

5. Qodirov R.G‘. Musiqa pedagogikasi: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent: “Musiqa” nashriyoti, 2018. — 616 b.

6. Кадыров Р.Г. Музыка и педагогика: монография. — Ташкент: “Complex Print”, 2022. — 376 с.

7. Ду Сывэй. Формирование певческих умений у вокалистов в высших учебных заведениях КНР: дисс. … канд. пед. наук: 13.00.08. — Москва: МГУКИ, 2008. — 215 с.

8. Botirova X.T. Madaniyat va san’at sohasida kadrlar tayyorlash istiqbollari // Madaniyat va san’at ta’lim tashkilotlarida o‘qitishning zamonaviy metodlari: Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami. — Toshkent: Madaniyat ta’limi markazi, 2025. — 285-b.

9. Bo‘riyeva K. Ansambl sinfi (An’anaviy xonandalik): O‘zbekiston davlat konservatoriyasi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2017. — 77 b.

10. Rasulov O‘. An’anaviy xonandalik o‘qitish metodikasi. — Toshkent, 2006.

“FIKR TARBIYASI” TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK TALQINI VA MOHIYATI

Tolipov O‘tkir Qarshiyevich
Nizomiy nomidagi O‘zMPU professori, pedagogika fanlari doktori

Annotatsiya.Maqolada “fikr tarbiyasi” tushunchasining tarixiy genezisi va pedagogik mohiyati tahlil qilingan. Tushunchaning mohiyati Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abdulla Avloniy kabi allomalarning shaxs aqliy yetukligi, bilim olishga intilishi va axloqiy kamolotining o‘zaro birligiga doir qarashlari asosida yoritilgan. Fikr tarbiyasi shaxsning intellektual rivojlanishi va axloqiy kamolotini ta’minlovchi yaxlit pedagogik jarayon sifatida tavsiflangan.

Tayanch tushunchalar: fikr tarbiyasi, tarixiy genezis, pedagogik jarayon, aqliy yetuklik, mustaqil fikrlash, tahliliy fikrlash, tanqidiy fikrlash, ijodiy fikrlash.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ «ВОСПИТАНИЕ МЫСЛИ»

Толипов Уткир Каршиевич
Профессор УзНПУ имени Низами, доктор педагогических наук

Резюме.В статье анализируются исторический генезис и педагогическая сущность понятия “идейное воспитание”. Сущность данного понятия раскрывается на основе взглядов таких мыслителей, как Абу Наср аль-Фараби, Абу Али ибн Сина и Абдулла Авлони, на взаимосвязь интеллектуальной зрелости личности, стремления к приобретению знаний и нравственного совершенствования. Воспитание мышления характеризуется как целостный педагогический процесс, обеспечивающий интеллектуальное развитие личности и её нравственное совершенствование.

Ключевые понятия: идейное воспитание, исторический генезис, педагогический процесс, интеллектуальная зрелость, самостоятельное мышление, аналитическое мышление, критическое мышление, творческое мышление.

PEDAGOGICAL INTERPRETATION AND ESSENCE OF THE CONCEPT OF «THINKING EDUCATION»

Tolipov Utkir Karshiyevich
Professor at the Nizami National Pedagogical University, Doctor of Pedagogical Sciences

Abstract.The article analyzes the historical genesis and pedagogical essence of the concept of “ideological education.” The essence of this concept is revealed based on the views of such thinkers as Abu Nasr al-Farabi, Abu Ali ibn Sina, and Abdulla Avloni on the interrelationship between the intellectual maturity of the individual, the aspiration to acquire knowledge, and moral development. Thinking education is characterized as an integral pedagogical process that ensures the intellectual development and moral improvement of the individual.

Key words: ideological education, historical genesis, pedagogical process, intellectual maturity, independent thinking, analytical thinking, critical thinking, creative thinking.

Jamiyatning axborotlashuvi ta’lim tizimida raqamli muhitning shakllanishi va barqarorlashuviga zamin yaratdi. Buning natijasida axborotlarni tezkor izlash va topish imkoniyati yuzaga keldi. Har qanday hodisada ijobiy afzalliklar namoyon bo‘lishi bilan salbiy jihatlar ko‘zga tashlanganidek, ta’lim muhitida raqamli texnologiyalar vositasida o‘quv axborotlari – bilimlarga ega bo‘lish

bo‘lish jarayoni talabalarda fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga to‘sqinlik qilmoqda. Bu esa o‘z navbatida uzluksiz ta’limning barcha bosqichlari, jumladan, OTMda ham fikr tarbiyasini keng ko‘lamda uzluksiz tashkil qilishni taqozo etmoqda. Binobarin, fikr tarbiyasi jarayonida talabalarda izchil ravishda nafaqat o‘quv axborotlarini, balki pedagogik faoliyat bilan bog‘liq bilimlarni yorituvchi har qanday turdagi ma’lumotlarni samarali izlash, tahlil qilish, umumlashtirish, ijodiy qayta ishlash va o‘zlashtirish malakalari rivojlanadi.

Bundan o‘n bir asr avval Abu Nasr Forobiy (873-950 yy.) tomonidan ilgari surilgan pedagogik qarashlarda “fikr” atamasi yoki unga bog‘liq sifatlar alohida mustaqil tushuncha sifatida tahlil qilinmagan bo‘lsa ham shaxsning aqliy qobiliyati bilan bog‘liq xususiyatlar tilga olingan. Jumladan, shaxsga xos fazilatlar to‘g‘risida so‘z yuritilar ekan, ular fikriy va xulqiy fazilatlar kabi ikki guruhga ajratilgan. Mutafakkirning fikriga ko‘ra, xulqiy fazilatlar intiluvchi quvvat sanalib, unda iffat, shijoat, saxiylik, adolatlilikni o‘z ichiga olsa hamda bu turdagi yomon sifatlar umumiy holda “razillik” deb baholanadi; aqliy fazilatlar asosini aqliy quvvat tashkil qilib, aqllilik, donolik, zehnlilikdan iboratdir [7, – 42-b.].

Abu Ali ibn Sino esa shaxsning aqliy qobiliyati turli bilimlarni o‘rganish [4, – 95-б.]ga imkon yaratuvchi samarali tashkil qilingan aqliy tarbiyaning natijasi ekaniga e’tibor qaratar ekan, uning o‘z aqliy qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish va haqiqatni anglab yetish imkoniyatlari [3, – c. 227] yuqori ekaniga ishongan.

Fikr tarbiyasini tashkil etishda samarali bo‘lgan strategiyalar to‘g‘risida so‘z yuritishdan avval mazkur tarbiyaning umumiy mohiyatini yorituvchi tayanch tushunchalar mazmunini pedagogik nuqtayi nazardan yoritish maqsadga muvofiq sanaladi.

Milliy pedagogikada “fikr tarbiyasi” tushunchasi ma’rifatparvar pedagog, davlat arbobi Abdulla Avloniiy (1878-1934 йиллар) tomonidan 1913 yilda toshbosma usulida bosilib, 1917 yilda ikkinchi bor nashr qilingan “Turkiy guliston yoxud axloq” asari [1, – 4-b.]da ilk marta tilga olingan. Alloma garchi atamani tushuncha sifatida sharhlamagan bo‘lsada, biroq, uning mazmunini shunday talqin etgan: “Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko‘p zamonlardan beri taqdir qilinub kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur. Fikr insonning sharofatlik, g‘ayratli bo‘lishiga sabab bo‘ladur. Bu tarbiya muallimlarning yordamiga so‘ng daraja muhtojdurki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog‘liqdur. Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bor bo‘lsa ham, ikkisi bir-biridan oyilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kabidur” [1, – 13-b.].

A.Avloniyning fikriga ko‘ra, fikr tarbiyasi eng kerakli, muqaddas bir vazifa bo‘lib, fikrni to‘g‘ri yo‘naltirish va rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida qaralishi zarur. Binobarin, shaxsning g‘ayratli, harakatchan bo‘lishi, hayotda muvaffaqiyat qozonishi, yutuqlarga erishishi ham fikr tarbiyasi, fikrning quvvati, kengligi esa pedagogning tarbiyaviy ta’siriga bevosita bog‘liq.

Bu o‘rinda alloma o‘z fikrini hayotiy misol yordamida yanada oydinlashtiradi. Ya’ni, “joy solinmagan yaxshi bir uyning ichida o‘tirmak mumkin o‘lmadig‘i kabi, ichiga har xil yangi ashyolar to‘ldurub ziynatlangan eski imorat ham o‘lturushga yaramaydur. Basharti o‘ltursa, insonlar: “Eski uyga yangi zoldivor”, “kir ko‘ylakka jun jiyak”, “mis qozonga loy tuvoq” deb hajv, kulgi qilurlar” [1, – 13-b.].

Abdulla Avloniyning fikriga ko‘ra, har bir shaxsda fikr to‘g‘ri tarbiyalanar ekan, u xanjar, olmos kabi o‘tkir bo‘ladi, buning aksi bo‘lgan vaziyat (fikr “zang” bosgan vaqt)da esa shaxsning ruhi tiniq bo‘lsada, ammo zamiri (a. “مَرِيضٌ”) [8], ya’ni, vijdoni, ichki dunyosi, his-tuyg‘ulari nursiz bo‘ladi.

Qayd etib o‘tilganidek, tushuncha sifatida bir asr avval qo‘llanilgan, shu bilan birga shaxs

ongi, tafakkurining shakllanishi hamda rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo‘lishiga qaramay, “fikr tarbiyasi” atamasi pedagogika leksikonida faol qo‘llanilmagan. Milliy pedagogik fikrlar taraqqiyoti tarixida shaxsni fikrlashga undash, voqea, hodisa va jarayonlarni tahlil qilishda sabab-oqibatini tahlil qilish, ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni topish ko‘nikma, malakalarini shakllantirishda “aqliy tarbiya” (“aql tarbiyasi”) tushunchasi qo‘llanilib kelingan. Xususan, Abu Ali ibn Sino (980-1037 yy.) [5, – 10-б.] hamda Yan Amos Komenskiy [6, – 408-б.] tarbiya turlarini guruhlashtirishga quyidagicha yondashgan (1-jadval):

1-jadval. Tarbiya turlari

(Abu Ali ibn Sino va Yan Amos Komenskiy g‘oyalariga ko‘ra)

Abu Ali ibn Sino	Yan Amos Komenskiy
1. Aqliy tarbiya. 2. Badan tarbiyasi. 3. Nafosat tarbiyasi. 4. Axloq tarbiyasi. 5. Mehnat tarbiyasi	1. Aqliy tarbiya. 2.Axloqiy tarbiya. 3. Diniy tarbiya

Abdulla Avloniy esa tarbiyani badan, fikr va axloq tarbiyasi kabi turlarga ajratib, “fikr tarbiyasi”ni shaxsning aqliy kamolotini ta’minlovchi, uning fikrlash qobiliyati, zehni, zakovati hamda dunyoqarashini rivojlantiruvchi muhim yo‘nalish sifatida talqin etadi.

Ayni o‘rinda shuni alohida ta’kidlab o‘tish joiz, milliy pedagogikada fikr tarbiyasining imkoniyati faqatgina intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish bilan cheklanmaydi. Misol uchun, A.Avloniy fikrning rivojini shaxsda axloqiy sifatlarning shakllanishi, ilm o‘rganishga bo‘lgan rag‘bat (motivatsiya)ning yuzaga kelishi va ortishi, qolaversa, umumiy kamolot bilan uzviy bog‘laydi.

Shu sababli fikr tarbiyasini zamonaviy pedagogikada keng qo‘llanilayotgan, tanqidiy fikrlash, mustaqil fikrlash yoki intellektual kompetentlik tushunchalarining sinonimi deb emas, balki ularni o‘z ichiga oluvchi, shu bilan birga axloqiy-ma’naviy yo‘nalish bilan boyitilgan milliy pedagogik xarakterdagi konseppual yondashuv sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan to‘g‘ri sanaladi. Zero, Abdulla Avloniyning “fikr agar yaxshi tarbiyat topsa...” degan g‘oyasi ham fikrni shunchaki rivojlantirishni emas, balki uni to‘g‘ri tarbiyalash zarurligini ko‘rsatadi.

XIX asrning so‘nggi choragida Yevropa mamlakatlari hamda AQSHning oliy ta’lim muassasalarida talabalarining o‘quv-bilish faoliyati tahlil qilinganda bilim olishga bo‘lgan qiziqishlarining pasayganligi kuzatildi. Shunda talabalarga tayyor bilimlarni berish avvalgidek

samarali yondashuv bo‘lmay qolgani ma’lum bo‘ldi. Shu bois endilikda talabalarni o‘quv axborotlarini mustaqil, jamoaviy o‘zlashtirish, ma’lumotlarni tahlil qilish, sintezlash va qayta ishlashga jalb qilish orqali muammoli vaziyatlarni hal qilishga yo‘naltirish maqsadga muvofiq deb topildi. Bu yondashuvga ko‘ra endilikda talabalar auditoriyada sust tinglovchi emas, balki, ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanishi lozim edi.

Ana shu maqsadga erishish yo‘lida qariyib bir yarim asr vaqt mobaynida bosqichma-bosqich o‘qitish jarayoniga o‘zida yangi ta’limiy g‘oyalarni aks ettirgan pedagogik texnologiyalar, jumladan, muammoli, vizual, individual, dasturiy, loyiha, tabaqalashtirilgan, o‘yin, rivojlantiruvchi, modul, hamkorlik, kompyuter, interfaol, elektron (E-learning), aralash (blended learning) hamda masofaviy ta’lim turlarini tatbiq qilish orqali talabalarning o‘quv-bilish faolligini oshirishning choralari belgilanmoqda. Bu davrda asosiy e’tibor talabalarda o‘quv materiallarini o‘zlashtirish tahliliy, tanqidiy, ijodiy va kreativ yondashish qobiliyatini rivojlantirishga qaratildi. Binobarin, o‘quv materiallarini o‘zlashtirishga nisbatan tahliliy, tanqidiy, ijodiy va kreativ yondashish talabalarning oddiy ma’lumotni qabul qilishdan uni anglash, qayta ishlash va yangi bilimga aylantirish bosqichiga o‘tishini ta’minlaydi. Tahliliy yondashuv o‘quv materialini tarkibiy qismlarga ajratib, ular o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishlarni aniqlashga; tanqidiy yondashuv esa ma’lumotni dalillar asosida baholash, muqobil fikrlarni solishtirish va asoslangan xulosa chiqarishga imkon beradi. Ijodiy yondashuv mavjud bilimlar asosida yangi g‘oya, yechim va yondashuvlarni shakllantirishni, kreativ yondashuv esa muammoga noodatiy, original va samarali yechim topish qobiliyatini rivojlantiradi. Shu jihatdan, mazkur yondashuvlarning uyg‘un qo‘llanilishi talabalarda mustaqil, mantiqiy, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirib, ularning o‘quv-bilish faolligini oshirishning muhim pedagogik sharti hisoblanadi.

Generativ sun’iy intellektning yaratilishi va ijtimoiy sohalar, xususan, ta’lim tizimiga faol ta’sirining kuchayishi natijasida so‘nggi uch yil ichida yetakchi xorijiy mamlakatlarda “intellektual ta’lim” nomli o‘qitish turi o‘qitish amaliyotiga joriy qilinmoqda. Mohiyatiga ko‘ra “generativ sun’iy intellekt” tushunchasi ongli mavjudot tomonidan bajariladigan fikriy (aqliy) jarayonlar: fikrlash, axborotlarni idrok qilish, ularning mazmunini tushunish, ma’lumotlarni umumlashtirish, qayta ishlash va ulardan amaliy faoliyatda foydalanish kabi vazifalarni amalga oshiruvchi raqamli qurilma yoki kompyuter boshqaruviga asoslangan robot ma’nosini anglatadi.

Zamonaviy sharoitda generativ sun’iy intellektlarni yaratish borasidagi “izlanishlar o‘z oldiga shaxsga xos mantiqiy fikrlash, idrok etish, umumlashtirish va tajriba orqali o‘rganish kabi aqliy (fikriy) jarayonlarni amalga oshira oladigan intellektual tizimlarni yaratish” [2]ni maqsad qilib qo‘ygan.

Aytib o‘tilganidek, talabalar tomonidan o‘quv materiallarining tahliliy, tanqidiy, ijodiy, kreativ o‘zlashtirilishida fikrlash, tushunish, idrok, mulohaza yuritish, tafakkur qobiliyati, fikriy quvvatga ega bo‘lishlari muhim ahamiyatga ega. Shu bois OTMda ta’lim, shuningdek, fikr tarbiyasini tashkil qilishda talabalarning fikrlash quvvati hamda qobiliyatiga ega bo‘lishlariga erishish uchun zarur sharoitni yaratish talab qilinadi.

Qolaversa, fikr tarbiyasini tashkil qilishda pedagoglar mazkur jarayonga ham psixologik ham pedagogik nuqtayi nazardan yondasha olishlari zarur. Zero, fikr tarbiyasi yaxlit, bir butun jarayon sifatida ikkita eng muhim psixologik va pedagogik komponentlar negizida amalga oshiriladi. Ya’ni, shaxs ongi, diqqati, idroki, xotirasi, tasavvuri va tafakkurining o‘zaro uyg‘un rivojlanishiga asoslanib, o‘qitishning samarali shakl, metod, usul va vositalardan maqsadli foydalangan holda talabalarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish, dalillash, xulosa chiqarish va o‘z fikrini refleksiv baholash kabi sifatlar rivojlantiriladi.

Psixologik nuqtayi nazardan bilimlarni o‘zlashtirish bir martalik jarayon emas, balki insonning

axborotni qabul qilishi, anglashi, xotirada saqlashi, qayta ishlashi va amaliyotda qo‘llashiga asoslangan izchil jarayon sanaladi. Shu sababli fikrlash muammoni anglashdan boshlanib, uni hal qilish va olingan natijani baholashgacha bo‘lib, muayyan izchillikda amalga oshadigan aqliy faoliyat jarayoni sanaladi. Turli psixologik yondashuvlarda fikrlash jarayonining bosqichlari turlicha talqin qilinadi. Shunga qaramay, aksariyat adabiyotlarda o‘quv-bilish faoliyatida kuzatiladigan fikrlash jarayonining muhim bosqichlari sifatida quyidagi model e’tirof etiladi: muammoni anglash → savol qo‘yish → ma’lumot izlash → tahlil qilish → muqobil fikrlarni shakllantirish → dalillash → qaror qabul qilish → xulosalash → refleksiya.

Anglanganidek, mazkur model o‘zida tanqidiy, tahliliy hamda ijodiy fikrlashga xos tarkibiy asoslar (elementlar)ni birlashtiradi. Shunga ko‘ra u fikr tarbiyasini faqatgina nazariy bilim berish jarayoni sifatida emas, balki talabalarni mustaqil mulohaza yuritish, dalillash, qaror qabul qilish va o‘z fikrlarini baholashga o‘rgatish jarayoni sifatida asoslash imkonini beradi.

Tayanch tushuncha mohiyatini nazariy jihatdan o‘rganish samarali tashkil qilingan fikr tarbiyasi quyidagi natijalarni kafolatlaydi (2-jadval).

Shunday qilib, nazariy tahlil natijalarining ko‘rsatishicha, “fikr tarbiyasi” tushunchasining tarixiy genezisi Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abdulla Avloniy kabi allomalarning shaxsning aqliy jihatdan yetukligi, bilim olishga intilishi va axloqiy kamoloti birligini ifodalovchi qarashlari negizida shakllangan.

2-jadval. Samarali tashkil qilingan fikr tarbiyasining muhim natijalari

Muhim natijalar	Mazmuni
Aqliy etuklik	Bilimlar mohiyatini anglash, tahlil qilish, umumlashtirish va xulosa chiqarish
Mustaqil fikrlash	Tayyor fikrni takrorlamasdan, o‘z nuqtayi nazarini shakllantirish va shaxsiy yondashuvlarni bayon qilish
Mantiqiy tafakkur	Voqea, hodisa, jarayonlar mohiyatini yoritishda sabab-oqibat aloqalarini anglay olish
Mushohada yuritish	Masalaga har tomonlama, chuqur yondashgan holda dalillar asosida fikr yuritish
Fikrning kengligi	Voqea, hodisa, jarayonlarni turli nuqtayi nazarlar asosida baholash
Ijodiy yondashuv	Voqea, hodisa, jarayonlar mazmunini tavsiflashda yangi g‘oya, yechim va yondashuvlarni ilgari surish
Bilim olishga intilish	Bilim olishga qiziqish va bilimlarni o‘zlashtirish jarayonida intellektual faollikni namoyon qilish

Zamonaviy pedagogik talqinda fikr tarbiyasi ta’lim jarayonida talabalarning tayyor bilimlarni o‘zlashtirishlari bilan cheklanmay, ularda axborotni tahlil qilish, baholash, qayta ishlash, dalillash va mustaqil xulosa chiqarish faolligini ta’minlaydi. Shu bilan birga mazkur tarbiya shaxsning fikrlari, qarashlarini ezgu maqsadlar, ma’naviy-axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy mas’uliyat bilan uyg‘unlashtirishni ham nazarda tutadi. Shu bois fikr tarbiyasi shaxsning intellektual rivojlanishi hamda shaxsiy axloqiy kamolotini birlashtiruvchi yaxlit pedagogik jarayon hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: “Yoshlar nashriyot uyi”, 2018. – 4-b.
2. Ergasheva Sh. Sun’iy intellekt va ta’lim kelajagi // https://minjusttraining.uz/news/ suniy-intellekt-va-talim-kelajagi.
3. Мухаметзянова И.Г. Педагогическое наследие Ибн Сины // Ж. Минбар. Исламские исследования. – Казань: 2013. - № 2. Том 6. – С. 227.
4. Ҳошимов К., Нишонова С. Педагогика тарихи / Дарслик. – Т.: А.Навоий номидаги

Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2005. – 95-б.

5. Саипова Д.Ю. Педагогика назарияси ва тарихи / Маърузалар матни. – Т.: Ўзбекистон давлат консерваторияси нашриёти, 2008. – 10-б.

6. Педагогика тарихи / Педагогика олий ўқув юртлари ва дорилфунунлар талабалари учун ўқув қўлланма) / К.Ҳошимов, С.Нишонова, М. Иномова, Р.Ҳасанов. – Т.: Ўқитувчи, 1996. — 408-б.

7. Qambarov M. Pedagogika tarixi / O'quv qo'll. – T.: Bavoz, 2022. – 42-b.

8. Zamir ismining ma'nosi // https://bilmaysizmi.uz/ismlar/zamir.

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЕ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ, МОДЕЛЕЙ И УСТАНОВОК У МОЛОДЕЖИ УЗБЕКИСТАНА

Садиков Талиб Олтунович
Независимый соискатель Бухарского государственного педагогического института
Старший преподаватель
Филиал МГУ им М.В.Ломоносова в г.Ташкенте

Аннотация. В данной статье пишется о результатах социологических исследований Узбекистана, освещающих факторы и установки семейных ценностей у молодежи. Опрос подтверждает, что для современной молодежи характерны изменения направленности жизненных ориентаций от социальной составляющей к индивидуальной. Это относится к ценностям молодежи в плане профессиональной карьеры.

Ключевые слова. Установки, семейные ценности, аксиологический подход, гуманизация, глобализация, тенденции, фамилистика, семья, семейные ценности, компетентность, социальная педагогика, брак.

Annotatsiya. Ushbu maqolada yoshlarda oilaviy qadriyatlar omillari va ustanovkalarini yorituvchi O‘zbekiston sotsiologik tadqiqotlari natijalari haqida yoziladi. So‘rov shuni tasdiqlaydiki, zamonaviy yoshlar uchun hayotiy yo‘nalishlarning ijtimoiy tarkibiy qismdan individualga yo‘naltirilganligining o‘zgarishi xosdir. Bu yoshlarning kasbiy karyera nuqtayi nazaridan qadriyatlariga taalluqlidir.

Tayanch so‘zlar. An’analar, oilaviy qadriyatlar, aksiologik yondashuv, insonparvarlashtirish, globallashuv, tendensiyalar, familistika, oila, oilaviy qadriyatlar, kompetentlik, ijtimoiy pedagogika, nikoh.

Abstract. This article discusses the results of sociological studies conducted in Uzbekistan that examine the factors and attitudes shaping family values among young people. The survey confirms that today’s youth are characterized by a shift in their life orientations from a social focus to an individual one. This applies to young people’s values regarding their professional careers.

Keywords: Traditions, family values, axiological approach, humanization, globalization, trends, family studies, family, family values, competence, social pedagogy, marriage.

Семья как малая группа и социальный институт проходила несколько этапов. Начиналось все с нерегулируемых брачных связях, которые в последствии получило название – промискуитет. Далее брачные связи осуществлялись в самом племени людьми одного поколения и возраста (кровнородственная семья). Потом возникает пуналуальная семья – семья в которой вводится запрет на связи между всеми родственниками. Парная семья – взаимоотношения между мужчиной и женщиной без всяких обязательств. Союзы быстро создаются и также быстро распадаются. И наконец, моногамная семья – союз предполагающий серьезные отношения между одним мужчиной и женщиной с правом ответственностью.

Также существуют и полигамные браки – брак одного мужчины с несколькими женщинами, или наоборот.

Эндогамия (фратрия) предполагает союз внутри одной группы, а экзогамные – вне родовой группы.

В настоящее время «семья», по мнению Д.Попеное, превратилось в понятие «губки» с множеством значений, которая включает в себя любое объединение людей, определяющих

себя в качестве семьи. Современный этап развития общества требует всестороннего изучения особенностей качественного состояния современной узбекистанской молодежи, системы ценностных представлений и установок, преобладающих у молодого поколения, комплексного их изучения.

Молодежь, как особая социальная группа, постоянно находится в фокусе исследований, поскольку она является индикатором происходящих перемен и в целом определяет потенциал развития общества.

Для периода молодости характерно то, что в круг жизненных интересов молодых людей входят многие аспекты социальной действительности, обусловленные разнообразием социальных ориентиров. От того, сможет ли молодой человек выделить среди интересов и ориентиров приоритетный, выстроить своеобразную иерархию жизненных ценностей, зависит успешность его дальнейшего жизненного пути.

Будучи руководителем пресс-службы Республиканского Центра изучения общественного мнения Узбекистана, нами было проведено эмпирическое исследование методом опроса на тему: «Факторы и установки семейных ценностей у молодежи Узбекистана», результаты которого определяют ценность семьи для молодежи Узбекистана.

98,2% респондентов на первый вопрос о наличии цели в личной жизни ответили утвердительно. Это говорит нам о том, что у молодых людей есть свои собственные ориентиры и жизненные установки, на основании которых молодые респонденты выстраивают поведенческие концепции, отражающие их потребности и ценностные установки.

Поставленные молодыми людьми жизненные цели наполняют их жизнь смыслом, заставляют их делать свое дело хорошо и добросовестно, на благо себе, другим людям и обществу. Это позволяет молодым гражданам, стоящим в самом начале своего жизненного пути, осознавать собственную значимость, ощущать себя причастным к событиям, происходящим в их стране и, занимая активную жизненную позицию ради достижения поставленных целей, молодые люди становятся ценными высококвалифицированными специалистами в самых различных отраслях.

Молодые люди уверены, что потенциальные возможности человека, могут быть реализованы, прежде всего, за счет повышения своего образовательного уровня. По мнению участников телефонного опроса, получение высшего образования гарантирует высокий уровень заработной платы, карьерный рост, материальное благополучие и финансовую стабильность. Молодежь осознает, что для того, чтобы быть конкурентоспособными, востребованными на рынке труда, необходимо получить хорошее образование. Молодые люди убеждены, что именно образование является тем социальным лифтом, который позволит им состояться в жизни, добиться успеха в профессиональной деятельности, уверенно чувствовать себя в социуме и выстроить новые стратегии продвижения к новым целям.

Опрос подтверждает, что для современной молодежи характерны изменения направленности жизненных ориентаций от социальной составляющей к индивидуальной. Это относится к ценностям молодежи в плане профессиональной карьеры.

По мнению 66,6% молодежи, одним из основных жизненных устремлений является профессиональный рост и построение карьеры.

В разрезе пола телефонным опросом выявлено, что юноши более ориентированы на карьерный рост или успешную предпринимательскую деятельность (67,2%) в отличие от девушек (34,7%).

Для 65,5% опрошенных молодых людей семья и семейно-брачные отношения являются той ценностью, которая призвана мобилизировать их активность в социально-экономическом и общественно-политическом пространстве.

«Создание семьи и как следствие гармоничные взаимоотношения между супругами, рождение и воспитание детей способствует дальнейшему личностному и карьерному росту граждан», - считают респонденты.

Среди девушек, желающих создать семью 69,1%, в то время как у юношей этот показатель незначительно, но ниже - 60,9%.

Как видно из ответов участников опроса, при почти одинаковых установках на получение образования и профессии далее наблюдается разделение в приоритетах молодого поколения: юношей - к карьере и материальной независимости, девушек - к семье и семейным ценностям; хотя и для юношей, и девушек создать семью и вырастить достойное поколение также остается в приоритете наряду с профессиональными амбициями.

Наряду с целевыми приоритетами: образования, карьеры и семейных ценностей, молодежь не скрывает свое желание стать богатыми и обеспеченными (15,7%), конечно же за счет получения образования, как ответили респонденты.

Так, на вопрос социологов о том, в чем состоит Ваша цель в жизни 77,9% молодых людей отметили – «Получить образование, профессию»; 66,6% - «Стать хорошим специалистом, добиться успеха в профессии или бизнесе»; - 65,5% - «Создать свою семью, вырастить детей»; 44,1% - «Найти и устроиться на работу с хорошей заработной платой» и 15,7% как было отмечено ранее стать богатым и обеспеченным человеком (респонденты имели возможность выбирать несколько вариантов ответов).

Результаты исследования позволили выявить факторы, в наибольшей степени влияющие на успешность реализации жизненных целей современной молодежи. Важное значение, как отмечают 69,5% респондентов, для успешного решения задач, связанных с достижением целей, имеет образование и получение профессии.

Почти каждый второй респондент отметил тот факт, что для достижения собственных целей можно воспользоваться всеми возможностями, прикладывая огромные старания, упорно трудясь в профессиональной или другой сферах, при этом, не отвергая помощи родных и близких людей. Восток – дело тонкое!

Опрос подтверждает, что самым ценным для современной молодежи является семья, сначала та, в которой человек рождается, а затем - созданная им самим. Для большинства молодых людей наличие близких, родных по духу людей, у которых можно найти поддержку и помощь, обрести спокойствие и психологический комфорт, почувствовать себя защищенным от внешних трудностей и невзгод является самым ценным. По мнению 76,6% участников опроса, они не представляют свою жизнь без родителей. Среди участников опроса, ответивших, что самым значимым и ценным для них в жизни являются их родители, преобладает молодежь в возрасте 18-20 лет. Это юноши и девушки, которые только начинают свою взрослую и самостоятельную жизнь и особенно нуждаются в поддержке взрослых членов семьи не только в материальном и финансовом плане, но и духовно-нравственном. Респонденты отмечали, что нуждаются в родительской любви, одобрении, наставлении, направлении, заботе, успокоении. По мнению респондентов данной возрастной категории, родители создают для них фундамент, прочную основу для дальнейшей самостоятельной жизни.

Молодые люди, осознавая ценность семьи для каждого человека, стремятся к созданию собственной семьи, и это подтверждают результаты телефонного опроса, в соответствии с которыми 67,2% опрошенных отметили, что самым ценным для них является их собственная

семья, гармоничные взаимоотношения с супругом/супругой, наполненные любовью и заботой. Респонденты в возрасте 21-25 лет чаще отмечали в своих ответах, что для них важна собственная семья, отношения с супругой/супругом, совместное преодоление жизненных трудностей и совместные успехи, радости и достижения.

Опрос показал, что для 36,7% респондентов ребенок/дети очень важны и они не представляют свою дальнейшую жизнь без них.

По мнению участников опроса, «дети являются нашим продолжением»,

«той частицей, в которой с каждым новым поколением будет жить наше продолжение». Молодые люди в возрасте от 25 лет до 30 чаще отвечали, что не представляют себе жизни без детей и то, что без рождения детей их жизнь потеряла бы смысл.

В ходе опроса 35,1% респондентов указали на то, что ценным в их жизни является здоровье их самих и их родных. По мнению участников телефонного опроса, «здоровье – это бесценное достояние, оно помогает в выполнении жизненных планов, решении основных задач, в преодолении трудностей». Здоровье, сохраняемое и укрепляемое самим человеком, обеспечивает долгую и плодотворную жизнь.

В исследовании было выявлено, что наибольшее влияние на приоритетность тех или иных жизненных целей оказывает принадлежность респондентов к определенной возрастной группе. Естественно, что

для девушек и юношей в возрасте 18-20 лет наиболее важной жизненной целью является получение или продолжение образования, овладение конкретной специальностью или профессией. По мере взросления увеличивается и значимость семейных ценностей для участников опроса,

а обеспечение благополучия близких людей, помощь нуждающимся становится важной жизненной целью. Стремление сделать служебную карьеру, желание повышать свою профессиональную квалификацию более выражено у респондентов от 25 до 30 лет.

Список используемой литературы

1. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию семьи и подготовке молодежи к семейной жизни». № 820. 31 декабря 2020 года

2. Постановление Президента Республики Узбекистан №ПП-3808 «Об утверждении концепции укрепления института семьи в Республике Узбекистан» от 27 июня 2018 года

3. Закон Республики Узбекистан от 11 марта 2019г. № ЗРУ-528 «Об охране репродуктивного здоровья граждан»;

4. Республиканский Центр изучения общественного мнения «Ижтимоий фикр» Электронный ресурс - URL: // https://ijtimoiyfikr.uz//. (Дата обращения – 21.04.2025)

5. Закон Республики Узбекистан от 02.09.2019г. №ЗРУ-562 «О гарантиях равных прав и возможностей для женщин и мужчин»

6. Национальная психологическая энциклопедия. Электронный ресурс - URL: // vocabulary.ru. 14 августа 2022 года.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ ВУЗА

Исамова Покиза Шамсиевна
УзГУМЯ, кандидат педагогических наук,
доцент кафедры педагогики и психологии
https://orcid.org/0009-0008-2428-9431

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические условия эффективного использования цифровых образовательных технологий в процессе профессиональной подготовки студентов высших учебных заведений. Предложена структурно-функциональная модель реализации указанных условий, включающая целевой, содержательно-технологический, организационно-деятельностный и диагностико-результативный компоненты. Систематизированы критерии и показатели оценки эффективности использования цифровых образовательных технологий. Практическая значимость исследования заключается в возможности применения предложенной модели при проектировании электронных образовательных курсов, совершенствовании самостоятельной работы студентов и разработке программ профессионального развития преподавателей высшей школы.

Ключевые слова: цифровизация образования, высшая школа, цифровые образовательные технологии, профессиональная подготовка студентов, педагогические условия, цифровая компетентность, электронное обучение, смешанное обучение, персонализация обучения, цифровая образовательная среда.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE EFFECTIVE USE OF DIGITAL EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF UNIVERSITY STUDENTS

Isamova Pakiza Shamsiyevna
UzSWLU, Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of Department of Pedagogy and Psychology

Abstract. Abstract. This article examines the pedagogical conditions for the effective use of digital educational technologies in the professional training of university students. A structural-functional model for implementing these conditions is proposed, comprising the following components: goal-oriented, content-technological, organizational-operational, and diagnostic-evaluative. Criteria and indicators for assessing the effectiveness of digital educational technologies are systematized. The practical significance of the research lies in the potential application of the proposed model for designing e-learning courses, enhancing students' independent work, and developing professional development programs for higher education faculty.

Keywords: digitalisation of education, higher education, digital educational technologies, professional training, pedagogical conditions, digital competence, e-learning, blended learning, personalised learning, digital learning environment.

Современный этап развития высшего образования характеризуется расширением применения цифровых технологий, трансформацией способов представления учебной информации и изменением требований к профессиональной подготовке выпускников. Цифровизация образовательного процесса предполагает не только использование

электронных учебников, образовательных платформ и интерактивных средств, но и пересмотр педагогических подходов к организации учебной деятельности, взаимодействию преподавателя и студента, оцениванию результатов обучения и формированию профессиональных компетенций. В условиях цифровой трансформации высшей школы особое значение приобретает разработка педагогических механизмов, обеспечивающих целесообразное и результативное применение цифровых образовательных технологий. При этом наличие технических средств само по себе не гарантирует повышения качества образования. Эффективность цифрового обучения зависит от согласованности образовательных целей, содержания учебных дисциплин, применяемых педагогических методов, цифровых ресурсов и системы оценивания.

В докладе ЮНЕСКО о глобальном мониторинге образования за 2023 год подчёркивается необходимость рассматривать технологии как средство поддержки образовательных целей, а не как самостоятельную замену педагогического взаимодействия. В документе также обращается внимание на вопросы доступности технологий, равенства образовательных возможностей и необходимости оценки их фактического вклада в обучение [1]. Данная позиция позволяет рассматривать цифровизацию не как механическое внедрение технических инструментов, а как комплексный процесс педагогического проектирования образовательной среды.

Актуальность вопроса обусловлена противоречием между расширением технических возможностей цифровой образовательной среды и необходимостью научно обоснованного определения условий, при которых применение этих возможностей действительно способствует профессиональному развитию студентов. С одной стороны, цифровые платформы обеспечивают доступ к учебным материалам, интерактивным заданиям, средствам коммуникации и инструментам аналитики. С другой стороны, недостаточная методическая подготовка преподавателей, фрагментарное использование цифровых ресурсов, преобладание репродуктивных заданий и отсутствие систематической обратной связи могут ограничивать образовательный эффект цифровизации. В исследованиях П.Мишры и М. Кёлера обоснована значимость интеграции технологического, педагогического и предметного знания преподавателя. Предложенная ими концепция технологического педагогического предметного знания (TPACK) показывает, что эффективное применение технологий требует согласования цифрового инструментария с содержанием дисциплины и методикой обучения [2]. Это положение имеет принципиальное значение для профессиональной подготовки студентов, поскольку цифровые средства должны соответствовать специфике осваиваемой профессии и характеру решаемых учебных задач.

В Европейской рамке цифровой компетентности педагогов DigCompEdu цифровая компетентность рассматривается как многокомпонентное образование, включающее профессиональное взаимодействие, использование цифровых ресурсов, организацию преподавания и обучения, оценивание, поддержку обучающихся и развитие их цифровых компетенций [3]. Такая трактовка позволяет обосновать необходимость комплексного развития цифровой готовности преподавателей и студентов. В контексте высшего образования цифровые технологии приобретают особую значимость благодаря возможности моделировать профессиональные ситуации, организовывать совместное решение задач, обеспечивать доступ к актуальной информации и создавать условия для индивидуализации обучения. Однако реализация данных возможностей предполагает наличие соответствующих организационных, методических, технологических и диагностических условий.

Первое условие развитие цифровой компетентности преподавателей и студентов. Цифровая компетентность выступает необходимой предпосылкой результативного использования образовательных технологий. Для преподавателя она включает способность выбирать цифровые ресурсы в соответствии с целями дисциплины, проектировать электронные задания, организовывать интерактивное взаимодействие и использовать цифровые инструменты для оценивания результатов обучения.

Для студента цифровая компетентность предполагает умение находить и критически оценивать информацию, применять цифровые инструменты при решении учебных и профессиональных задач, создавать цифровые продукты, сотрудничать в электронной среде и соблюдать нормы академической добросовестности. Недостаточно сформированные цифровые навыки могут приводить к тому, что значительная часть учебных усилий направляется на освоение технических операций, а не на решение содержательных и профессиональных задач. Поэтому обучение работе с цифровыми средствами необходимо интегрировать в содержание дисциплин и организовывать с учётом исходного уровня подготовки студентов.

Второе условие педагогически обоснованный выбор цифровых образовательных технологий. Использование цифровых средств должно определяться конкретными дидактическими задачами. Электронная платформа, видеоматериал, интерактивная симуляция или система тестирования не являются эффективными только в силу своей технологической современности. При выборе инструмента преподавателю необходимо определить, какую образовательную задачу он решает, каким образом поддерживает познавательную деятельность и какие результаты позволяет оценить. Например, электронные тесты могут использоваться для оперативной проверки понимания материала, интерактивные симуляции — для моделирования профессиональных ситуаций, цифровые доски — для совместного решения проблем, а электронные портфолио — для накопления и анализа результатов самостоятельной деятельности. Таким образом, педагогическая целесообразность цифрового инструмента должна выступать главным критерием его включения в учебный процесс.

Третье условие интеграция цифровых технологий с профессионально ориентированным обучением. Профессиональная подготовка студентов предполагает формирование способности применять знания в конкретных видах деятельности. Поэтому цифровые технологии должны обеспечивать не только усвоение теоретического материала, но и выполнение практических заданий, решение профессиональных проблем и создание результатов, отражающих освоение соответствующих компетенций.

Данное условие может реализовываться посредством проектного обучения, анализа профессиональных ситуаций, виртуальных лабораторных работ, цифрового моделирования, разработки электронных проектов и выполнения заданий на основе реальных или приближённых к реальным профессиональных задач. Например, будущие педагоги могут разрабатывать интерактивные учебные материалы, будущие психологи — анализировать учебные кейсы и моделировать программы сопровождения, а студенты языковых направлений — создавать цифровые коммуникативные задания и выполнять проекты в виртуальных группах. При этом характер используемых технологий должен определяться спецификой профессионального направления и содержанием изучаемой дисциплины.

Четвёртое условие персонализация образовательного процесса. Цифровая среда предоставляет возможности для учёта индивидуальных различий студентов. Преподаватель может предлагать дополнительные материалы, задания различной сложности,

индивидуальные консультации и альтернативные способы выполнения учебных заданий. Персонализация предполагает не автоматическое распределение студентов по категориям, а создание условий для осознанного выбора способов освоения материала при сохранении общих образовательных требований. Электронные курсы могут включать диагностические задания, дополнительные объяснения, практические упражнения и материалы для углублённого изучения. На основании результатов текущего оценивания преподаватель может корректировать содержание консультаций и рекомендовать студентам подходящие способы работы. Вместе с тем персонализация должна осуществляться с соблюдением принципов доступности, конфиденциальности и педагогического контроля. Цифровые рекомендации не должны автоматически подменять профессиональное решение преподавателя.

Пятое условие организация интерактивного взаимодействия и совместной учебной деятельности. Цифровая образовательная среда должна поддерживать содержательное взаимодействие между преподавателем и студентами, а также сотрудничество обучающихся между собой. К таким формам взаимодействия относятся обсуждения в электронных курсах, совместная работа над документами, групповое проектирование, взаимное рецензирование заданий, дистанционные консультации и коллективный анализ профессиональных кейсов. Интерактивность имеет педагогическую ценность в том случае, когда она способствует обмену аргументами, совместному решению задач, развитию коммуникации и осмыслению учебного материала. Если цифровая среда используется преимущественно для размещения лекционных материалов и выполнения однотипных тестов, потенциал совместной деятельности остаётся ограниченным. Следовательно, необходимо проектировать такие задания, в которых результат зависит от участия студентов, распределения ролей, обсуждения решений и представления общей работы.

Шестое условие совершенствование цифрового оценивания и обратной связи. Эффективная цифровая образовательная среда должна обеспечивать регулярное получение информации о ходе обучения и результатах выполнения заданий. Для этого могут применяться диагностические тесты, электронные портфолио, рубрики оценивания, взаимное рецензирование, самооценка, аналитика образовательных платформ и индивидуальные комментарии преподавателя. При этом цифровое оценивание не должно сводиться исключительно к автоматической проверке тестовых заданий. Для оценки профессиональных компетенций необходимо учитывать качество решения практических задач, аргументированность выводов, самостоятельность выполнения работы и способность применять знания в новых условиях. Обратная связь должна быть своевременной, конкретной и ориентированной на дальнейшее развитие студента. Она должна не только фиксировать допущенные ошибки, но и объяснять их причины, указывать направления совершенствования и помогать студенту корректировать собственную учебную деятельность.

Таким образом, шесть выделенных условий образуют взаимосвязанную систему, в которой цифровая компетентность участников, педагогически обоснованный выбор инструментов, профессиональная направленность обучения, персонализация, интерактивность и оценивание взаимно дополняют друг друга.

Таблица 1. Педагогические условия эффективного использования цифровых образовательных технологий

Педагогическое условие Основное содержание С р е д с т в а р е а л и з а ц и и Ожидаемый образовательный результат

Развитие цифровой компетентности	Формирование навыков осознанного использования цифровых инструментов	Электронные курсы, цифровые практикумы, методические тренинги	Повышение самостоятельности и цифровой грамотности
Педагогически обоснованный выбор технологий	Соотнесение инструмента с целью обучения и содержанием дисциплины	Интерактивные задания, тестирование, мультимедийные материалы	Более целенаправленная организация учебной деятельности
Профессиональная направленность	Решение задач, приближённых к будущей профессиональной деятельности	Проектное обучение, симуляции, кейсы, виртуальные лаборатории	Развитие практических и профессиональных компетенций
Персонализация обучения	Учёт индивидуального темпа и образовательных потребностей	Дифференцированные задания, индивидуальные траектории, дополнительные ресурсы	Повышение осознанности и самостоятельности обучения
Интерактивное взаимодействие	Организация сотрудничества и совместного решения задач	Форумы, цифровые доски, групповые проекты, взаимное рецензирование	Развитие коммуникации и навыков сотрудничества
Цифровое оценивание и обратная связь	Регулярная диагностика результатов и корректировка обучения	Электронные портфолио, тесты, рубрики, аналитика образовательной платформы	Повышение прозрачности оценивания и качества обратной связи

Источник: составлено автором на основе теоретического анализа научной литературы.

Для системной реализации выявленных педагогических условий предлагается структурно-функциональная модель эффективного использования цифровых образовательных технологий в профессиональной подготовке студентов вуза. Модель представляет собой взаимосвязанную совокупность целевого, содержательно-технологического, организационно-деятельностного и диагностико-результативного компонентов. Каждый компонент выполняет определённую функцию, а их согласованное взаимодействие обеспечивает направленность цифровизации на формирование профессиональных компетенций студентов.

Целевой компонент определяет основную цель цифровизации — повышение качества профессиональной подготовки студентов посредством педагогически обоснованного применения цифровых образовательных технологий. В рамках данного компонента формулируются образовательные задачи, планируемые результаты и требования к профессиональным компетенциям.

Содержательно-технологический компонент включает содержание электронных курсов, цифровые учебные материалы, интерактивные задания, профессиональные кейсы, симуляции и другие средства обучения. Основное требование заключается в согласовании содержания цифровых ресурсов с образовательными результатами и спецификой профессиональной подготовки.

Организационно-деятельностный компонент обеспечивает практическую реализацию модели. Он включает организацию самостоятельной работы, групповых проектов, индивидуальных образовательных траекторий, консультаций и совместной деятельности преподавателей и студентов.

Диагностико-результативный компонент направлен на оценку образовательных достижений и определение степени достижения запланированных результатов. Он предполагает применение критериев, показателей, диагностических процедур и обратной связи, позволяющих корректировать содержание и организацию обучения.

Следовательно, реализация предложенной модели требует согласованных действий преподавателей, студентов, подразделений цифрового обучения и администрации высшего учебного заведения. Оценка результативности цифровизации должна опираться на систему критериев, позволяющих выявить не только частоту использования технологий, но и их вклад в профессиональную подготовку студентов. Количество размещённых электронных материалов, проведённых онлайн-занятий или выполненных тестов само по себе не свидетельствует о повышении качества образования. Более значимым является определение того, насколько применение цифровых инструментов способствует формированию профессиональных компетенций, самостоятельности, познавательной активности и способности применять знания на практике. На основе проведённого теоретического анализа предлагается выделить четыре критерия оценки эффективности.

Мотивационно-ценностный критерий отражает отношение студентов к цифровому обучению, готовность применять цифровые средства для профессионального развития и осознание их образовательной ценности.

Когнитивный критерий характеризует уровень усвоения учебного материала, способность анализировать информацию, критически оценивать цифровые источники и использовать полученные знания при решении проблем.

Практико-деятельностный критерий отражает способность применять цифровые инструменты в учебных и профессионально ориентированных задачах, создавать цифровые продукты, выполнять проекты и работать с профессиональной информацией.

Рефлексивно-оценочный критерий характеризует способность анализировать собственные образовательные результаты, использовать обратную связь, выявлять затруднения и корректировать индивидуальную стратегию обучения.

Таблица 2. Критерии и показатели оценки эффективности цифрового обучения

Критерий Основные показатели Возможные диагностические средства

Мотивационно-ценностный Учебная мотивация; осознанность использования цифровых средств; готовность к самостоятельному обучению Анкетирование, структурированное интервью, анализ учебной активности

Когнитивный Усвоение учебного материала; критическая оценка информации; способность применять знанияДиагностические задания, предметные тесты, анализ решения проблемных задач

Практико-деятельностный Качество выполнения профессиональных заданий; цифровая грамотность; самостоятельность; продуктивность проектной деятельности Практические задания, проекты, экспертные рубрики, электронное портфолио

Рефлексивно-оценочный Способность к самооценке; использование обратной связи; выявление и коррекция ошибок Рефлексивные отчёты, самооценка, взаимное рецензирование, анализ динамики результатов

Источник: разработано автором.

Для практического применения критерии могут быть дополнены уровнями сформированности соответствующих показателей. При этом уровни необходимо определять на основе заранее установленных индикаторов и единых правил оценивания. Высокий уровень предполагает самостоятельное и осознанное использование цифровых инструментов, способность применять знания в профессионально ориентированных ситуациях, критически оценивать информацию и корректировать собственную деятельность. Средний уровень характеризуется преимущественно самостоятельным выполнением типовых цифровых заданий при наличии отдельных затруднений в решении нестандартных

задач, оценке информации или планировании собственной учебной деятельности. Низкий уровень проявляется в затруднениях при самостоятельном выборе и использовании цифровых средств, ограниченной способности применять знания в практических ситуациях и недостаточно сформированных навыках самооценки. Указанные уровни являются предлагаемой авторской системой интерпретации результатов. Для их применения в эмпирическом исследовании необходимо разработать диагностический инструментарий, определить пороговые значения и проверить согласованность оценивания.

Практическое использование предложенной модели предполагает последовательную организацию работы преподавателя и образовательного подразделения. На первом этапе проводится анализ целей дисциплины, профессиональных компетенций, исходного уровня цифровой подготовки студентов и доступной образовательной инфраструктуры. На втором этапе осуществляется проектирование цифрового образовательного контента. Определяются электронные ресурсы, интерактивные задания, профессиональные кейсы, способы организации самостоятельной работы и критерии оценивания. На третьем этапе организуется учебная деятельность. Преподаватель сочетает объяснение материала, самостоятельную работу, интерактивное взаимодействие, выполнение профессионально ориентированных заданий и консультации. На четвёртом этапе осуществляется текущая диагностика. Анализируются результаты заданий, типичные ошибки, участие студентов в совместной деятельности и качество выполненных проектов. На пятом этапе проводится педагогическая корректировка. На основе полученных данных преподаватель уточняет задания, предоставляет дополнительные материалы, изменяет способы обратной связи и при необходимости предлагает индивидуальные образовательные маршруты.

Таблица 3. Этапы внедрения цифровых образовательных технологий в профессиональную подготовку студентов

Этап Основные действия преподавателя Деятельность студентов Ожидаемый результат

Диагностический Анализ целей обучения и исходной подготовленности студентов Выполнение входных заданий, определение образовательных потребностей Определение исходных условий обучения

Проектировочный Разработка цифровых материалов, заданий и критериев оценивания Ознакомление с целями, планирование учебной деятельности Создание методически обоснованной цифровой среды

Деятельностный Организация практических заданий, проектов и взаимодействия Выполнение заданий, сотрудничество, создание образовательных продуктов Формирование профессиональных и цифровых компетенций

Диагностический Проведение текущего оценивания и предоставление обратной связи Анализ ошибок, самооценка, корректировка решений Выявление образовательных достижений и затруднений

Корректировочный Изменение содержания заданий и способов сопровождения Работа над ошибками, выполнение дополнительных заданий Совершенствование образовательной траектории

Источник: составлено автором.

Предложенный алгоритм позволяет рассматривать цифровизацию как непрерывный процесс педагогического проектирования, реализации, оценивания и совершенствования образовательной деятельности. Для повышения практической результативности важно предусмотреть методическую подготовку преподавателей. Она может включать обучение проектированию электронных курсов, разработке интерактивных заданий, использованию

цифрового оценивания, созданию доступных учебных материалов и организации смешанного обучения. Не менее значимым является обеспечение академической добросовестности. При использовании цифровых ресурсов и инструментов искусственного интеллекта необходимо устанавливать правила самостоятельного выполнения заданий, проверки источников, указания заимствований и раскрытия характера использования интеллектуальных инструментов в учебной работе. Дополнительное внимание следует уделять защите персональных данных, доступности цифровой инфраструктуры, предотвращению цифрового неравенства и сохранению содержательного взаимодействия преподавателя и студента. Таким образом, внедрение цифровых технологий должно сопровождаться не только техническим обеспечением, но и системной методической, организационной и диагностической поддержкой.

В результате проведённого теоретического исследования обоснована необходимость комплексного подхода к использованию цифровых образовательных технологий в процессе профессиональной подготовки студентов высших учебных заведений. Установлено, что результативность цифровизации зависит не только от технической обеспеченности образовательного процесса, но и от качества педагогического проектирования, готовности участников обучения, профессиональной направленности заданий и организации обратной связи. Выделены шесть взаимосвязанных педагогических условий эффективного использования цифровых образовательных технологий: развитие цифровой компетентности преподавателей и студентов; педагогически обоснованный выбор цифровых инструментов; интеграция технологий с профессионально ориентированными методами обучения; персонализация образовательных траекторий; организация интерактивного взаимодействия; совершенствование цифрового оценивания и обратной связи. Разработана структурно-функциональная модель, включающая целевой, содержательно-технологический, организационно-деятельностный и диагностико-результативный компоненты. Модель ориентирована на согласование образовательных целей, цифровых ресурсов, профессионально ориентированной деятельности и системы оценивания. Предложена система критериев оценки эффективности цифровизации, включающая мотивационно-ценностный, когнитивный, практико-деятельностный и рефлексивно-оценочный критерии. Их использование может обеспечить комплексную диагностику образовательных результатов и создать основу для дальнейшей корректировки учебного процесса. Практическая значимость результатов заключается в возможности применения предложенных педагогических условий при проектировании электронных образовательных курсов, разработке профессионально ориентированных цифровых заданий, организации самостоятельной работы студентов и совершенствовании программ повышения квалификации преподавателей. Перспективы дальнейших исследований связаны с экспериментальной проверкой модели в условиях высшего учебного заведения, разработкой валидных диагностических инструментов и определением влияния различных способов цифровой организации обучения на формирование профессиональных компетенций студентов.

Следовательно, эффективная цифровизация высшего образования должна рассматриваться не как самоцель, а как педагогически организованный процесс, направленный на повышение качества профессиональной подготовки, развитие самостоятельности студентов и формирование способности применять полученные знания в условиях изменяющейся профессиональной среды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms? Paris: UNESCO, 2023. URL: https://gem-report-2023.unesco.org/

2. Mishra P., Koehler M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. 2006. Vol. 108, No. 6. P. 1017–1054. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x

3. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. DOI: https://doi.org/10.2760/159770

4. OECD. OECD Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. Paris: OECD Publishing, 2023. DOI: https://doi.org/10.1787/c74f03de-en

5. Koehler M. J., Mishra P., Yahya K. Tracing the Development of Teacher Knowledge in a Design Seminar: Integrating Content, Pedagogy and Technology // Computers & Education. 2007. Vol. 49, No. 3. P. 740–762. DOI: https://doi.org/10.1016/j.compedu.2005.11.012

6. Милиева, М. (2023). Psixologiyada motivatsiya muammosiga yondashuvlar . Цифровизация современного образования: проблема и решение, 1(1), 132–134. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/digitalization-modern-education/article/view/24702

7. Milieva, M. G. «About psycholinguistics and neurolinguistics of bilingualism.» Issues of Science and Education 8 (2018): 20.

8. Milieva, Muattar Gaffarovna. «Increasing Students’ Learning Motivation: A Comprehensive Approach.» American Journal Of Social Sciences And Humanity Research 5.05 (2025): 92-94.

YASHIL ENERGETIKA TA'LIMI ORQALI EKOLOGIK SAVODXONLIKNI BOSHQARISH

Imomova Zilola Bobopirovna,
Buxoro davlat texnika universiteti

Annotatsiya. Maqolada yashil energetika ta'limi vositasida talabalarning ekologik savodxonligini shakllantirish va boshqarishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Ekologik savodxonlikning kognitiv, qadriyatli-motivatsion, amaliy-xulqiy va refleksiv-baholash komponentlari aniqlashtirilgan hamda ularni yashil energetika mazmuni bilan integratsiyalash mexanizmlari asoslangan. Yashil energetika ta'limining bilimni ekologik mas'uliyatli xulq-atvorga transformatsiya qilish imkoniyati yoritilgan.

Tayanch iboralar: yashil energetika, ekologik savodxonlik, energiya savodxonligi, ekologik ta'lim, qayta tiklanuvchi energiya, barqaror rivojlanish, energiya samaradorligi.

УПРАВЛЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТЬЮ ПОСРЕДСТВОМ ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ЗЕЛЕНОЙ ЭНЕРГЕТИКИ

Имомова Зилола Бобопировна,
Бухарский государственный технический университет

Аннотация. В статье анализируются педагогические возможности формирования и управления экологической грамотностью студентов средствами образования в области зеленой энергетики. Уточнены когнитивный, ценностно-мотивационный, практико-поведенческий и рефлексивно-оценочный компоненты экологической грамотности, обоснованы механизмы их интеграции с содержанием зеленой энергетики. Раскрыта возможность трансформации экологических знаний в ответственное экологическое поведение посредством образования в области зеленой энергетики.

Ключевые слова: зеленая энергетика, экологическая грамотность, энергетическая грамотность, экологическое образование, возобновляемая энергия, устойчивое развитие, энергоэффективность.

MANAGING ENVIRONMENTAL LITERACY THROUGH GREEN ENERGY EDUCATION

Imomova Zilola Bobopirovna,
Bukhara State Technical University

Abstract. The article analyzes the pedagogical possibilities of developing and managing students' environmental literacy through green energy education. The cognitive, value-motivational, practical-behavioral and reflective-assessment components of environmental literacy are specified, and mechanisms for integrating them with green energy content are substantiated. Particular attention is paid to the transformation of environmental knowledge into environmentally responsible behavior through green energy education.

Keywords: green energy, environmental literacy, energy literacy, environmental education, renewable energy, sustainable development, energy efficiency.

Kirish. Bugungi kunda global iqlim o'zgarishi, tabiiy resurslarning kamayishi, energiya iste'molining ortishi va atrof-muhit ifloslanishi jamiyat rivojlanishining ekologik mezonlarini

qayta ko‘rib chiqishni talab qilmoqda. Ushbu jarayonlarda texnologik yechimlar bilan bir qatorda aholining, ayniqsa yoshlarning ekologik savodxonligini oshirish strategik ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekistonda ham ekologik ta’lim va ekologik madaniyatni yuksaltirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. 2025-yil 15-maydagi PQ-184-son qaror bilan 2030-yilgacha bo‘lgan davrda aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasining tasdiqlanishi ekologik bilim, ekologik xulq-atvor va mas’uliyatni rivojlantirishni tizimli vazifa sifatida belgilab berdi [1]. Shuningdek, «O‘zbekiston - 2030» strategiyasini «Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot» yilida amalga oshirishga oid davlat dasturida yashil iqtisodiyot, resurslar samaradorligi va ekologik barqarorlik masalalari ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan [2].

Ekologik madaniyat shaxsning tabiatga nisbatan munosabati, bilimlari, qadriyatlari va amaliy harakatlarining yaxlit tizimini ifodalaydi. Z.Sh.To‘xtayeva va N.B.Rayimova ekologik madaniyatni shakllantirishda fanlararo integratsiya, ilmiy izlanish, loyihaviy faoliyat va tanqidiy tafakkurni rivojlantirish muhim pedagogik vosita ekanligini ta’kidlaydilar [3].

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Ekologik va energiya savodxonligi tushunchalari zamonaviy ta’limning barqaror rivojlanishga yo‘naltirilgan muhim kategoriyalari hisoblanadi. Z.B.Imomova ekologik va energiya savodxonligini shaxsning energiya manbalari, ularning ekologik ta’siri, energiyadan foydalanish oqibatlari va energiya tejashga oid ongli xatti-harakatlarini birlashtiruvchi sifat sifatida tavsiflaydi [4].

S.M.Ibragimova yashil energetika tarkibiga quyosh, shamol, gidroenergetika, geotermal va boshqa qayta tiklanuvchi energiya manbalarini kiritib, ularning O‘zbekiston sharoitidagi ekologik va iqtisodiy ahamiyatini ko‘rsatadi [5]. Mazkur energiya manbalari haqidagi bilimlarning ta’lim mazmuniga kiritilishi talabaga energiya ishlab chiqarish jarayonini nafaqat texnik, balki ekologik oqibatlar nuqtai nazaridan ham baholash imkonini beradi.

Sh.M.Xalmatova ekologik ta’limni rivojlantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalar, amaliy mashg‘ulotlar va talabalarning faol ishtirokiga asoslangan metodlar samarali ekanligini qayd etadi [6]. S.Sh.Jumonova esa ekologik ongni shakllantirish jarayonida ekologik bilim bilan bir qatorda ijtimoiy mas’uliyat, energiya tejamkorligi va ekologik qarorlar qabul qilish qobiliyatiga alohida e’tibor qaratadi [7].

Xorijiy tadqiqotlarda energiya savodxonligi kognitiv bilim bilan cheklanmasdan, affektiv va xulqiy komponentlarni ham o‘z ichiga olishi asoslangan. J.DeWaters va S.Powers energiya savodxonligini baholashda kognitiv, affektiv va xulqiy o‘lchovlarning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatgan [8]. A.Ramachandran, N.Ellis va D.Gladwin esa energiya savodxonligi ekologik va barqaror rivojlanish ta’limini energetik transformatsiya jarayoni bilan bog‘lovchi ko‘p komponentli tushuncha ekanligini ta’kidlaydilar [9].

Tadqiqotda tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatli va integrativ yondashuvlardan foydalanildi. Ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyoslash, tizimlashtirish, pedagogik modellashtirish va komponentli tahlil metodlari asosida yashil energetika ta’limi vositasida ekologik savodxonlikni boshqarish mexanizmi shakllantirildi.

Natijalar va muhokama. Ekologik savodxonlikning tarkibiy komponentlari

Ekologik savodxonlikni samarali boshqarish uchun uning faqat bilim darajasini emas, balki talabaning ekologik qadriyati, real xulq-atvori va o‘z faoliyatini baholash qobiliyatini ham hisobga olish zarur. Tadqiqot natijasida yashil energetika ta’limi sharoitida ekologik savodxonlikning quyidagi to‘rtta komponentini ajratish maqsadga muvofiq deb topildi.

Ekologik savodxonlikning komponentlari

Komponent	Mazmuni	Yashil energetika ta’limidagi namoyon bo‘lishi
Kognitiv	ekologik va energetik bilimlar	qayta tiklanuvchi energiya turlarini bilish, energiya samaradorligini tushunish
Qadriyatli-motivatsion	ekologik qadriyat va mas’uliyat	energiyani tejashga ongli munosabat, tabiatni asrash motivatsiyasi
Amaliy-xulqiy	ekologik bilimni faoliyatda qo‘llash	energiya sarfini tahlil qilish, yashil loyiha yaratish, resurslarni tejash
Refleksiv-baholash	o‘z xulq-atvorini tahlil qilish	ekologik izni baholash, xatolarni aniqlash va individual ekologik maqsad belgilash

Mazkur komponentlar ekologik savodxonlikni bilimdan xulq-atvorgacha bo‘lgan uzluksiz rivojlanish jarayoni sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Yashil energetika ta’limini samarali tashkil etishda uni faqat alohida mavzu yoki fakultativ kurs sifatida o‘qitish yetarli emas. Qayta tiklanuvchi energiya, energiya samaradorligi, ekologik xavfsizlik va resurs tejamkorlik mazmuni tegishli tabiiy, texnik va kasbiy fanlarga integratsiya qilinishi zarur. Masalan, fizika fanida quyosh fotoelektrik elementlarining ishlash prinsipi, elektrotexnikada qayta tiklanuvchi manbalarning elektr tarmog‘iga integratsiyasi, ekologiyada energiya ishlab chiqarishning atrof-muhitga ta’siri, iqtisodiy fanlarda energiya samaradorligining iqtisodiy natijalari o‘rganilishi mumkin.

Bo‘lajak energetik muhandislarni tayyorlashda yashil energetika mazmunini fanlararo integratsiya asosida tashkil etish zamonaviy mutaxassisning texnik va ekologik kompetensiyalarini uyg‘un rivojlantirishga xizmat qilishi ta’kidlangan [10]. Shu sababli yashil energetika mazmunini ta’limga kiritishda quyidagi mantiqiy bog‘lanish tavsiya etiladi: energiya manbasi – texnologik jarayon – ekologik ta’sir – energiya samaradorligi – muqobil yechim – ekologik qaror. Mazkur ketma-ketlik talabani ma’lumotni eslab qolishga emas, energetik jarayonning ekologik oqibatlarini tahlil qilishga yo‘naltiradi.

Ekologik savodxonlikni boshqarish pedagog tomonidan bir tomonlama axborot uzatish emas, balki talabaning bilim, munosabat va amaliy xatti-harakatidagi o‘zgarishlarni rejalashtirish, tashkil etish, monitoring qilish hamda korreksiya qilish jarayoni hisoblanadi. Buning uchun quyidagi boshqaruv siklidan foydalanish taklif etiladi: diagnostika – maqsadni belgilash – yashil energetika mazmunini integratsiyalash – faoliyatni tashkil etish – monitoring – refleksiya – korreksiya. Diagnostika bosqichida talabaning qayta tiklanuvchi energiya, energiya tejash, ekologik xavfsizlik va shaxsiy ekologik xulq-atvor haqidagi boshlang‘ich bilimlari aniqlanadi.

Maqsadli bosqichda rivojlantirilishi kerak bo‘lgan ekologik savodxonlik ko‘rsatkichlari belgilanadi. Mazmuniy-integrativ bosqichda yashil energetikaga oid nazariy bilimlar kasbiy fanlar

va real ekologik muammolar bilan bog‘lanadi. Faoliyatli bosqichda talaba nazariy bilimlarni amaliy topshiriq, loyiha, keys va tadqiqot orqali qo‘llaydi. Monitoring bosqichida uning bilim, munosabat va ekologik xulq-atvoridagi o‘zgarishlar qayd etiladi. Refleksiv-korreksion bosqichda talaba o‘z ekologik faoliyatini tahlil qiladi va keyingi rivojlanish vazifalarini belgilaydi.

Yashil energetika ta’limining muhim xususiyati nazariy bilimni real amaliy faoliyatga transformatsiya qilish imkoniyatidir. Ekologik savodxonlik ham aynan faoliyat jarayonida barqaror xulq-atvorga aylanadi [3; 6]. Oliy ta’lim muassasasida quyidagi amaliy topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq:

- universitet binosining elektr energiyasi iste’molini tahlil qilish;
- auditoriyaning energiya samaradorligi xaritasini tuzish;
- kichik quvvatli quyosh energetikasi loyihasini ishlab chiqish;
- an’anaviy va qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ekologik izini qiyoslash;
- energiya isrofining sabablarini aniqlash va uni kamaytirish bo‘yicha taklif ishlab chiqish;
- “Yashil kampus” uchun energiya tejash loyihasini tayyorlash.

Masalan, “Universitetning bir oylik elektr energiyasi sarfini tahlil qiling, eng katta energiya yo‘qotish nuqtalarini aniqlang va qayta tiklanuvchi energiya manbasidan foydalanishga asoslangan kamida ikkita texnik yechim taklif eting” mazmunidagi topshiriq talabaning ekologik va energiya savodxonligini kompleks rivojlantiradi. Bunday topshiriqda talaba axborot izlaydi, hisob-kitob qiladi, ekologik muammoni aniqlaydi, yechim ishlab chiqadi, uning iqtisodiy va ekologik samaradorligini qiyoslaydi hamda qarorini asoslaydi.

1-rasm. Yashil energetika ta’limining ekologik savodxonlikdagi o'rni

1-rasm. Yashil energetika ta’limining ekologik savodxonlikdagi o’rni

Yashil energetika ta’limini raqamli vositalar bilan qo‘llab-quvvatlash ekologik jarayonlarni vizuallashtirish va real ma’lumotlar asosida tahlil qilish imkonini beradi. Virtual laboratoriya va simulyatsiyalar orqali talabalar quyosh panelining turli sharoitlardagi samaradorligini, shamol turbinasining quvvat ishlab chiqarish ko‘rsatkichlarini yoki bino energiya sarfining o‘zgarishini modellashtirishlari mumkin.

Raqamli monitoring vositalari yordamida talaba o‘zining yoki universitetning elektr energiyasi iste’molini kuzatib borishi, natijalarni grafik shaklda tahlil qilishi va energiyani tejash bo‘yicha individual qaror qabul qilishi mumkin. Shu jihatdan raqamli texnologiya yashil energetika ta’limida maqsad emas, balki ekologik vaziyatni ko‘rish, tahlil qilish, qaror qabul qilish va natijani

monitoring qilish vositasi sifatida qo‘llanilishi kerak.

Ekologik savodxonlikni ta’lim muassasasi doirasidagina rivojlantirish yetarli emas. Universitet, energetika korxonalari, mahalliy boshqaruv organlari va ekologik tashkilotlar o‘rtasidagi hamkorlik talabalarning real ekologik muammolar bilan ishlash imkoniyatlarini kengaytiradi. Hamkorlik doirasida talabalarni qayta tiklanuvchi energiya obyektlariga olib chiqish, korxonalardagi energiya sarfini tahlil qilish, ekologik audit elementlarini o‘rgatish, mutaxassislar ishtirokidagi mahorat darslari va loyiha tanlovlarini tashkil etish mumkin.

O‘zbekistonda oliy ta’limga barqarorlik tamoyillarini tizimli integratsiyalashga qaratilgan «GreenCamUz» kabi yangi tashabbuslar ham ta’lim muassasalarida yashil kampus, ekologik mas’uliyat va kompetensiyaga asoslangan yondashuvlarning rivojlanayotganini ko‘rsatmoqda.

Ekologik savodxonlikni boshqarish uning natijasini muntazam diagnostika qilishni talab qiladi. Faqat test orqali nazariy bilimni aniqlash yetarli emas. Xalqaro tadqiqotlarda energiya savodxonligini kognitiv, affektiv va xulqiy komponentlar asosida o‘lchash zarurligi ko‘rsatilgan [8; 9]. Shu asosda talabaning ekologik savodxonligi quyidagi indikatorlar orqali baholanishi mumkin:

Kognitiv indikatorlar: qayta tiklanuvchi energiya turlarini biladi, energetik jarayonlarning ekologik oqibatlarini tushuntiradi. Qadriyatli indikatorlar: energiya tejashning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini anglaydi, ekologik mas’uliyatni qadriyat sifatida qabul qiladi. Amaliy indikatorlar: energiya sarfini tahlil qiladi, resurslarni tejash bo‘yicha amaliy yechim ishlab chiqadi. Refleksiv indikatorlar: o‘z ekologik xatti-harakatini baholaydi, kamchiliklarni aniqlaydi va individual rivojlanish maqsadini belgilaydi.

Natijada ekologik savodxonlik monitoringi faqat «biladi yoki bilmaydi» tamoyiliga emas, balki «biladi - tushunadi - qo‘llaydi - baholaydi - ekologik mas’uliyat bilan harakat qiladi» ketma-ketligiga asoslanadi.

Xulosa. Yashil energetika ta’limi talabalarning ekologik savodxonligini shakllantirish va boshqarish uchun katta didaktik imkoniyatlarga ega. Uning samaradorligi yashil energetika haqidagi axborotni yetkazish bilan emas, ushbu bilimning talabaning ekologik qarori va real xulq-atvoriga transformatsiyasi bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari asosida ekologik savodxonlikning kognitiv, qadriyatli-motivatsion, amaliy-xulqiy va refleksiv-baholash komponentlarini o‘zaro bog‘liq holda rivojlantirish zarurligi aniqlandi. Yashil energetika ta’limini tabiiy va texnik fanlarga integratsiyalash, energiya auditi, yashil loyiha, muammoli topshiriq, raqamli simulyatsiya va real ekologik vaziyatlardan foydalanish talabaning nazariy bilimini ekologik faoliyatga aylantirish imkonini beradi.

Shunday qilib, yashil energetika ta’limining strategik natijasi faqat qayta tiklanuvchi energiya texnologiyalarini biladigan mutaxassisni emas, balki energetik va ekologik qarorlarning oqibatlarini baholay oladigan, resurslardan mas’uliyatli foydalanadigan va barqaror rivojlanishga yo‘naltirilgan kasbiy faoliyatni amalga oshira oladigan ekologik savodli shaxsni shakllantirishdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-maydagi PQ-184-son “2030-yilgacha bo‘lgan davrda aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori. – Toshkent, 2025.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 30-yanvardagi PF-16-son “O‘zbekiston – 2030 strategiyasini Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi Farmoni. – Toshkent, 2025.

3. To‘xtayeva Z.Sh., Rayimova N.B. O‘quvchi-yoshlarda ekologik madaniyatni shakllantirishda aqliy tarbiya va ilmiy izlanishning uyg‘unligi // Multidisciplinary Journal of Science and Technology. 2025. Vol. 5, No. 7. – B. 160-165.

4. Imomova Z.B. Ekologik va energiya savodxonligi tushunchasi // Ilmiy tadqiqotlar va yangi olam. 2026. Vol. 3, No. 1. – B. 216-221.

5. Ibragimova S.M. Yashil energetika manbalari va ularning ahamiyati // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. 2023. Vol. 3, No. 7. – B. 447-449.

6. Xalmatova Sh.M. Talabalarda ekologik ta’limni rivojlantirishning samarali usullari // Samarali ta’lim va barqaror innovatsiyalar jurnali. 2025. Vol. 3, No. 5. – B. 6-13.

7. Jumonova S.Sh. Ta’lim tizimida ekologik ongni rivojlantirish // Ustozlar uchun. 2025. Vol. 66, No. 1. – B. 197-206.

8. DeWaters J.E., Powers S.E. Establishing Measurement Criteria for an Energy Literacy Questionnaire // The Journal of Environmental Education. - 2013. - Vol. 44, No. 1. - P. 38-55.

9. Ramachandran A., Ellis N., Gladwin D. Energy Literacy: A Review in Education // The Journal of Environmental Education. - 2024. - Vol. 55, No. 3. - P. 191-202.

10. Narimanov B.A. Bo‘lajak energetik muhandislarni tayyorlashda yashil energetika ta’limini rivojlantirish // Maktabgacha va maktab ta’limi. - 2026. - Vol. 4, No. 2. - B. 974-976.

UDK: 796.011.3:371.3

JISMONIY TARBIYA MASHG‘ULOTLARIDA MAKTAB O‘QUVCHILARINING JISMONIY TAYYORGARLIGINI HARAKATLI O‘YINLAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Mirzayev Ibroxim Ilhomovich
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida maktab o‘quvchilarining jismoniy tayyorgarligini harakatli o‘yinlar vositasida takomillashtirishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Harakatli o‘yinlarning tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, kuch va koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirishdagi o‘rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, o‘yinlarni o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, jismoniy imkoniyatlari va individual ehtiyojlariga mos tanlash, mashg‘ulotlarni bosqichma-bosqich tashkil etish hamda natijalarni pedagogik nazorat qilish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: jismoniy tarbiya, maktab o‘quvchilari, harakatli o‘yinlar, jismoniy tayyorgarlik, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, koordinatsiya, pedagogik texnologiya, jismoniy faollik.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические возможности совершенствования физической подготовленности школьников посредством подвижных игр на занятиях по физическому воспитанию. Теоретически анализируется роль подвижных игр в развитии быстроты, ловкости, выносливости, силы и координационных способностей учащихся. Особое внимание уделяется подбору игр с учетом возраста, уровня физической подготовленности и индивидуальных возможностей школьников. Предлагаются методические рекомендации по поэтапной организации занятий, регулированию физической нагрузки, обеспечению безопасности и педагогическому контролю результатов.

Ключевые слова: физическое воспитание, школьники, подвижные игры, физическая подготовленность, быстрота, ловкость, выносливость, координация, педагогическая технология, физическая активность.

Abstract. This article examines the pedagogical potential of improving schoolchildren’s physical fitness through active games in physical education lessons. It theoretically analyzes the role of active games in developing speed, agility, endurance, strength, and coordination. Particular attention is paid to selecting games according to pupils’ age, fitness level, and individual abilities. The article also proposes methodological recommendations for organizing lessons in stages, regulating exercise intensity, ensuring safety, and monitoring learning outcomes. The proposed approach emphasizes purposeful game selection, inclusive participation, and the integration of educational and physical development objectives.

Keywords: physical education, schoolchildren, active games, physical fitness, speed, agility, endurance, coordination, pedagogical technology, physical activity.

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimida o‘quvchilarning sog‘lom turmush tarziga rioya qilishi, jismoniy faolligini oshirish va har tomonlama rivojlanishini ta’minlash muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Maktab yoshidagi bolalarda jismoniy sifatlarni izchil rivojlantirish nafaqat sport natijalarini yaxshilash, balki kundalik faoliyatga moslashish, harakat ko‘nikmalarini shakllantirish va jamoada ishlash qobiliyatini rivojlantirish uchun ham ahamiyatlidir.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti tavsiyalariga ko‘ra, 5–17 yoshdagi bolalar va o‘smirlar hafta

davomida kuniga o‘rtacha kamida 60 daqiqa o‘rtacha yoki yuqori jadallikdagi jismoniy faollik bilan shug‘ullanishlari lozim. Bunda o‘yinlar, sport mashqlari va jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari muhim o‘rin tutadi [1]. Mazkur tavsiya maktabda jismoniy faollikni oshirish, o‘quvchilar uchun qiziqarli va yoshiga mos mashg‘ulotlarni tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

Jismoniy tarbiya darslarida faqat an’anaviy mashqlar bilan cheklanib qolish ayrim o‘quvchilarda qiziqishning pasayishiga sabab bo‘lishi mumkin. Harakatli o‘yinlar esa mashqlarni musobaqa, hamkorlik, tezkor qaror qabul qilish va vaziyatga mos harakatlanish bilan uyg‘unlashtiradi. Natijada o‘quvchilarning darsdagi ishtiroki va harakat faoliyatiga jalb etilish imkoniyatlari kengayadi.

O‘zbekistonda ham jismoniy tarbiya darslarida harakatli o‘yinlardan foydalanish masalasi ilmiy-uslubiy jihatdan o‘rganilmoqda. Xususan, J. Sh. Hazratqulov va J. J. Eshnazarovning tadqiqotida harakatli o‘yinlarning o‘quvchilar faolligi, motivatsiyasi va jismoniy rivojlanishidagi o‘rni tahlil qilingan [2].

Shu nuqtayi nazardan, jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida harakatli o‘yinlarni maqsadli tanlash, jismoniy sifatlarni rivojlantirish vazifalari bilan uyg‘unlashtirish va pedagogik nazorat asosida tashkil etish dolzarb metodik masala hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi — jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida harakatli o‘yinlardan foydalanish orqali maktab o‘quvchilarining jismoniy tayyorgarligini takomillashtirishning pedagogik imkoniyatlarini nazariy tahlil qilish va metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari:

- jismoniy tayyorgarlik va harakatli o‘yinlarning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilish;
- harakatli o‘yinlarning asosiy jismoniy sifatlarni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini aniqlash;
- o‘yinlarni tanlash va mashg‘ulotlarga kiritish mezonlarini belgilash;
- o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligini baholashga doir metodik tavsiyalarni ishlab chiqish.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola nazariy-tahliliy yo‘nalishda tayyorlandi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni o‘rganish, qiyosiy tahlil, pedagogik umumlashtirish va metodik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining jismoniy faollik bo‘yicha tavsiyalari hamda jismoniy tarbiya darslarida harakatli o‘yinlardan foydalanishga oid ilmiy maqola tahlil uchun asos bo‘ldi [1; 2].

Tadqiqot obyekti — umumiy o‘rta ta’lim maktablarida jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini tashkil etish jarayoni.

Tadqiqot predmeti — harakatli o‘yinlar vositasida maktab o‘quvchilarining jismoniy tayyorgarligini takomillashtirishning pedagogik va metodik xususiyatlari.

Maqolada keltirilgan metodik model amaliyotga joriy etish uchun taklif etiladi. Undagi samaradorlik ko‘rsatkichlari tajriba-sinov natijalari emas, balki kelgusidagi amaliy tadqiqotlarda tekshirilishi lozim bo‘lgan mezonlardir.

Natijalar va muhokama. Harakatli o‘yinlarning jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirishdagi o‘rni. Jismoniy tayyorgarlik insonning harakat faoliyatini bajarish imkoniyatlarini ifodalovchi muhim ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib, tezkorlik, kuch, chidamlilik, chaqqonlik va egiluvchanlik kabi jismoniy sifatlar bilan tavsiflanadi. Maktab yoshida mazkur sifatlarni rivojlantirish o‘quvchilarning yosh davri, sog‘lig‘i, harakat tajribasi va individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi zarur.

Harakatli o‘yinlar muayyan qoidalar asosida bajariladigan, harakat vazifalari va o‘zaro munosabatlarni birlashtiradigan faoliyat turidir. Ularning pedagogik qiymati jismoniy mashqlarni qiziqarli vaziyatlarda bajarish, harakatni tez o‘zgartirish, raqib yoki sherik harakatiga moslashish

va umumiy maqsadga erishish bilan belgilanadi.

Harakatli o‘yinlarning jismoniy sifatlarni rivojlantirishdagi imkoniyatlari quyidagicha umumlashtiriladi:

Tezkorlikni rivojlantirish. Qisqa masofaga yugurish, signal bo‘yicha harakatlanish, belgilangan joyga tez yetib borish va estafeta o‘yinlari o‘quvchilarning tezkor harakat bajarish ko‘nikmalarini mashq qildirishga xizmat qiladi.

Chaqqonlik va koordinatsiyani rivojlantirish. Yo‘nalishni o‘zgartirish, to‘siqlar orasidan o‘tish, to‘pni uzatish va tutish, harakatlarni ketma-ket bajarish bilan bog‘liq o‘yinlar harakatlarni muvofiqlashtirish hamda vaziyatga mos javob qaytarish imkoniyatini yaratadi.

Chidamlilikni rivojlantirish. Faol harakat va qisqa tiklanish davrlari almashinadigan o‘yinlar o‘quvchilarning jismoniy ish qobiliyatini bosqichma-bosqich mashq qildirish uchun qo‘llanishi mumkin. Bunda yuklama davomiyligi va jadalligi o‘quvchilarning yoshi hamda tayyorgarligiga moslashtiriladi.

Kuch va tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish. Me’yorlangan sakrashlar, turli yo‘nalishda harakatlanish, to‘pni uzatish va jamoaviy estafeta topshiriqlari tegishli mushak guruhlarining faol ishlashiga sharoit yaratadi.

Egiluvchanlikni rivojlantirish. Egilish, cho‘zilish va bo‘g‘imlarning harakat amplitudasini oshirishga yo‘naltirilgan elementlar o‘yinli topshiriqlarga kiritilishi mumkin. Bunday harakatlar nazorat ostida, og‘riqsiz va xavfsiz chegarada bajarilishi lozim.

Harakatli o‘yinlarning samarasi faqat o‘yin turiga emas, balki uni tanlash, yuklamani boshqarish, qoidalarni tushuntirish va har bir o‘quvchining ishtirokini ta’minlashga ham bog‘liq. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti jismoniy faollikning bolalar va o‘smirlar salomatligi, yurak-qon tomir hamda mushaklar tayyorgarligi va boshqa muhim natijalar bilan bog‘liqligini qayd etadi [1]. Biroq aynan qaysi o‘yin turi eng yuqori samara berishini aniqlash uchun o‘yinlar mazmuni, davomiyligi va yuklama xususiyatlarini alohida o‘rganish talab qilinadi.

Harakatli o‘yinlarni tanlashning pedagogik mezonlari. Harakatli o‘yinlarni jismoniy tarbiya darsiga kiritishda quyidagi mezonlarga amal qilish maqsadga muvofiq:

1. Yoshga muvofiqlik. O‘yin qoidalari, topshiriqlarning murakkabligi va yuklama davomiyligi o‘quvchilarning yoshiga mos bo‘lishi kerak.

2. Maqsadga yo‘naltirilganlik. Har bir o‘yin darsning aniq vazifasi — tezkorlik, chaqqonlik, koordinatsiya yoki chidamlilikni mashq qildirish bilan bog‘lanishi zarur.

3. Faol ishtirok. O‘yin davomida o‘quvchilarning imkon qadar ko‘proq harakat qilishi va uzoq vaqt navbat kutib qolmasligi ta’minlanishi lozim.

4. Individual yondashuv. Jismoniy tayyorgarlik darajasi turlicha bo‘lgan o‘quvchilar uchun masofa, takrorlash soni va topshiriq murakkabligini moslashtirish zarur.

5. Xavfsizlik. Maydonning holati, sport jihozlarining sozligi, o‘yinchilar orasidagi masofa va to‘qnashuv xavfi oldindan baholanishi kerak.

6. Tarbiyaviy yo‘nalish. O‘yin qoidaga rioya qilish, o‘zaro hurmat, jamoaviy hamkorlik va adolatli musobaqalashish ko‘nikmalarini shakllantirishi maqsadga muvofiq.

O‘yinlarni tanlashda barcha o‘quvchilarga teng qatnashish imkoniyatini berish ham muhim. Masalan, jamoalarni tuzishda faqat eng chaqqon o‘quvchilardan iborat guruhlarni shakllantirish o‘rniga, imkoniyatlarni muvozanatlashtirish va har bir ishtirokchining hissasini rag‘batlantirish tavsiya etiladi.

Harakatli o‘yinlar asosida mashg‘ulotlarni tashkil etish modeli. Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida harakatli o‘yinlardan foydalanish jarayonini o‘zaro bog‘liq to‘rt bosqich asosida tashkil etish mumkin.

Birinchi bosqich — tayyorlov. O‘qituvchi dars maqsadini belgilaydi, o‘quvchilarning joriy holatini hisobga oladi, jihozlar va maydonni tekshiradi. Mashg‘ulot yengil yugurish, yurish va dinamik qizdirish mashqlari bilan boshlanadi.

Ikkinchi bosqich — asosiy o‘yin faoliyati. Dars maqsadiga mos bir yoki bir nechta harakatli o‘yin tanlanadi. Dastlab qoidalari sodda va yuklamasi nisbatan yengil bo‘lgan o‘yinlar, keyin esa murakkabroq topshiriqlar qo‘llanadi.

Uchinchi bosqich — yuklamani boshqarish. O‘qituvchi o‘yin davomiyligi, takrorlashlar soni, dam olish oralig‘i va topshiriq murakkabligini nazorat qiladi. O‘quvchilarda haddan tashqari charchash belgilari kuzatilsa, yuklama kamaytiriladi yoki faoliyat to‘xtatiladi.

To‘rtinchi bosqich — yakunlash va baholash. Nafasni tiklashga yordam beradigan yengil harakatlar bajariladi. O‘qituvchi o‘quvchilarning ishtiroki, qoidalarga rioya qilishi, harakatlarni bajarish sifati va jamoaviy hamkorligini tahlil qiladi.

Ushbu model o‘yinlarni tasodifiy tanlash o‘rniga, ularni dars maqsadi, kutilayotgan natija va baholash mezonlari bilan izchil bog‘lashga xizmat qiladi.

Jismoniy sifatlarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan o‘yinlar. Quyidagi jadvalda amaliyotda qo‘llash mumkin bo‘lgan o‘yin namunalari va ularning pedagogik vazifalari keltirilgan.

1-jadval.

Harakatli o‘yinlarning jismoniy sifatlarni rivojlantirishga yo‘naltirilishi

Jismoniy sifat	**O‘yin namunasi**	**Asosiy harakatlar**	**Baholash mezoni**
Tezkorlik	“Signal bo‘yicha yugurish”	Signalni anglash va qisqa masofaga yugurish	Belgilangan masofani bosib o‘tish vaqti
Chaqqonlik	“To‘siqlardan o‘tish”	Yo‘nalishni o‘zgartirish, to‘siqlar orasidan harakatlanish	Vazifani bajarish vaqti va xatolar soni
Koordinatsiya	“To‘pni uzat va joyni almashtir”	To‘p uzatish, qabul qilish va joy almashish	Harakat aniqligi va bajarilgan uzatishlar
Chidamlilik	“Jamoaviy estafeta”	Navbat bilan yugurish va topshiriq bajarish	Faoliyatni belgilangan tartibda davom ettirish
Tezkor-kuch	“Belgilangan joyga sakrash”	Me’yorlangan sakrash va muvozanatni saqlash	Sakrash texnikasi va harakat sifati
Egiluvchanlik	“Harakatni takrorla”	O‘qituvchi ko‘rsatgan dinamik harakatlarni bajarish	Harakat amplitudasi va texnik to‘g‘rilik

Jadvaldagi o‘yinlar namunaviy xarakterga ega. Ularning davomiyligi, takrorlash soni va murakkabligi sinf yoshi, o‘quvchilarning tayyorgarligi hamda dars sharoitiga ko‘ra belgilanadi. Baholash mezonlari ham o‘yin maqsadiga muvofiq tanlanishi kerak. Masalan, chaqqonlikni baholashda faqat tezlikni emas, balki harakat yo‘nalishini to‘g‘ri o‘zgartirish va topshiriqni xatosiz bajarishni ham hisobga olish zarur.

Pedagogik nazorat va kutilayotgan samaradorlik mezonlari. Harakatli o‘yinlardan foydalanish

natijasini aniqlash uchun darsdagi faollikni kuzatish bilan birga, o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligi dinamikasini ham baholash maqsadga muvofiq. Bunda dastlabki va yakuniy ko‘rsatkichlar bir xil sharoitda o‘lchanishi, topshiriqlar o‘quvchilar yoshiga mos bo‘lishi va natijalar xolis qayd etilishi kerak.

Pedagogik nazorat quyidagi yo‘nalishlarni qamrab olishi mumkin:

- jismoniy sifatlar: qisqa masofaga yugurish, chaqqonlikka oid belgilangan topshiriq va yoshga mos chidamlilik sinovi;
- harakat ko‘nikmalari: yugurish, sakrash, to‘pni uzatish va qabul qilish texnikasi;
- darsdagi ishtirok: topshiriqlarni bajarish darajasi, faol qatnashish va qoidalarga rioya qilish;
- ijtimoiy-pedagogik ko‘rsatkichlar: jamoaviy hamkorlik, sheriklarni qo‘llab-quvvatlash va mas’uliyatli xulq.

Agar amaliy tajriba-sinov tashkil etilsa, dastlabki va yakuniy o‘lchovlar natijalarini taqqoslash, o‘quvchilarning yoshi va boshlang‘ich tayyorgarligini hisobga olish lozim. Imkoniyat bo‘lsa, tajriba va taqqoslash guruhlarini tashkil etish tadqiqot xulosalarining ishonchliligini oshiradi. O‘lchov vositalari, ishtirokchilar soni, tadqiqot davomiyligi va statistik tahlil usullari maqolada aniq bayon qilinishi kerak.

Mazkur maqolada bunday tajriba natijalari mavjud emasligi sababli harakatli o‘yinlarning samaradorligi bo‘yicha sonli xulosalar chiqarilmaydi. Taklif etilgan mezonlar kelgusidagi empirik tadqiqotlar uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida harakatli o‘yinlardan maqsadli foydalanish maktab o‘quvchilarining jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish uchun muhim pedagogik imkoniyat yaratadi. Harakatli o‘yinlar tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, kuch va koordinatsion qobiliyatlarni mashq qildirish bilan bir qatorda, o‘quvchilarning darsdagi faolligi, jamoaviy hamkorligi va qoidalarga rioya qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga ham xizmat qilishi mumkin.

Tahlil asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

Harakatli o‘yinlar dars maqsadi va rivojlantiriladigan jismoniy sifatga muvofiq tanlangandagina pedagogik jihatdan maqsadli bo‘ladi.

O‘yinlarni tashkil etishda yosh xususiyatlari, individual imkoniyatlar, yuklama va dam olishning o‘zaro nisbati hisobga olinishi zarur.

Pedagogik nazorat jismoniy natijalar bilan bir qatorda harakat texnikasi, faol ishtirok, xavfsizlik va jamoaviy hamkorlikni ham qamrab olishi kerak.

Harakatli o‘yinlar samaradorligini ilmiy jihatdan asoslash uchun dastlabki va yakuniy o‘lchovlarga ega tajriba-sinov tadqiqotlarini o‘tkazish lozim.

Shunday qilib, harakatli o‘yinlarni jismoniy tarbiya darslariga izchil va metodik asosda kiritish o‘quvchilarning jismoniy rivojlanishi uchun qulay ta’limiy muhitni shakllantirishga yordam beradi. Ushbu yondashuvni amaliyotga tatbiq etishda o‘qituvchining kasbiy mahorati, yuklamani to‘g‘ri boshqarishi va har bir o‘quvchining faol ishtirokini ta’minlashi muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Health Organization. WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour. Geneva: World Health Organization, 2020. https://www.who.int/publications/i/item/9789240015128

2. Hazratqulov J. Sh., Eshnazarov J. J. The effectiveness of using active games in physical education lessons reforms in the education system in the development strategy of New Uzbekistan // Research Focus International Scientific Journal. 2025. DOI: https://doi.org/10.66073/

researchfocus.v4i5.1633

3. Bull F. C., Al-Ansari S. S., Biddle S., et al. World Health Organization 2020 guidelines on physical activity and sedentary behaviour // British Journal of Sports Medicine. 2020. Vol. 54. P. 1451–1462. DOI: https://doi.org/10.1136/bjsports-2020-102955

4. Chaput J.-P., Willumsen J., Bull F., et al. 2020 WHO guidelines on physical activity and sedentary behaviour for children and adolescents aged 5–17 years: summary of the evidence // International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity. 2020.Vol. 17. Article 141. DOI: https://doi.org/10.1186/s12966-020-01037-z

5. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020 yil 23 sentabr, O‘RQ-637-son http://lex.uz

6. O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri). 2015 yil 5 sentabr. 174-son “Xalq so‘zi” gazetasi.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrdagi “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ4884 sonli Qarori. http://lex.uz

8. Abdullaev A., Xonkeldiev Sh. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi Toshkent., O‘z DJTI, 2005 yil - 300 b.

TA’LIM TASHKILOTLARI VA KORXONALAR O‘RTASIDAGI HAMKORLIKNI BAHOLASH VA MONITORING QILISHNING MENEJMENT TIZIMI

Mamedova Adilya Adilevna
Buxoro davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada ta’lim tashkilotlari va korxonalar o‘rtasidagi hamkorlikni natijaga yo‘naltirilgan menejment tamoyillari asosida baholash va monitoring qilish metodikasi yoritilgan. Hamkorlikni alohida tadbirlar yig‘indisi emas, aniq maqsad, kutiladigan natija, dalil va boshqaruv qaroriga ega bo‘lgan hamkorlik loyihalari portfeli sifatida boshqarish zarurati asoslangan. Hamkorlikning formal, operatsion, natijaviy va strategik yetuklik darajalari aniqlashtirilgan.

Tayanch iboralar: ta’lim menejmenti, ta’lim tashkiloti, korxona, integrativ hamkorlik, hamkorlik portfeli, monitoring, boshqaruv.

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ ОЦЕНКОЙ И МОНИТОРИНГОМ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ И ПРЕДПРИЯТИЯМИ

Мамедова Адиля Адильевна
независимый исследователь Бухарского государственного технического университета

Аннотация. В статье раскрывается методика оценки и мониторинга сотрудничества между образовательными организациями и предприятиями на основе принципов результативного менеджмента. Обоснована необходимость рассматривать сотрудничество не как совокупность отдельных мероприятий, а как портфель проектов, имеющих конкретную цель, ожидаемый результат, подтверждающие доказательства и соответствующее управленческое решение. Определены формальный, операционный, результативный и стратегический уровни зрелости сотрудничества.

Ключевые слова: менеджмент образования, образовательная организация, предприятие, интегративное сотрудничество, портфель сотрудничества, мониторинг, управление.

A MANAGEMENT SYSTEM FOR ASSESSING AND MONITORING COOPERATION BETWEEN EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND ENTERPRISES

Mamedova Adilya Adilevna
Independent Researcher at Bukhara State Technical University

Abstract. The article presents a methodology for assessing and monitoring cooperation between educational institutions and enterprises based on results-oriented management principles. Cooperation is considered not as a set of separate activities but as a portfolio of projects with clearly defined objectives, expected outcomes, supporting evidence and corresponding management decisions. Formal, operational, result-oriented and strategic levels of cooperation maturity are identified

Keywords: educational management, educational institution, enterprise, integrative cooperation, cooperation portfolio, monitoring, management.

Kirish. Zamonaviy oliy ta’lim tizimida kadrlar tayyorlash sifatini mehnat bozori va real ishlab chiqarish ehtiyojlari bilan uyg‘unlashtirish ta’lim menejmentining muhim vazifalaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, texnik yo‘nalishlarda ta’lim tashkiloti va ishlab chiqarish korxonasi

o‘rtasidagi barqaror hamkorlik talabalarning amaliy tayyorgarligini kuchaytirish, ta’lim dasturlarini yangilash, professor-o‘qituvchilar malakasini rivojlantirish va bitiruvchilar bandligini ta’minlash uchun muhim tashkiliy-pedagogik sharoit yaratadi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 16-yanvardagi 14-son qarorida oliy ta’lim tashkiloti va korxona hamkorligida dual ta’lim dasturlarini ishlab chiqish, amaliy va nazariy tayyorgarlikni muvofiqlashtirish hamda tomonlarning vazifalarini belgilash mexanizmlari nazarda tutilgan [1]. Bu esa ta’lim va ishlab chiqarish hamkorligini tasodifiy aloqalar emas, rejalashtiriladigan, monitoring qilinadigan va natijasi baholanadigan boshqaruv obyekti sifatida ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Z.Sh.To‘xtayeva va A.A.Mamedova ta’lim tashkiloti bilan korxona integrativ hamkorligini bo‘lajak mutaxassislarning mustaqil kasbiy faoliyatga tayyorligini ta’minlovchi muhim omil sifatida talqin qiladilar [2]. A.A.Mamedovaning tadqiqotlarida esa oliy ta’lim muassasalari va korxonalar o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirishda nazorat, natijadorlik ko‘rsatkichlari va tizimli boshqaruvning ahamiyati ta’kidlangan [3].

Biroq amaliyotda hamkorlik samaradorligi ko‘pincha tuzilgan shartnomalar, o‘tkazilgan uchrashuvlar, korxonaga yuborilgan talabalar yoki tashkil etilgan tadbirlar soni orqali ifodalanadi. Ushbu ko‘rsatkichlar hamkorlik faolligini aks ettirishi mumkin, biroq uning natijadorligini to‘liq ko‘rsatmaydi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Ta’lim tashkiloti va ishlab chiqarish korxonalarining o‘zaro hamkorligi bo‘yicha mahalliy tadqiqotlarda integratsiya, kasbiy tayyorgarlik, dual ta’lim va mehnat bozori talablariga moslashuv masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

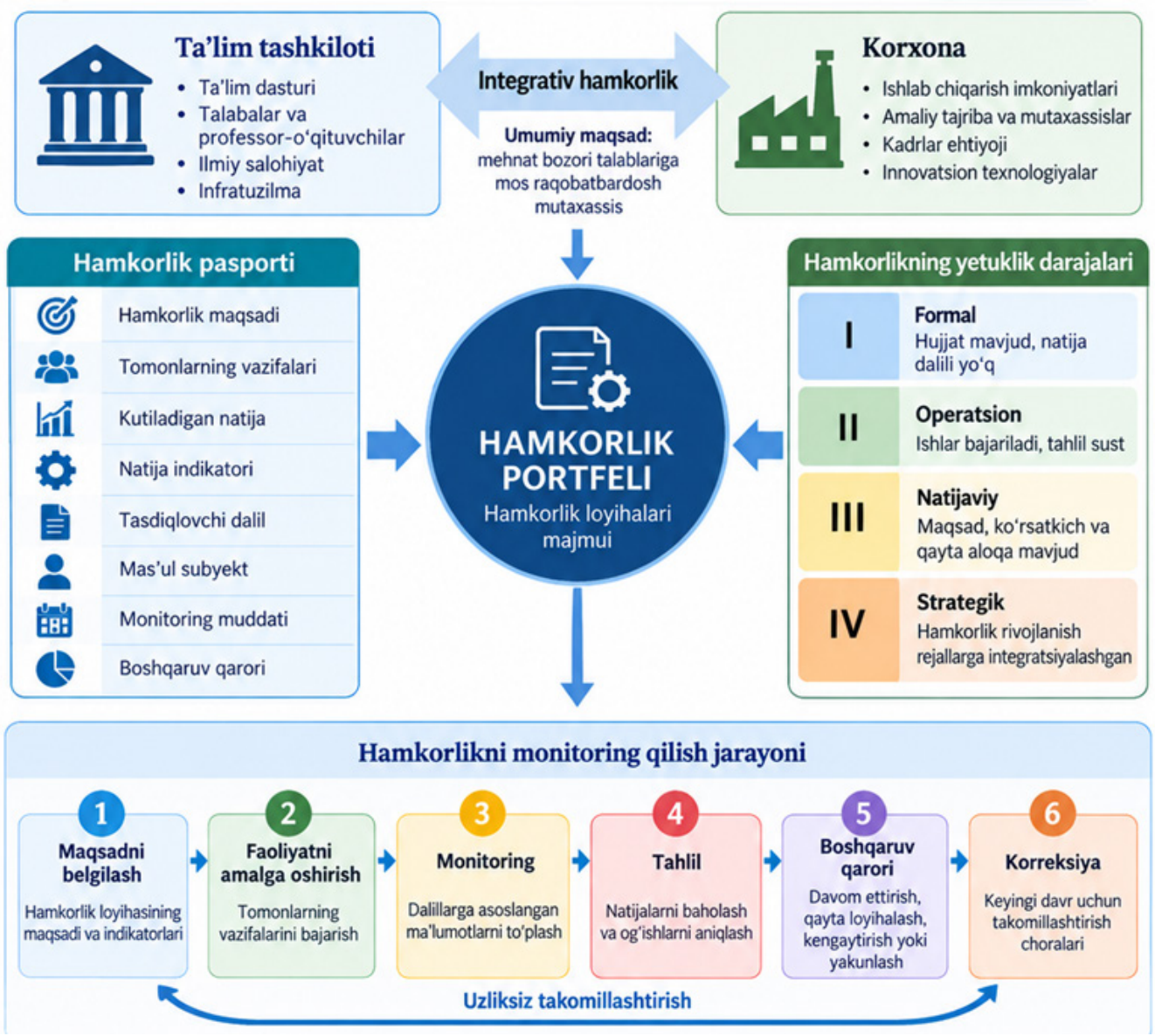
Z.Sh.To‘xtayeva va A.A.Mamedova integrativ hamkorlikda ta’lim va ishlab chiqarish imkoniyatlarini yagona maqsad atrofida birlashtirish zarurligini asoslaydilar [2]. S.G‘.Siddiqova va P.Sh.Saidjonova dual ta’limni tashkil etishda ta’lim muassasasi va korxona o‘rtasidagi barqaror hamkorlik nazariy bilimni real kasbiy faoliyat bilan bog‘lovchi omil ekanligini qayd etadilar [5].

Sh.Saloxitdinov oliy ta’lim va mehnat bozori o‘rtasidagi aloqadorlikni kuchaytirishda ish beruvchilar ehtiyojlari, kasbiy kompetensiyalar va ta’lim mazmunining uyg‘unligini muhim institutsional omil sifatida ko‘rsatadi [6]. B.B.Turakulovaning tadqiqotlarida ta’lim va ishlab chiqarish bo‘linmalari integratsiyasida kadrlarni rivojlantirish hamda institutsional hamkorlik imkoniyatlari yoritilgan [7].

Ta’lim menejmentida samaradorlikni baholash boshqaruv qarorlarini dalillarga tayangan holda qabul qilish bilan chambarchas bog‘liq. Z.B.Imomova va A.A.Mamedova ta’lim jarayonini boshqarishda tizimlilik, natijadorlik, qayta aloqa va sifat monitoringi o‘rtasidagi funksional bog‘lanishni ko‘rsatadilar [4].

Xorijiy tadqiqotchilar S.Ankrah va O.Al-Tabbaa universitet va sanoat hamkorligining samaradorligi tomonlarning motivatsiyasi, tashkiliy imkoniyatlari, kommunikatsiyasi hamda hamkorlik mexanizmlariga bog‘liqligini aniqlagan [8]. M.Perkmann va hammualliflar universitet-sanoat aloqalarini bir martalik faoliyat emas, turli shakl va natijalarga ega institutsional munosabat sifatida baholash zarurligini ko‘rsatadilar [9].

Natijalar va muhokama. Hamkorlikni baholashda butun ta’lim tashkilotini yagona obyekt sifatida olish natijalarning aniqligini pasaytirishi mumkin.

1-rasm. Ta'lim tashkiloti va korxona hamkorligini monitoring qilish, baholash va boshqaruv mexanizmi

Chunki bir korxona bilan hamkorlik faqat talabalar amaliyotini qamrab olsa, boshqa hamkorlik ta'lim dasturlarini yangilash, korxona mutaxassislarini o'quv jarayoniga jalb qilish, ilmiy loyihalar yoki bitiruvchilar bandligini ham o'z ichiga olishi mumkin. Shu sababli mazkur tadqiqot doirasida hamkorlik portfeli tushunchasi quyidagicha talqin etiladi: hamkorlik portfeli – ta'lim tashkilotining korxonalar bilan aniq maqsad, kutiladigan natija, javobgar subyekt va baholash dalillariga ega bo'lgan o'zaro bog'liq hamkorlik loyihalari majmui. Bunda boshqaruvning boshlang'ich birligi korxonaning o'zi emas, balki aniq hamkorlik loyihasi hisoblanadi.

Masalan, "talabalar amaliyotini tashkil etish" umumiy faoliyat nomidir. Menejment nuqtai nazaridan esa ushbu faoliyat quyidagicha aniqlashtirilishi kerak: maqsad – shakllantiriladigan amaliy ko'nikma – bajariladigan faoliyat – natijani baholovchi subyekt – tasdiqlovchi dalil – ko'rib chiqish muddati. Mazkur elementlarni yagona tizimga keltirish uchun "Hamkorlik pasporti"dan foydalanish taklif etiladi.

Hamkorlikning barcha turlariga bir xil boshqaruv talabi qo'yish samarali emas. Shu sababli hamkorlikni rivojlanganlik va natijadorlik holatiga qarab to'rtta yetuklik darajasida baholash

taklif etiladi.

1-jadval

Ta’lim tashkiloti va korxona hamkorligining yetuklik darajalari

Daraja	Asosiy belgi	Monitoringning asosiy savoli	Boshqaruv vazifasi
I. Formal	shartnoma mavjud, natija dalili yetarli emas	hamkorlik amalda ishlayaptimi?	faollashtirish yoki yakunlash
II. Operatsion	muntazam faoliyat mavjud	jarayon barqarormi?	jarayonni standartlashtirish
III. Natijaviy	maqsad, indikator va qayta aloqa mavjud	belgilangan natijaga erishilyaptimi?	natijani barqarorlashtirish
IV. Strategik	hamkorlik rivojlanish rejalariga integratsiyalashgan	hamkorlik istiqboldagi rivojlanishga qanday ta’sir qilmoqda?	kengaytirish va birgalikda rejalashtirish

Mazkur darajalar reyting tuzish uchun emas, tegishli boshqaruv qarorini tanlash uchun xizmat qiladi. Formal hamkorliklar sonining ko‘pligi ta’lim tashkiloti tashqi aloqalarining kengligini ko‘rsatishi mumkin, biroq ular real natija bermasa, boshqaruv resursining samarasiz sarflanishiga sabab bo‘ladi. Aksincha, son jihatidan kamroq, lekin natijaviy yoki strategik bosqichga chiqqan hamkorliklar kadrlar tayyorlash sifatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Monitoringning ishonchliligi natijani tasdiqlovchi dalillarning mavjudligiga bog‘liq. Har bir ko‘rsatkich tekshiriladigan manba bilan asoslanishi zarur. Masalan:

amaliy ko‘nikma – talaba hisoboti bilangina emas, mentor bahosi va amaliy topshiriq natijasi bilan;

o‘quv dasturining yangilanishi – yig‘ilish o‘tkazilgani bilan emas, yangilangan mavzu, modul yoki fan dasturi bilan;

korxona ehtiyojining inobatga olinishi – umumiy taklif bilan emas, o‘quv mazmuniga kiritilgan aniq kompetensiya bilan;

bandlik natijasi – taxminiy ma’lumot bilan emas, bitiruvchi va ish beruvchi ma’lumotlarining o‘zaro muvofiqligi bilan tasdiqlanishi kerak.

Bunday yondashuv monitoringda subyektiv fikr ulushini kamaytiradi va rahbariyatni dalilga asoslangan qaror bilan ta’minlaydi. Monitoring davriyligi ham ko‘rsatkichning mazmuniga moslashtirilishi lozim. Jarayon ko‘rsatkichlari qisqa muddatlarda, natijaviy ko‘rsatkichlar semestr yoki loyiha yakunida, strategik ko‘rsatkichlar esa uzoqroq muddat oralig‘ida baholanadi.

Monitoring tizimining yakuniy mahsuli hisobot emas, boshqaruv qarori bo‘lishi lozim. Mazkur tadqiqotda monitoring natijasiga ko‘ra to‘rtta asosiy qaror taklif etiladi:

davom ettirish – hamkorlik belgilangan natijalarni barqaror ta’minlamoqda;

qayta loyihalash – maqsad dolzarb, biroq jarayon, vazifalar taqsimoti yoki mexanizm samarasiz;

kengaytirish – natija yuqori va barqaror, tajribani boshqa yo‘nalishlarga transfer qilish imkoniyati mavjud;

yakunlash – hamkorlik uzoq muddat formal holatda qolmoqda yoki tomonlar uchun amaliy natija bermayapti.

Mazkur sikl hamkorlikni uzluksiz takomillashtirib borish imkonini beradi.

Korxonalarning barcha joriy talablarini o‘quv dasturiga avtomatik tarzda kiritish ham maqsadga muvofiq emas. Ishlab chiqarish texnologiyasi tez o‘zgarishi mumkin, ta’lim esa bitiruvchini nafaqat hozirgi ish joyiga, balki kelajak kasbiy rivojlanishiga ham tayyorlashi kerak. Shuning uchun bir nechta korxonada takrorlanayotgan va nisbatan barqaror tusga ega kompetensiya talablari o‘quv mazmunini yangilash uchun asosli signal sifatida qaralishi zarur [6; 8].

Monitoring natijalarini tizimli saqlash ham ta’lim menejmentining muhim jihati hisoblanadi. Hamkorlik bo‘yicha mas’ul xodim yoki korxonadagi aloqa qiluvchi shaxs almashganda avvalgi tajriba va qarorlarning yo‘qolib ketishi boshqaruv uzluksizligiga salbiy ta’sir qiladi. Shu sababli hamkorlik pasportlari, monitoring natijalari, muammolar, qabul qilingan qarorlar va tasdiqlangan dalillarni yagona raqamli bazada jamlash taklif etiladi. Mazkur baza “hamkorlikning institutsional xotirasi” vazifasini bajarib, yangi mas’ul shaxsga oldingi tajribani qayta tiklamasdan, mavjud ma’lumot asosida faoliyatni davom ettirish imkonini beradi.

Xulosa. Ta’lim tashkilotlari va korxonalar o‘rtasidagi hamkorlikni samarali boshqarish hamkorliklar sonini ko‘paytirishdan ko‘ra ularning real natijadorligi va ta’lim sifatiga ta’sirini aniqlashga yo‘naltirilishi zarur. Tadqiqot natijasida hamkorlikni aniq maqsad, natija, indikator, dalil va boshqaruv qaroriga ega hamkorlik loyihalari portfeli sifatida boshqarish metodik jihatdan maqsadga muvofiqligi asoslandi. Hamkorlikning formal, operatsion, natijaviy va strategik yetuklik darajalarini belgilash nazorat mazmuni va boshqaruv vazifasini hamkorlikning real holatiga moslashtirish imkonini beradi. Dalillarga asoslangan monitoring hamkorlik natijalarini subyektiv tavsiflardan tekshiriladigan ko‘rsatkichlarga o‘tkazadi. Istisno bo‘yicha boshqarish esa boshqaruv resurslarini muammoli va me’yordan og‘ayotgan loyihalarga yo‘naltirish imkonini beradi.

Monitoring natijasida davom ettirish, qayta loyihalash, kengaytirish yoki yakunlash qarorlaridan birining qabul qilinishi monitoringni statistik hisobotdan amaliy boshqaruv instrumentiga aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 16-yanvardagi 14-son “Oliy ta’lim tizimida dual ta’limni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. – Toshkent, 2025.

2. To‘xtayeva Z.Sh., Mamedova A.A. Professional ta’lim muassasalari va korxonalarning integrativ hamkorligi mazmuni // Educational Research in Universal Sciences. 2024. Vol. 3, Special Issue 4. – B. 283-287.

3. Mamedova A.A. Oliy ta’lim muassasalari va korxonalar o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish va nazorat qilish tizimi // Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi. 2026. Jild 61, №1. – B. 272-275.

4. Imomova Z.B., Mamedova A.A. Ta’lim jarayonini boshqarish tamoyillarining pedagogik samaradorlikka ta’siri // Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar. 2026. Vol. 8, №2. – B. 147-153.

5. Siddiqova S.G‘., Saidjonova P.Sh. Dual ta’limning an’anaviy ta’limdan afzalliklari // Active Researcher. 2024. – Vol. 1, №1. – B. 98-103.

6. Saloxitdinov Sh. Mehnat bozoriga oliy ta’lim muassasalari tomonidan bitiruvchilarni tayyorlashni tartibga solishning nazariy asoslari // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. – 2024. №11. – B. 282-288.

7. Туракулова Б.Б. Повышение квалификации персонала на основе интеграции технических подразделений и производственных предприятий // Universum: психология и образование. 2022. – №10. – С. 8-11.

8. Ankrah S., Al-Tabbaa O. Universities-industry collaboration: A systematic review // Scandinavian Journal of Management. 2015. Vol. 31, No. 3. – P. 387-408.

9. Perkmann M., Tartari V., McKelvey M. et al. Academic engagement and commercialisation: A review of the literature on university-industry relations // Research Policy. 2013. Vol. 42, No. 2. – P. 423-442.

10. Bruneel J., D’Este P., Salter A. Investigating the factors that diminish the barriers to university-industry collaboration // Research Policy. 2010. Vol. 39, No. 7. – P. 858-868.

SOHA YO‘NALISHLARI BO‘YICHA KOMPETENT VA RAQOBATBARDOSH KADRLAR TAYYORLASHNING INNOVATSION TA’LIM METODIKASI

Zaylopova Maxfiratxon Mamirjonovna
Farg‘ona tumani 4-son texnikumi direktori, mustaqil tadqiqotchi.

Annotatsiya. Maqolamda turli soha yo‘nalishlari bo‘yicha kompetent va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda innovatsion ta’lim metodikasining ahamiyati yoritiladi. Ta’lim jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish hamda talabalarning kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, oliy ta’lim muassasalari va ishlab chiqarish subyektlari o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash, malakaviy amaliyot samaradorligini oshirish, mehnat bozori talablariga mos mutaxassislarni tayyorlash hamda innovatsion yondashuvlar orqali ta’lim sifatini takomillashtirish yo‘llari asoslab beriladi. Tadqiqotimiz natijasida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish, mutaxassislarning o‘zgaruvchan ishlab chiqarish sharoitlariga moslashuvchanligini oshirish va ularning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini ta’minlashga qaratilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqishning dolzarbligi ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: innovatsion ta’lim metodikasi, raqobatbardosh kadrlar, kasbiy kompetensiya, zamonaviy pedagogik texnologiyalar.

Аннотация. В статье раскрывается значение инновационной методики обучения в подготовке компетентных и конкурентоспособных кадров по различным профессиональным направлениям. Анализируются вопросы организации образовательного процесса на основе современных педагогических технологий, интеграции теоретических знаний с практической деятельностью, а также развития профессиональных знаний, умений и навыков студентов. Кроме того, обосновываются пути укрепления сотрудничества между высшими образовательными учреждениями и производственными организациями, повышения эффективности профессиональной практики, подготовки специалистов в соответствии с требованиями рынка труда и совершенствования качества образования посредством инновационных подходов. По результатам исследования подчёркивается актуальность разработки методических рекомендаций, направленных на развитие профессиональных компетенций, повышение адаптивности специалистов к изменяющимся условиям производства и обеспечение их конкурентоспособности на рынке труда.

Ключевые слова: инновационная методика обучения, конкурентоспособные кадры, профессиональная компетенция, современные педагогические технологии.

Abstract. This article highlights the importance of innovative teaching methodologies in training competent and competitive professionals across various fields. It examines the organization of the educational process based on modern pedagogical technologies, the integration of theoretical knowledge with practical activities, and the development of students’ professional knowledge, skills, and competencies. Furthermore, the article substantiates approaches to strengthening cooperation between higher education institutions and industrial organizations, improving the effectiveness of professional internships, preparing specialists in accordance with labour market requirements, and enhancing the quality of education through innovative approaches. The research findings emphasize the relevance of developing methodological recommendations aimed at strengthening professional competencies, improving specialists’ adaptability to changing production conditions, and ensuring their competitiveness in the labour market.

Keywords: innovative teaching methodology, competitive professionals, professional competence, modern pedagogical technologies.

Kirish. Fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi, ishlab chiqarish jarayonlarining yangilanib borishi hamda mehnat bozoridagi talablarning o‘zgarishi mutaxassislarni tayyorlashga yangicha yondashuvni talab etmoqda. Bunday sharoitda ta’lim jarayonining samaradorligi nafaqat talabalarga nazariy bilim berish, balki ularning olgan bilimlarini amaliy faoliyatda qo‘llay olish qobiliyatini shakllantirish bilan ham belgilanadi. Shu sababli ta’lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish, kasbiy tayyorgarlikni amaliy mashg‘ulotlar bilan uyg‘unlashtirish va talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish muhim ilmiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi. Kadrlar tayyorlash samaradorligi mutaxassislarning bilim darajasi, kasbiy malakasi, ishlab chiqarish muhitiga moslashuvchanligi, muloqot madaniyati va mas’uliyat hissi kabi omillar bilan chambarchas bog‘liq. Raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash masalasi faqat ta’lim muassasalarining ichki faoliyati bilan cheklanmaydi, balki iqtisodiyotning rivojlanishi, tadbirkorlik subyektlarining ehtiyojlari va tegishli infratuzilmaning takomillashuvi bilan ham uzviy aloqador. Tadbirkorlik infratuzilmasini takomillashtirisht, iqtisodiy faoliyatni qo‘llab-quvvatlashdagi o‘rni, xizmatlar tizimini rivojlantirish va innovatsion jarayonlarni takomillashtirish masalalari maqolamizda yoritilgan. Mazkur qarashlar tadqiqot mavzusi bilan bog‘liq holda tahlil qilinganda, ta’lim muassasalari, ishlab chiqarish korxonalari va tadbirkorlik subyektlari o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish malakali mutaxassislar tayyorlash uchun muhim shartlardan biri ekanini ko‘rish mumkin. Bunda iqtisodiy muhit talablarini ta’lim mazmunida hisobga olish, talabalarni kasbiy faoliyatga oldindan tayyorlash va nazariy bilimlarning amaliy qiymatini oshirishga alohida e’tibor qaratish lozim. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, an’anaviy ta’lim usullari bilan bir qatorda innovatsion yondashuvlardan foydalanish, ta’lim mazmunini kasbiy faoliyat talablariga moslashtirish va amaliy mashg‘ulotlar samaradorligini oshirish zarurati ortib bormoqda. Ayniqsa, turli soha yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalarning kasbiy ehtiyojlari bir-biridan farq qilishi sababli ta’lim metodikasini muayyan yo‘nalishning xususiyatlari, ishlab chiqarish sharoitlari va mehnat bozori talablarini hisobga olgan holda tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Shunday yondashuv talabalarda nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy muammolarni mustaqil hal qilish, yangi texnologiyalarni o‘zlashtirish va kasbiy vaziyatlarga moslashish kompetensiyalarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

Kadrlar tayyorlashda innovatsion ta’lim metodikasini takomillashtirish masalasi pedagogik yondashuvlar, kasbiy tayyorgarlik va iqtisodiy rivojlanish o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganishni talab etadi. Mazkur maqolada foydalanilgan manbalar ikki asosiy yo‘nalishda ahamiyat kasb etadi: birinchisi, innovatsion pedagogik texnologiyalar va amaliy ta’lim orqali kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirish; ikkinchisi, iqtisodiy infratuzilma va ishlab chiqarish subyektlari bilan hamkorlikning mutaxassislar tayyorlashga ta’sirini anglash. Mahmudov Sanjarbek Toxirjon o‘g‘lining “Kadrlar tayyorlashda innovatsion pedagogik texnologiyalar” nomli maqolasida zamonaviy mutaxassislarni tayyorlashda nazariy bilimlarning amaliy faoliyat bilan uzviy bog‘liqligiga e’tibor qaratiladi. Muallif ishlab chiqarish tashkilotlarida malakaviy amaliyot o‘tash, laboratoriya jihozlari va moddiy-texnik imkoniyatlardan foydalanish orqali talabalarning kasbiy tayyorgarligini mustahkamlash zarurligini ta’kidlaydi. Shuningdek, kasbiy bilim bilan bir qatorda intizom, muloqot madaniyati va ish jarayoniga moslashuvchanlik kabi sifatlarning ahamiyati yoritiladi. Ushbu fikrlar innovatsion ta’lim metodikasini faqat yangi o‘qitish vositalaridan foydalanish bilan cheklamasdan, ta’lim oluvchining amaliy faoliyatga tayyorligini

shakllantiruvchi yaxlit pedagogik jarayon sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Xaitov Tajimurat va Hasanov Habibullo muallifligidagi “Tadbirkorlik infratuzilmasini takomillashtirish - barqaror rivojlanish asosi” nomli ilmiy maqolada infratuzilmaning iqtisodiy taraqqiyotdagi o‘rni, tadbirkorlik subyektlariga xizmat ko‘rsatuvchi institutlarning ahamiyati hamda innovatsion jarayonlarni rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Mualliflar infratuzilmani xo‘jalik yurituvchi subyektlarning samarali faoliyat olib borishi uchun zarur shart-sharoitlarni ta’minlovchi tizim sifatida izohlaydi. Mazkur yondashuvni kadrlar tayyorlash muammosi bilan bog‘lab o‘rganish ta’lim muassasalari va iqtisodiyot tarmoqlari o‘rtasidagi hamkorlikning ahamiyatini ochib beradi. Jumladan, ishlab chiqarish korxonalari bilan hamkorlikda amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish, talabalarga kasbiy vazifalarni bajarish imkoniyatini yaratish va ta’lim mazmunini amaliy ehtiyojlar bilan uyg‘unlashtirish raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashga xizmat qilishi mumkin. Muallifning fikricha, raqobatbardosh kadr tayyorlash natijasi talabaning olgan bilimlari hajmi bilangina emas, balki ushbu bilimlarni real kasbiy vaziyatlarda qo‘llay olishi, mustaqil qaror qabul qilishi, jamoa bilan hamkorlikda ishlashi va yangi texnologiyalarni o‘zlashtirishga tayyorligi bilan ham belgilanadi. Shu bois innovatsion ta’lim metodikasi kasbiy yo‘nalish xususiyatlariga mos o‘qitish usullari, amaliy mashg‘ulotlar, loyiha topshiriqlari va ishlab chiqarish bilan hamkorlikni o‘zida birlashtirishi lozim. Ko‘rib chiqilgan manbalar ushbu yondashuvning ayrim nazariy va amaliy asoslarini yoritadi. Biroq ularning o‘zida turli soha yo‘nalishlari uchun yagona innovatsion metodikaning samaradorligi to‘liq empirik jihatdan isbotlangan, deb xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Shu sababli mazkur maqolada mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirish va ularning asosida kadrlar tayyorlash metodikasini takomillashtirishga doir takliflarni shakllantirish muhim vazifa sifatida belgilanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Innovatsion ta’lim metodikasini o‘rganishda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, ilmiy umumlashtirish va mantiqiy tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasining asosini kadrlar tayyorlash jarayonini ta’lim mazmuni, kasbiy kompetensiyalar, amaliy tayyorgarlik hamda ishlab chiqarish ehtiyojlari bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganish tashkil etdi. Bunda innovatsion pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga tatbiq etish, nazariy bilimlarni amaliy mashg‘ulotlar bilan uyg‘unlashtirish va talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning metodik imkoniyatlariga alohida e’tibor qaratildi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini “Kadrlar tayyorlashda innovatsion pedagogik texnologiyalar”, “Tadbirkorlik infratuzilmasini takomillashtirish - barqaror rivojlanish asosi” sifatidagi qarashlar maqolada asosiy bo’g’in sifatida tashkil etiladi. Nazariya va amaliyot integratsiyasi, malakaviy amaliyotning ahamiyati hamda kasbiy sifatlarni shakllantirish masalalari pedagogik nuqtayi nazardan o‘rganiladi. Infratuzilma, innovatsion rivojlanish va iqtisodiy hamkorlikka oid qarashlar esa kadrlar tayyorlash jarayonining ishlab chiqarish va mehnat bozori ehtiyojlari bilan aloqasini tushuntirishda qo‘llanildi. Shu tariqa, pedagogik va iqtisodiy yondashuvlarni o‘zaro bog‘lash orqali raqobatbardosh mutaxassis tayyorlashning muhim shartlarini aniqlashga harakat qilindi. Tadqiqotning amaliy yo‘nalishi innovatsion ta’lim metodikasini turli kasbiy sohalarning o‘ziga xos xususiyatlariga moslashtirish zarurati bilan belgilandi. Chunki muhandislik, qurilish, iqtisodiyot, pedagogika va boshqa yo‘nalishlarda faoliyat yurituvchi mutaxassislarning kasbiy vazifalari bir-biridan farq qiladi. Shunga ko‘ra, kadrlar tayyorlash metodikasini ishlab chiqishda umumiy kasbiy kompetensiyalar bilan bir qatorda muayyan sohaga xos amaliy ko‘nikmalarni ham rivojlantirish nazarda tutilishi lozim. Tadqiqot mavjud ilmiy manbalarni tahlil qilish va nazariy xulosalar chiqarishga asoslangan bo‘lib, unda mustaqil tajriba-sinov yoki statistik tadqiqot o‘tkazilgani haqida da’vo qilinmaydi.

Tahlil va natijalar

Hozirgi sharoitda biz kadrlar tayyorlash tizimining samaradorligi mutaxassislarning nazariy bilimlari bilan bir qatorda ularni amaliy faoliyatda qo‘llash qobiliyatiga ham bog‘liq de bilamiz. Texnologik yangilanishlar, ishlab chiqarish jarayonlarining takomillashuvi va kasbiy faoliyat mazmunining o‘zgarishi ta’lim muassasalari oldiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Bunday vaziyatda talabalarga tayyor bilimlarni yetkazish bilan cheklanib qolmasdan, ularda mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, amaliy qarorlar qabul qilish va o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashish ko‘nikmalarini shakllantirish zarur. Shu jihatdan innovatsion ta’lim metodikasi kadrlar tayyorlash sifatini oshirishning muhim vositalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Xususan, moddiy-texnik baza, laboratoriya jihozlari va malakaviy amaliyotning kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirishdagi o‘rniga e’tibor qaratadi. Ushbu qarashlardan kelib chiqib, talabalarning kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishda amaliy mashg‘ulotlarni ta’lim jarayonining ajralmas qismi sifatida tashkil etish lozim. Masalan, muhandislik va qurilish yo‘nalishlarida laboratoriya tajribalari, loyiha topshiriqlari va ishlab chiqarish amaliyoti muhim bo‘lsa, pedagogik yo‘nalishda dars kuzatuvlari, namunaviy mashg‘ulotlar va pedagogik amaliyot ustuvor ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy yo‘nalishlarda esa amaliy vaziyatlarni tahlil qilish, biznes jarayonlarini modellashtirish va muammoli topshiriqlarni bajarish talabalarning kasbiy tayyorgarligini mustahkamlashi mumkin.

Ish beruvchilar bilan muntazam aloqalar o‘rnatish orqali ta’lim dasturlarini kasbiy faoliyat talablariga moslashtirish, amaliy mashg‘ulotlar mazmunini takomillashtirish va talabalarning kelajakdagi ish sharoitlari haqida tasavvurini kengaytirish mumkin. Raqobatbardosh kadrlar tayyorlash metodikasini takomillashtirish uchun o‘zaro bog‘liq bir nechta yo‘nalish muhimligi aniqlandi. Birinchidan, ta’lim mazmunini tegishli sohaning kasbiy talablariga moslashtirish lozim. Ikkinchidan, nazariy mashg‘ulotlar amaliy topshiriqlar va malakaviy amaliyot bilan mustahkamlanishi kerak. Uchinchidan, ta’lim muassasalari, ishlab chiqarish tashkilotlari va ish beruvchilar o‘rtasidagi hamkorlik tizimli ravishda rivojlantirilishi zarur. To‘rtinchidan, talabalarning bilimini baholashda faqat nazariy ma’lumotlarni eslab qolish darajasi emas, balki ularni amaliy vaziyatlarda qo‘llash qobiliyati ham hisobga olinishi maqsadga muvofiq. Beshinchidan, kasbiy bilimlar bilan bir qatorda muloqot, jamoada ishlash, mustaqil fikrlash va o‘zgarishlarga moslashish ko‘nikmalarini rivojlantirishga e’tibor qaratish kerak.

Xulosalar asosida innovatsion ta’lim metodikasining taklif etilayotgan umumiy modeli quyidagi ketma-ketlikda ifodalanishi mumkin: kasbiy ehtiyojlarni aniqlash, ta’lim maqsadlarini belgilash, mos pedagogik metodlarni tanlash, nazariya va amaliyotni uyg‘unlashtirish, talabaning kasbiy faoliyatini baholash hamda olingan natijalarga muvofiq ta’lim jarayonini takomillashtirish. Mazkur ketma-ketlik ta’limni rejalashtirishdan tortib, natijalarni tahlil qilishgacha bo‘lgan bosqichlarni o‘zaro bog‘laydi. Uning muhim xususiyati shundaki, ta’lim jarayoni oldindan belgilangan mazmun bilan cheklanmaydi, balki talabalar ehtiyoji, kasbiy talablar va baholash natijalariga qarab takomillashtirib boriladi. Bunday yondashuv turli sohalar uchun zarur kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga nazariy asos yaratadi. Shu bilan birga, taklif etilgan yondashuvlarning amaliy samaradorligini aniq belgilash uchun kelgusida tajriba-sinov ishlari o‘tkazish, talabalarning kompetensiyalaridagi o‘zgarishlarni baholash va olingan natijalarni taqqoslash talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mahmudov S.T. Kadrlar tayyorlashda innovatsion pedagogik texnologiyalar // Scientific Journal of Construction and Education. - 2025. -Maxsus son-1. - B. 120-123.

2. Xaitov T., Hasanov H. Tadbirkorlik infratuzilmasini takomillashtirish - barqaror rivojlanish asosi // Development Issues of Innovative Economy in the Agricultural Sector: xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. - Samarqand, 2021. - B. 5240-526 va keyingi sahifalar.

3. Макконел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика: в 2 т. - Москва: Республика, 1992. - 388 с.

4. Rosenstein-Rodan P. Notes on the Theory of the “Big Push” // Economic Development for Latin America. - New York, 1961. - P. 60.

5. Муродов Ч. Ўзбекистон иқтисодиётини эркинлаштириш шароитида бозор инфратузилмасининг ривожланиши: иқтисод фанлари доктори диссертацияси. - Тошкент: ЎзБИИТИ, 2001. - Б. 18.

6. Хамраева С.Н. Чорвачилик тармоғига хизмат кўрсатувчи инфратузилмани инновацион ривожлантиришнинг асосий йўналишлари // Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар. - 2017. - № 4. – Июль-август.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

ЁШЛАРДА ҒАЙРИИЖТИМОИЙ УСТАНОВКА ВА ҚИЗИҚИШЛАР - ЖИНОЯТЧИЛИК ХУЛҚИНИ КЕЛТИРИБ ЧИҚАРУВЧИ ОМИЛ СИФАТИДА

Умаров Бахриддин Менгбоевич,
Алфраганус университети “Педагогика ва психология” кафедраси профессори, психология фанлари доктори

Annotatsiya. Maqolada g‘ayriijtimoiy ustanovka va qiziqishlarning yoshlarda jinoyatchilik xulqi kelib chiqishiga ta’sirining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari borasidagi mulohazalar muhokam qilingan. Xususan, g‘ayriqonuniy ustanovka va qiziqishlar shaxsni jinoiy harakatga yo‘naltiruvchi ichki kuch sifatida namoyon bo‘liishi va jinoyatchilik xulqining kelib chiqishiga ta’sir qilishi, qiziqishlarning jinoiy harakatlar motivi sifatida namoyon bo‘lishi, g‘ayriqonuniy niyatning paydo bo‘lishi va amalga oshirilishida o‘smirning shaxsiy intilishi va qiziqishlarini o‘zaro mos kelishi natijasida jinoyatchilik xulqi kelib chiqishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari borasidagi ma’lumotlar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: g‘ayriijtimoiy ustanovka, jinoyatchilik xulqi, qiziqishlar, g‘ayriqonuniy niyat, axloqiy va ma’naviy e’tiqod, kriminal xulqli shaxs, yoshga bog‘liq individual-psixologik xususiyatlar, moddiy qiziqish, ehtiyoj.

АНТИСОЦИАЛЬНЫЕ УСТАНОВКИ И ИНТЕРЕСЫ МОЛОДЕЖИ - КАК ФАКТОР, ВЫЗЫВАЮЩИЙ ПРЕСТУПНОЕ ПОВЕДЕНИЕ

Умаров Бахриддин Менгбоевич
Профессор кафедры педагогики и психологии университета Альфраганус, доктор психологических наук

Аннотация. В статье рассматриваются социально-психологические особенности влияния антисоциальных установки и интересов на возникновение преступного поведения у молодежи. В частности, представлена информatsiя о социально-психологических особенностях возникновения преступного поведения как результата проявления противоправных намерений и интересов как внутренней силы, направляющей человека к преступным действиям, и о влиянии на возникновение преступного поведения, проявлении интересов как мотива преступных действий, появлении и реализatsiи противоправного намерения, а также о взаимной совместимости личных стремлений и интересов подростка.

Ключевые слова: антиобщественная установка, преступное поведение, интересы, ложный умысел, нравственные и духовные убеждения, лицо с преступным поведением, возрастные индивидуально-психологические особенности, материальный интерес, потребность.

ANTISOCIAL ATTITUDES AND INTERESTS OF YOUTH AS A FACTOR CAUSING CRIMINAL BEHAVIOR

Umarov Baxriddin Mengboevich
Professor of the Department of Pedagogy and Psychology at Alfraganus University, Doctor of Psychology

Annotation. The article examines the socio-psychological features of the influence of antisocial attitudes and interests on the occurrence of criminal behavior among young people. In particular, information is provided on the socio-psychological features of the occurrence of criminal behavior as a result of the manifestation of unlawful intentions and interests as an internal force guiding a person to criminal acts, and on the impact on the occurrence of criminal behavior, the manifestation of interests as a motive for criminal acts, the appearance and realization of unlawful intentions, as well as on the mutual compatibility of personal aspirations and interests. a teenager.

Keywords: antisocial attitude, criminal behavior, interests, false intent, moral and spiritual beliefs, a person with criminal behavior, age-related individual psychological characteristics, material interest, need.

Manbalarda ta’kidlanishicha, ustanovka inson xulq-atvori va uning mazmunini belgilaydi va shaxsning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlarini amalga oshirish va faolligini ta’minlashda namoyon bo‘ladi. Shu boisdan aytish mumkinki, g‘ayriqonuniy ustanovka va qiziqishlar bolalar va o‘smirlarda jinoyatchilik xulqining kelib chiqishida ishtirok etadi va uning amalga oshirilishi uchun o‘ziga xos ichki kuch vazifasini o‘taydi. Boshqacha qilib aytganda, g‘ayriqonuniy ustanovka jinoiy harakatga yo‘naltiruvchi ichki kuch sifatida namoyon bo‘lib, jinoyatchilik xulqining paydo bo‘lishiga ta’sir qiladi va uning amalga oshirilishiga xizmat qiladi.

Ma’lumki, bolalar va o‘smirlardagi qonunbuzarlik xulqi o‘z navbatida o‘smirning jinoiy harakatni amalga oshirish davrida qanday pozitsiyani egallashi, uning huquqiy, axloqiy me’yorlari va umumjamiyat manfaatlarini mustahkamlash va himoyalashga bo‘lgan munosabatini belgilaydi. Bu xildagi pozitsiya (nuqtaiy nazar) tashqi, axloqiy, huquqiy talab va me’yorlarni, umuminsoniy qadriyatlarni hamda maqsad va vazifalarni mensimaslik, muqarrar axloqiy va ma’naviy e’tiqodning mavjud emasligi hamda muayyan salbiy hissiyotlarning kechishi bilan jinoyatchilik xulqining paydo bo‘lishiga omil sifatida xizmat qiladi.

Biroq, ushbu yondashuv konkret qonunbuzarlik va jinoyatchi shaxsini tahlil qilishda yetarli emas. Chunki, sodir etilgan har bir jinoiy harakat birinchidan, o‘smirning jinoiy harakatni amalga oshirishga tayyorligini aniqlash imkoniyatini bera olmaydi ikkinchidan, u jinoyatchining ichki istagi yoki xohshini har doim ham namoyon qilaolmaydi. Uchinchidan esa, agar sodir etilgan jinoiy harakat birinchi marotaba sodir etilayotgan bo‘lsa, u holda shaxsning ustanovkalari unda yorqin ifodalanmaydi. Shuning uchun ham unutmaslik kerakki, shaxs ustanovkasini aniqlash va tahlil qilish bir qator zaruriy qo‘shimcha omillarni o‘rganishni talab qiladi. Bunda birinchi navbatda inoiy harakat ixtiyoriy yoki boshqa biror ta’sir natijasida sodir etilganligini aniqlash lozim bo‘ladi.

Anketa so‘rovnoma natijalaridan ma’lum bo‘lishicha, bolalar va o‘smirlar tomonidan sodir etilgan jinoiy harakatlarning ixtiyoriy yoki ixtiyorsizligi to‘g‘risida to‘laqonli ma’lumot bera olmadi. Shuning uchun tadqiqotimizda o‘smirlar tomonidan sodir etilgan jinoiy harakatlarning qay usulda amalga oshirilganligini yanada oydinlashtirish maqsadida huquq targ‘ibot organlari tomonidan voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi bo‘yicha qo‘zg‘atilgan jinoiy ish hujjatlari, ota-onalar, o‘qituvchilar tomonidan berilgan ma’lumotlarning kontent va katanamnistik tahlildan ham

foydalandik.

Anketa so‘rovnoma natijalaridan olingan ma’lumotlarning ota-ona va o‘qituvchilardan olingan ma’lumotlar bilan to‘ldirilishi bolalar va o‘smirlar tomonidan sodir etilgan jinoiy harakatlarning ixtiyoriy yoki boshqa ta’sirlar asosida amalga oshirilganligi bo‘yicha nisbatan to‘liqroq ma’lumot berdi. Bu quyidagicha ko‘rinishni hosil qildi. O‘rganilgan 193 nafar respondentlarning 56,48 % da jinoiy harakat bolalar va o‘smirlarning o‘z ixtiyori bo‘yicha sodir etilgan bo‘lsa, 10,64 % tengqurlari ta’siri natijasida, 8,24 % kattalarning ta’sirida, 4,39 % ota-ona va yaqinlari hamda 11,84 % ilgari sudlangan kriminal xulqli shaxslar ta’siri natijasida sodir etilganligi aniqlandi. (1-jadval)

1-jadval

Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ixtiyoriy yoki boshqa ta’sirlar natijasida sodir etilish ko‘rsatkichi (n=193)

№	Ta’sir ko‘rsatuvchi omillar	12-13 yosh	14-15 yosh	16-17 yosh	O‘rta-cha
1.	Hech kimning ta’sirisiz, ixtiyoriy sodir etilgan	54,86	57,03	55,64	56,48
2.	Tengqurlari ta’siri ostida	10,02	10,14	11,46	10,64
3.	Kattalarning ta’siri ostida	7,94	8,06	9,89	8,24
4.	Ota-ona va yaqinlari ta’siri natijasida	4,76	4,23	4,92	4,39
5.	Delinkvent xulqli, ilgari sudlangan kishilar ta’sirida	11,74	12,32	10,42	11,84
6.	Javob bermaganlar	10,76	8,22	7,66	8,40

Olingan statistik ma’lumotlarning ko‘rsatishicha, Respublikamizda 2022 yilda bolalar va o‘smirlar tomonidan sodir etilgan jinoiy xatti-harakatlarning chorak qismi kattalarning ishtiroki yoki ta’siri ostida amalga oshirilgan. Ushbu holat tahlil qilib ko‘rilganda, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi ko‘pincha kattalarning qistovi, taklif va iltimoslari hamda o‘zaro kelishuv va birgalikda spirtli ichimlik iste’mol qilish asosida sodir etilayotganligi kuzatildi. Bunday jinoiy harakatlarni sodir etish niyati ko‘pincha, bolalar va o‘smirlarda muayyan vaziyatlarning ta’siri natijasida to‘satdan paydo bo‘lganligi kuzatiladi. Bunga bolalar va o‘smirlarning yosh xususiyatlari ya’ni, ularda qat’iy hayotiy ustanovkalarning mavjud emasligi, axloqiy va huquqiy qarashlarning shakllanmaganligi, tajriba va dunyoqarashning yetarli emasligi kabilar sabab sifatida namoyon bo‘ldi. Shuningdek, o‘smirlik yoshiga xos bo‘lgan hissiy beqarorlik, qo‘zg‘aluvchanlik, ta’sirlanuvchanlik xususiyatlari va yuzaga kelgan muammoli vaziyatlarni to‘g‘ri baholay olish malakasining yetishmasligi hamda o‘y va niyatlarni tezroq amalga oshirishga bo‘lgan intilishning kuchliligi ularda g‘ayriqonuniy harakatlarni amalga oshirish to‘g‘risidagi niyatning paydo bo‘lishiga olib kelganligi aniqlandi.

Biroq, unutmaslik kerakki, muayyan vaziyatlar yoki tashqi ta’sirlarning barchasi ham bolalar va o‘smirlarda jinoiy harakatlarni amalga oshirish niyatining paydo bo‘lishiga sabab bo‘lmaydi. Qachonki, o‘smir xulq-atvori va xarakter xislatlaridagi o‘zgarish bilan tashqi ta’sir o‘rtasida yaqinlik, bog‘liqlik yuzaga kelsa, g‘ayriqonuniy harakatlarni amalga oshirish niyati paydo bo‘ladi. G‘ayriqonuniy niyatning paydo bo‘lishi va amalga oshirilishiga o‘smirlarning shaxsiy intilishi va qiziqishlari ham ta’sir ko‘rsatadi.

Kuzatishlarimiz va statistik ma’lumotlardan ma’lum bo‘lishicha, bolalar va o‘smirlarda g‘ayriqonuniy xatti-harakatlarga yo‘naltirilgan ustanovkalar ko‘pincha mahallalarda, ko‘cha

ko‘yda va maktabda shakllangan noaxloqiy, g‘ayriqonuniy xulqli o‘smirlar guruhi tomonidan singdiriladi. O‘smirning bo‘nday guruhlar orasiga tushib qolishi va unda uzoq muddat ishtirok etishi ularda noqonuniy xatti-harakatlarga nisbatan shakllangan ustanovkaning chuqurlashishiga va surunkali tus olishiga sabab bo‘ladi. Shuning uchun bunday guruhga tushib qolgan o‘smirlarni ota-onalar imkon qadar tezlik bilan ular orasidan olib chiqishi, ularning jinoyatchilik ko‘chasiga kirib ketishlarini oldini olishda muhim hisoblanadi.

Bolalar va o‘smirlarda jinoyatchilik xulqining shakllanishiga muayyan ustanovkalar bilan bir qatorda, ularning qiziqishlari ham o‘ziga xos tarzda ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. Qiziqishlarning jinoyatchilik xulqi shakllanishiga ta’siri xususida fikr yuritishdan avval qiziqishlar tushunchasi to‘g‘risida, ya’ni qiziqishning ob’ektiv va sub’ektiv jihatlari, psixologik mazmuni to‘g‘risida biroz tuxtalib o‘tmoqchimiz.

Ma’lumki, qiziqishlar ijtimoiy-psixologik mazmuniga ega bo‘lib, ijtimoiy-tarixiy rivojlanish jarayoni mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi. Qiziqish ijtimoiy muhit shart-sharoitida jamoada, ijtimoiy munosabatlarda shakllanadi hamda u shaxs xohish irodasi va ongiga bog‘liq bo‘lmagan holda ehtiyojlarni qondirish maqsadida muayyan obektga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Bu qiziqishning obektiv mazmunga ega ekanligini ko‘rsatadi. Biroq, qiziqishning subektiv asosi ham mavjud bo‘lib, u kishi faoliyatini yo‘naltiruvchi, undovchi motiv sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, qiziqish nafaqat mazmun jihatdan, balki namoyon bo‘lish shakli bo‘yicha ham shaxsning psixologik xususiyatlariga bog‘liq bo‘ladi.

Qiziqishning jinoiy harakatlar motivi sifatidagi o‘rnini o‘rganish jarayonidan ayon bo‘ladiki, voyaga yetmagan yoshdagi jinoyatchi o‘z qiziqishi yo‘naltirilgan ob’ektning mazmun va mohiyatini, uning ahamiyatini to‘laqonli anglab yetmaydi. Ammo, ushbu ob’ektga nisbatan bo‘lgan emotsional qiziqish o‘smirda turli xil qarama-qarshi yondashuvni keltirib chiqarishi mumkin. Shu boisdan ko‘pincha, o‘smirning qiziqishi noturg‘un, beqaror va tarqoq xarakterga ega bo‘lib, biror bir mashg‘ulot yoki predmetga nisbatan o‘zgaruvchan ko‘rinishli ishqibozlik sifatida nomoyon bo‘ladi.

Tadqiqotimiz natijalarining ko‘rsatishicha, voyaga yetmagan yoshdagi jinoyatchilarning qiziqishlari aksariyat hollarda nafaqat beqaror, balki bir-birini inkor qiladigan xarakterga ham egaligi kuzatildi. Masalan «bo‘sh vaqtingda nima bilan shug‘ullanishni yaxshi ko‘rasiz»? deb berilgan savolga respondentlarning kitob o‘qish bilan mashg‘ul bo‘laman deb bergan javoblari 18,0% ga teng bo‘lgan bo‘lsa, «o‘qishga, bilim olishga qiziqasizmi»? deb berilgan savolga respondentlarning 16,4 foizi qiziqaman deb javob berishgan. Ushbu holat ularning qiziqishlari bir-birini inkor etayotganligini yoki bir-biriga unchalik to‘g‘ri kelmayotganligini ko‘rsatadi. Chunki, birinchi savol - kitob o‘qish bilan shug‘ullanishga qiziqish ko‘rsatkichi ikkinchi savolning bilim olishga, o‘qishga nisbatan bo‘lgan qiziqish ko‘rsatkichidan ancha farq qiladi (2-jadval)

2 - jadval

Jinoyatchilik xulqiga ega bo‘lgan bolalar va o‘smirlarning qiziqishlarini o‘rganish bo‘yicha o‘tkazilgan ijtimoiy-psixologik so‘rovnoma natijalari ko‘rsatgichi (n=193)

№	Savollar	11-13 yosh	14-15 yosh	16-17 yosh	O‘rta-cha
1.	Bo‘sh vaqtingda nima bilan shug‘ullanishni yaxshi ko‘rasiz?				
	a) sport bilan shug‘ullanishni	49,7	57,6	62,4	62,8
	b) badiy kitob,gazeta va jurnalo‘qishni	32,0	18,2	15,6	18,0
	v) hech narsa bilan shug‘ullanishni xush ko‘rmayman	18,3	24,2	22,0	19,2
2.	O‘qishga, bilim olishga qiziqasizmi?				
	a) qiziqaman	19,5	18,6	12,6	16,4
	b) ba’zan qiziqaman	23,3	20,0	14,4	19,2
	s) qiziqmayman	57,2	61,4	73,0	64,4
3.	Kollej, litsey yoki oliy dargohlarda o‘qishni va kasb egallashni xohlarmidingiz?				
	a) xohlar edim	55,2	37,2	40,4	40,0
	b) bilmadim	12,8	14,4	10,4	12,4
	s) xohlamayman	32,0	48,4	49,2	47,6
4.	Ijtimoiy foydali mehnat bilan shug‘ullanishga qanday qaraysiz?				
	a) yaxshi	36,4	10,8	4,6	18,0
	b) javob berishim qiyin	-	10,6	11,2	9,6
	v) ba’zan shug‘ullansa bo‘ladi	18,6	14,6	12,0	15,3
	g) salbiy	45,0	64,0	72,0	57,2
5.	Ertangi hayoting yoki turmushing qanday bo‘lishini xohlardingiz?				
	a) yaxshi	28,6	23,8	27,8	21,4
	b) menga baribir	20,4	27,2	29,6	26,6
	v) o‘ylab ko‘rmaganman	51,0	49,0	42,6	52,0
6.	Sa’natga qiziqasizmi?				
	a) qiziqaman	18,6	13,3	12,4	13,7
	b) qiziqmayman	67,2	67,4	78,0	72,6
	v) bilmadim	14,4	19,3	9,6	14,7
7.	Shirin taom va shirinliklarni yoqtirasizmi?				
	a) yoqtiraman	86,2	79,8	61,4	73,1
	b) unchalik emas	12,2	17,3	24,2	18,3
	v) yoqtirmayman	1,6	2,9	14,4	8,7
8.	Spirtli ichimlik ichish yoki ta’maki chekish sizga yoqadimi?				
	a) yoqadi	10,6	20,3	56,8	42,4
	b) unchalik emas	14,8	16,0	24,7	20,7
	v) yoqmaydi	74,5	63,7	18,5	36,9
9.	Chiroyli, qimmatbaho kiyim kiyishni yoqtirasizmi?				
	a) yoqtiraman	18,4	40,2	56,0	48,2
	b) unchalik emas	24,9	21,2	15,6	17,4
	v) menga farqi yo‘q	56,7	38,4	28,4	34,4
10.	Maboda o‘g‘irlik qilganingda eng avvalo nimani olgan bo‘lar edingiz?				
	a) pulni	26,3	31,0	38,9	34,8
	b) qimmat baho buyumlarni	20,4	28,2	26,4	25,6
	v) oziq-ovqat va shirinliklarni	23,6	13,4	8,6	18,4
	g) kiyim-kechakni	12,2	10,4	9,5	10,7
	d) to‘g‘ri kelganini	16,9	17,0	16,6	16,5

Yuqoridagi foizlardan ko‘rinadiki, bolalar va o‘smirlarda qiziqishlarning ba’zan bir-birini inkor etish holati ularda yosh ortib borishi bilan kamayib borganligi kuzatiladi. Ushbu vaziyatni

tahlil qilib ko‘radigan bo‘lsak, ulardagi bunday holatni bolalar va o‘smirlarning yosh xususiyatiga, muayyan faoliyatga yoki predmetga nisbatan bo‘lgan qiziqishlarining beqarorligiga, muqarrar hayotiy pozitsiyaning shakllanmaganligiga bog‘lab tushuntirish to‘g‘ri bo‘ladi.

Bolalar va o‘smirlarda qiziqishlarning namoyon bo‘lish ko‘rsatgichi quydagi ko‘rinishlarni hosil qildi. Respondentlarning 62,8% bo‘sh vaqtimda sport bilan shug‘ullanishni xush ko‘raman deb javob berishgan bo‘lsa, 19,2% i «hech narsa bilan shug‘ullanmayman» - deb javob berishgan. Yosh davriga ko‘ra, sport bilan shug‘ulanishga nisbatan bo‘lgan qiziqish yosh ortib borishi bilan yorqinroq namoyon bo‘lib borganligi kuzatiladi. Masalan 11-13 yosh davrida sport bilan shug‘ullanishga nisbatan bo‘lgan qiziqish 49,7 % ni tashkil qilgan bo‘lsa, 16-17 yoshda bu ko‘rsatkich 62,4% ga teng bo‘lgan. O‘z navbatida raspondentlarning 19,2 % i hech narsa bilan shug‘ullanmayman deb javob berishganligining guvohi bo‘lamiz. Ularning fikricha, bo‘sh vaqtimni o‘zim xohlaganday ya’ni, ko‘chada aylanib yurish, ichish, chekish, sayr qilish, o‘g‘irlik, bezorilik, bosqinchilik qilish bilan o‘tkazish ularga ma’qul ekanligi aniqlandi.

Ushbulardan xulosa qilib aytish mumkinki, g‘ayriijtimoiy xatti-harakatlarga nisbatan bo‘lgan qiziqish bolalar va o‘smirlarda juda kam foizni ko‘rsatadi (19,2 %). Qolgan katta qismi, ya’ni, 62,8 va 18,0 foizi sport va kitob o‘qish bilan shug‘ullanishga bo‘lgan qiziqishni nomoyon qilmoqda. Bu shundan dololat beradiki, jinoyatchilik xulqiga ega bo‘lgan bolalar va o‘smirlar o‘zlarining g‘ayriqonuniy harakatlariga nisbatan bo‘lgan qiziqishlarini yashirishga harakat qiladilar. Shuning natijasida tadqiqotimizda ishtirok etgan respondentlarda garchand jinoiy harakatlarga nisbatan qiziqish darajasi past bo‘lsada, ular tomonidan jinoiy harakatlarning amalga oshirilganlik holatini ko‘rishimiz mumkin.

Kuzatishlarimizdan ma’lum bo‘lishicha, bolalar va o‘smirlarning jinoiy harakatlari shaxs xususiyati va ijtimoiy vaziyatlarga bog‘liq holda yoki moddiy boyliklarga qiziqishlarning ta’siri ostida sodir etilganrligi kuzatildi. Tadqiqotimiz natijalaridan ma’lum bo‘lishicha, moddiy qiziqishlar bolalar va o‘smirlarda yosh davriga ko‘ra, turlicha namoyon bo‘ldi. Masalan 11-15 yoshda asosan «gastronomik», yani oziq-ovqatga (shirinlik, konfet, morojne, shirin ta’om) nisbatan bo‘lgan qiziqish yorqin ifodalanadi. Buni so‘rovnomada «shirin taom va shirinlikni yoqtirasanmi» deb berilgan savolga 12-15 yoshli bolalarning 86,2% yoqtiraman deb, yoqtirmayman deb esa 1,6 % i javob berganliklari holati ham ko‘rsatib turibdi.

12-13 yoshda spirtli ichimlikni iste’mol qilish va tamaki chekishga nisbatan bo‘lgan qiziqish boshqa yosh davriga qaraganda ancha kam ko‘rsatgichga ega ekanligi kuzatildi. Ya’ni bu yoshda spirtli ichimlik istimol qilish va tamaki chekishga nisbatan bo‘lgan qiziqish ko‘rsatgichi 10,6% ga teng bo‘lsa, 16-17 yoshda keskin oshganligi, xususan 56,8 % ga ko‘tarilganligini ko‘ramiz. Shuningdek, bu yoshga kelib yaxshi kiyinish va kiyim – kechakka nisbatan bo‘lgan qiziqish ham nisbatan oshganligi kuzatiladi. (48,2%)

16-17 yoshga kelib «gastronomik» qiziqish ikkinchi darajaga tushganligi kuzatiladi. Birinchi darajaga esa, yuqorida ta’kidlanganidek, spirtli ichimlikka, tamaki chekishga nisbatan bo‘lgan qiziqish ko‘rsatgichi chiqqanligining guvohi bo‘lamiz. Shuningdek, bu yoshga kelib pulga qiziqishning ham ortganligi kuzatiladi. Shuning uchun ham «maboda o‘g‘irlik qilganingda eng avvalo nimani olgan bo‘lar eding»? deb berilgan savolga ularning 34,8 % i pulni olgan bo‘lur edim deb javob berishgan. «Qimmatbaho buyumlarni» va «to‘g‘ri kelgan narsani olgan bo‘lar edim» degan javobi ikkinchi va uchunchi o‘rinlarni egallaydi. (25,6.%, 16,5%) (2-jadval)

Tadqiqotimiz natijalariga ko‘ra, nosog‘lom oilaviy muhitda o‘sgan, moddiy jihatdan yetarlicha ta’minlangan biroq, ma’naviy va axloqiy jihatdan talabga javob bermaydigan bolalar va o‘smirlardagi g‘ayriijtimoiy qiziqishlar xulq og‘ishi va jinoyatchilik xulqining kelib chiqishiga sabab bo‘ladi. Shuning uchun ham moddiy jihatdan yetarlicha ta’minlangan voyaga yetmaganlar

tomonidan ham ba’zan jinoiiy xatti-harakatlar sodir etiladi.

Tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, bolalar va o‘smirlar ma’naviy va ruhiy jihatdan qashshoqlashsa ular yovo‘zlashadi. Yovo‘zlik, bemehrlik, hasad, irodasizlik esa kishini jaholatga, tubanlikka yetaklaydi.Ushbulardan kelib chiqib biz jinoyatchilik xulqiga ega bo‘lgan bolalar va o‘smirlarning ma’naviy va ruhiy sohalarga nisbatan qiziqishlarini ham o‘rganishga harakat qildik.

Tadqiqotimiz natijalaridan ma’lum bo‘lishicha, o‘rganilgan respondentlarda o‘qishga, bilim olishga, kasb egallashga, ijtimoiy foydali mehnat bilan shug‘ullanishga, sa’natga, adabiyotga nisbatan bo‘lgan qiziqishlari juda past ko‘rsatgichga egadir. Masalan, «O‘qishga, bilim olishga qiziqasanmi»? deb bergan savolimizga respondentlarning 64,4% i qiziqmayman deb, 19,2 % i ba’zan qiziqaman deb javob berishgan. Shuningdek, «Litsey, kollej va oliy dargohlarda o‘qib kasb egallashlikni xohlarmiding»? deb berilgan savolga ham 40,0% respondentlar xohlar edim deb javob berishgan. 47,6 % respondentlar esa xohlamayman deb ko‘rsatishgan. (2- jadval)

Bilim olishga nisbatan bo‘lgan qiziqishning sustligi o‘smirda qat’iy hayotiy maqsad, orzu va intilishning yo‘qolishiga olib keladi. Shu boisdan o‘rganilgan respondentlarda ertangi hayoti, kelajagi haqidagi tasavvur darajasi ancha past va ularda beparvolik, muayyan intilishning yo‘qligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Adabiyotga, sa’natga nisbatan qiziqishning yo‘qligi yoki uning ancha past darajada bo‘lishi bolalar va o‘smirlarda ijtimoiy turmush voqea-hodisalarini o‘zgacha ko‘rinishda qabul qilishga, tushunishga olib keladi va turmush qiyinchiliklaridan, hadiksirashni yuzaga keltiradi. Muammoli vaziyatlarni noto‘g‘ri baholash, talqin qilishga sabab bo‘ladi. Oqibatda xulq og‘ishining kelib chiqishiga va turli xil noqonuniy xatti-harakatlarning sodir etilishiga zamin yaratiladi.

Bolalar va o‘smirlarda o‘qishga, bilim olishga nisbatan bo‘lgan qiziqishning yo‘qligi ularning ruhiy va ma’naviy olamiga, xulq-atvoriga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday bolalar va o‘smirlar odatda maktabda tartib qoidalarini buzuvchi, fanlarni sust o‘zlashtiruvchi, sinfdoshlari, o‘qituvchilari bilan tez-tez tortishuv va janjalga boruvchi va “ikkichi” bo‘ladilar. Bundaylar ko‘pincha bezorilar to‘dasiga qo‘shilib ketadilar va katta yoshdagi kriminogen xulqli, ilgari sudlangan kishilarning sherigiga aylanadilar.

Kuzatishlarimizga qaraganda, jinoyatchilik xulqiga ega bo‘lgan bolalar va o‘smirlarda texnikaga, sportga va turli xil ijodiy ishlarga nisbatan bo‘lgan qiziqish boshqa tengqurlariga nisbatan ancha pastdir.

Jinoyatchilik xulqiga ega bo‘lgan bolalar va o‘smirlar bilan boshqa tengqurlari o‘rtasida bu sohalarga nisbatan bo‘lgan qiziqishlar quyidagilar bilan farqlanadi:

- madaniy, ma’rifiy va ma’naviy sohalardan foydalanish imkoniyatining cheklanganligida;
- kinoteatr va turli xil madaniy dam olish dasturlarida ishtirok etish orqali bo‘sh vaqtlarini mazmunli o‘tkazish bo‘yicha farqlilikda;
- o‘z yo‘nalishi bo‘yicha kanallardan olingan axborotlarga o‘chlik va shular asosida kunni o‘tkazishda;
- ta’lim-tarbiya, madaniy va ma’rifiy sohalarga nisbatan bo‘lgan qarashlarida;
- qiziqishlarning kamligi va ijtimoiy sust hayot tarzini xush ko‘rishlikda;
- bo‘sh vaqtlaridan unumli foydalanish o‘rniga ko‘chada bekorchilikdan birovlarning jig‘iga tegish, ichish, chekish, azart o‘yinlar bilan shug‘ullanishda;
- oila a’zolari haqida o‘ylash hissining yo‘qligida;
- o‘qituvchilar, o‘quvchilar, ota-onalar va boshqalar bilan bo‘lgan aloqaning, muomala munosabatning yaxshi emasligida va shu kabilar bilan farqlanishi kuzatiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib qayd etish mumkinki, g‘ayriijtimoiy ustanovka va qiziqishlar bolalar va o‘smirlarda jinoyatchilik xulqining kelib chiqishiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR

1. Abdurasulova Q. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi va uning oldini olish muammolari. “Qonun himoyasida”, 2001, №1. - 23-26 b.

2. Ганишина И.С. Неблагополучная семья и девиантное поведение несовершеннолетных. Учебное пособие - М.,2006. Издательство МПСИ. -345 б.

3. Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. - М., 1981. - Б. 23-24.

4. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения) – М., 2007, 4 - ое издание. – 285 б.

5. Umarov B.M.O‘zbekistonda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari. – T., 2008. - 215 b.

YANGI IQTISODIY SIYOSAT VA AHOLI IJTIMOIY HAYOTI

Akbayeva Zebiniso Djalolitdinovna
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX-asrning 20-yillarida sovet hokimiyatining mamlakatda amalga oshirgan iqtisodiy siyosati va uning oqibatlari, yangi iqtisodiy siyosatning ishlab chiqilishi va uning mahalliy hududlarda amalga oshirilishi, mazkur siyosatning muhim tarkibi bo‘lgan aholini ijtimoiy ta’minlashning amalga oshirilishi va uning natijalariga doir tarixiy jarayonlar ilmiy adabiyotlar tahlili asosida ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy hayot, Amudaryo bo‘limi, natural soliq, savdo shaxobchalari, xususiy kapital, xalq xo‘jaligi.

Аннотация: В данной стате рассматривается экономическая политика, проводимая советской властью в стране в 20-е годы XX века, и ее последствия, разработка новой экономической политики и ее реализация на местах, реализация социалного обеспечения населения, что является важной частю этой политики, и на ее основе рассматривается анализ научной литературы.

Ключевые слова: экономическая жизн, Амударинское управление, натуралный налог, отрасли торговли, частный капитал, народное хозяйство.

Abstract: In this article, the economic policy implemented by the Soviet authorities in the country in the 20s of the 20th century and its consequences, the development of a new economic policy and its implementation in local areas, the implementation of social security of the population, which is an important part of this policy, and the historical processes related to its results, based on the analysis of scientific literature considered.

Keywords: economic life, Amudarya department, natural tax, trade branches, private capital, national economy.

XX-asrning 20-yillari boshlariga kelib jamiyatda sekin-astalik bilan siyosiy mavqiyeni mustahlay boshlagan bolsheviklar mamlakat iqtisodiy hayotida ham bir qator o‘zgarishlarni amalga oshirish tadbirlari yo‘lidan bordi. Tadqiq etilayotgan mavzuning o‘rganilganlik darajasi aks etgan ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bolsheviklarning iqtisodiy sohada mamlakat hayotiga olib kirgan siyosati turlicha rakursda baholanganligini ko‘rish mumkin. Ayrim xorijlik olimlar sovet Rossiyasida 1921-1922-yillarda yuz bergan dahshatli ocharchilik to‘g‘risida gapirib, bu holatni “harbiy kommunizm” siyosatining natijasi deb hisoblaydi. Ularning fikricha, bolshevistik rejimning “harbiy kommunizm” tizimidan voz kechishi juda qiyin bo‘ldi. Bolsheviklarning “harbiy kommunizm” siyosati iqtisodiyotni boshqarishda nomaqbul ekanligini ko‘rsatdi. Xususan, sovet Rossiyasi asosan 1921 yil boshlaridan tinch qurilish yo‘liga o‘tgach, bu siyosat yaroqsiz ekanligini bolsheviklar partiyasi rahbariyatining bir qismi ham tan ola boshladi [5: 260-261].

Sovet hokimiyatining jamiyatda sotsialistik boshqaruv tizimini amalga oshirishdagi o‘ziga xos taktik o‘ylangan siyosatining o‘ziga xos tarkibiy qismi bo‘lgan iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni nazarda tutuvchi yangi iqtisodiy siyosat RKP(b)ning X syezdida (1921 yil mart) rasman qabul qilingan edi. Yangi iqtisodiy siyosatning muhim bug‘inlari oziq-ovqat razvyorstkasini oziq-ovqat solig‘i bilan almashtirish; savdo-sotiqni erkinlashtirish; sanoat, mayda hunarmandchilik sohalari va xizmat ko‘rsatish sohasida xususiy tadbirkorlikka ruxsat berish; bozorni tartibga solish mexanizmlaridan qisman foydalanish; ijaraga olish va yollanma mehnatning cheklanishini bekor qilishdan iborat bo‘lganligini M.Haydarov o‘z tadqiqotida ko‘rsatib o‘tadi [7: 162-163].

Sovet hokimiyati vujudga kelgan dastlabki oylardanoq respublikaning iqtisodiy hayotida muhim tadbirlarni amalga oshirish uchun Xalq xo‘jaligi Oliy Kengashi (VSNX) tuzildi. U Xalq Komissarligi bilan bir qatorda oziq-ovqat uchun, aholini zarur tovarlar va oziq-ovqat bilan ta’minlash bo‘yicha eng muhim mas’uliyatni o‘z zimmasiga oldi. Vaqt o‘tishi bilan ancha jiddiy tizimga aylandi. Yangi iqtisodiy siyosatni qonunan rasmiylashtirish tomon ilk qadamlar qo‘yila boshlandi. Turkiston Respublikasi Sovetlari MIK 1921 yil 20 aprelda BMIKning 21 martdagi qonuniga to‘la muvofiq ravishda oziq-ovqat, yem-hashak va xomashyo razvyorstkasini natura solig‘i bilan almashtirish to‘g‘risida qaror qabul qildi [4: 372]. 1921 yil may oyida Turkiston Respublikasi XKS bir qator dekretlar qabul qilib, qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishining barcha asosiy turlari bo‘yicha natura solig‘i miqdorini belgilab berdi. Respublika bo‘yicha 1921-1922 yillarda g‘alla solig‘i 1920-1921 yillardagi 22 million pud razvyorstka o‘rniga 12,5 million pud; go‘sht solig‘i 3380 ming pud o‘rniga 1650 ming pud miqdorida belgilandi va hokazo [2: 38-39].

1921 yil 25 mayda Turkiston Respublikasi XKS shahar bilan qishloq o‘rtasidagi tovar ayirboshlashning asosiy apparati bo‘lmish matlubot kooperatsiyasi to‘g‘risida dekret qabul qildi. Yangi iqtisodiy siyosatni fuqarolar tinchligini saqlash qoidalariga asoslangan siyosiy rejim sifatida baholash ham mumkin edi. Sotsializmni davlat yo‘li bilan zo‘rlab tiqishtirishdan voz kechilib, uni asta-sekin rivojlantirish yo‘li tanlandi. Kurashning inqilobiy vositalarini mutlaqlashtirishdan oziq olgan davlat hokimiyati to‘g‘risidagi buzib yuborilgan g‘oya tugatila boshladi. Yangi iqtisodiy siyosat negizida ijtimoiy jarayonlarni boshqarilishining bo‘lakcha uslublariga o‘tish – oziq-ovqat solig‘i va bozor, tovar-pul munosabatlari orqali boshqarish yotardi. Bu g‘ayri iqtisodiy ezish va majburlashning “favqulodda” choralaridan qat’iyan voz kechishni, sotsializm qurilishi sharoitida shaxsiy manfaatning hal qiluvchi ahamiyatini e’tirof etishni bildirardi.

Umumiy iqtisodiy ahamiyatga ega bo’lgan eng muhim masalalar Oliy Kengash tarkibidagi oliy organ bo’lgan va Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo’mitasi, Butunrossiya Kengashi vakillaridan iborat bo’lgan Xalq xo’jaligi Oliy Kengashining Plenumida muhokama qilinishi kerak edi. Ishchilar nazorati, xo’jalik xalq komissariyatlari va markaziy kasaba uyushma muassasalari. Plenumning byurosi Xalq xo’jaligi Oliy Kengashi va uning Prezidiumining barcha joriy ishlariga rahbarlik qilish qo’lida to’plangan bo’lib, u dastlab Xalq xo’jaligi Oliy Kengashining markaziy apparatini shakllantirish bo’yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishni muvofiqlashtirdi. ish tartibiga keltirish va uni Sovet hukumatiga sodiq mutaxassislar bilan to’ldirish. Prezidiumning huquqlar doirasi tobora ortib bordi, unga tobora ko’proq yangi vakolatlar berilishi tufayli kengayib bordi. Jumladan, rivojlantirish masalalari (Xalq xo‘jaligi Oliy Kengashi faoliyati doirasida) va har xil turdagi qarorlar, ko‘rsatmalar, tushuntirishlar va hokazolarni nashr etish uning vakolatiga yuklatildi. davlatning iqtisodiy faoliyatini tartibga solish bilan bog’liq. Shuni qayd etish zarurki, garchi yangi iqtisodiy siyosatdan oldingi “harbiy kommunizm” davri Turkiston iqtisodini barbod etgan, ilgarigi xo‘jalik aloqalarini buzib yuborgan bo‘lsa-da, uning asosiga – tug‘ilayotgan kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlariga, ishlab chiqarishning tovar xususiyatlariga ziyon yetkazmadi. Sovet hokimiyati o‘tkazgan ekspropriatsiya qilish va mulkni qayta taqsimlash kampaniyasi natijalari to‘g‘risidagi ma’lumotlar bundan dalolat beradi. Xo‘jaliklarning 1,7 foizidangina yer tortib olingan, 9,3 foiziga sug‘orish tizimi vujudga keltirilgandan keyin yuzaga kelgan davlat fondidan yer ajratib berildi, 6,6 foiz paxtakor xo‘jalikkina yangi yer oldi, xolos [6: 183].

Respublikaning asosiy milliy daromadi dehqonchilik hamda chorvachilikdan olinardi. Mayda tovar ishlab chiqarishi asosiy xo‘jalik turi edi. 1920 yillardagi ma’lumotga ko‘ra, aholi jon boshiga o‘rtacha 2,1 desyatina yer va 5,2 bosh qoramol to‘g‘ri kelardi1. Bu holat Turkistonda yangi iqtisodiy siyosat yo‘lini belgilab berdi. Bu yo‘l sovet hokimiyati Rossiyada tutgan yo‘ldan jiddiy ravishda farq qilardi. U yerda ham, bu yerda ham asosiy e’tibor qashshoq dehqonlarga

qaratilgan edi. Biroq, yangi yo‘l ijodkorlari fikricha, Rossiyada qashshoq dehqonlar yoki qisqa muddatda sanoat ishchilari qatoriga o‘tib, zavod va fabrikalarni ishchi bilan to‘ldirishi, yoki shaharlar ko‘rsatadigan texnikaviy yordamga, shuningdek, zamindorlarning yerlarini hamda badavlat dehqonlarni ommaviy ravishda ekspropriatsiya qilish natijasida olingan mulkka tayangan holda o‘rtahollik darajasiga ko‘tarilishi darkor edi.

O‘lkadagi agrar muammoni birmuncha yengillashtirishda 1921-22 yillarda o‘tkazilgan yer-suv islohoti ma’lum ahamiyatga ega bo‘ldi. Mavjud manbalarga ko‘ra, 1921- 22 yillardagi islohot davomida davlat fondiga 1.722.626 desyatina yer jamlandi. Bu yerlarning 205.059 desyatinasi chor Rossiyasi davrida o‘lkaga kirib kelgan rus quloqlari yashayotgan posyolkalarni tugatish hisobiga, 85.107 desyatinasi esa belgilangan normadan ortiqcha yerlardan qirqib olingan yerlar, 1.321.720 desyatinasi ko‘chirish fondining yerlari, 40.835 desyatinasi mehnatsiz daromad topayotgan “quloq” xo‘jaliklaridan musodara qilingan yerlar, 27.016 desyatinasi esa cherkov va monastirlardan musodara qilingan yerlar edi [3: 120]. Umuman, islohot jarayonida TASSRdagi uchta oblast bo‘yicha hammasi bo‘lib 70 ta o‘zboshimchalik bilan tuzilgan posyolka (shulardan 40 tasi Yettisuv oblastida edi), 225 ta hutor, chorbog‘ va uchastkalar, 639 ta o‘zboshimcha mehnatsiz xo‘jalik tugatildi, muhojir dehqonlarning 241.755 desyatina sug‘oriladigan va yaylov yeri tortib olindi. Bu yerlardan 76 ming desyatinasi 7137 qirg‘iz, qozoq va o‘zbek batrak va kam yer dehqon xo‘jaliklariga taqsimlab berildi [4: 365].

Turkiston Avtonom Respublikasida yangi iqtisodiy siyosatning dastlabki yillarida qishloq aholisi orasida aynan kambag‘al dehqon qatlamlari miqdori birmuncha qisqardi. Bunga yuqorida aytib o‘tilganidek, bozor munosabatlari ijobiy ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa, ikkinchi bir tomondan 1921-22 yillardagi yer islohoti ijobiy ta’sir ko‘rsatgan edi. Bu yillarda o‘rtahol dehqonlarning salmog‘i sezilarli darajada o‘sdi. O‘zbekiston sharoitida o‘rtahol dehqonlar o‘zini-o‘zi ta’minlash imkoniyati bo‘lgan, lekin mavsumiy yollanma mehnatdan foydalanib turadigan kishilardan iborat bo‘lgan. Har doim ham bu ta’rif bo‘yicha o‘rtaholni aniqlash imkoni bo‘lmagan. Shu bois, turli rayonlarda yer va ekin maydoniga qarab belgilashga harakat qilingan. Ko‘p hollarda shartli tarzda 3 desyatinadan 5 desyatinagacha yeri bo‘lgan xo‘jaliklar o‘rtahol deb topilgan. Masalan, Qoraqalpog‘iston viloyat partiya qo‘mitasi ko‘rsatmasiga binoan boyni o‘rtaholdan, o‘rta holni kambag‘aldan farqini aniqlash uchun tuzilgan “uchlik” komissiyaning xulosasiga ko‘ra 1,5 tanop yeri, 20-25 qo‘yi, 1 yoki 2 ta omochi, 1 yoki 2 ta aravasi, suv bor joylarda ikkitadan chig‘iri bor xo‘jaliklar o‘rtahol hisoblangan [1: 133].

Sovet mamlakatida 1921 yilda yangi iqtisodiy siyosatga o‘tilishi bilan erkin savdo-sotiqqa, tadbirkorlikka ma’lum sharoit yaratilganidan keyingina qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi ham rivojlana boshladi. NEP sharoitida Turkistonda, keyinchalik O‘zbekistonda qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirish o‘sib bordi. Kooperativlar dehqon xo‘jaliklari bilan yetishtiriladigan mahsulotni oldindan kontraktatsiya qilar va bu bo‘yicha ularni mablag‘ bilan ta’minlar edi. Yetishtirilgan mahsulot erkin narxlarda shaharga kooperativlar orqali yetkazila boshladi. Shu bilan birga kooperatsiya tizimi xalq xo‘jaligini to‘g‘ri va oqilona tarzda rivojlantirish muammolarini to‘la hal qila olmadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абдуллаева Я. Қорақалпоғистон хотин-қизлари: кеча ва бугун (XIX асрнинг охири ва XX аср). – Т.: Ижод дунёси, 2004. – Б. 133.

2. Ғойибназаров Ш. Ижтимоий ривожланиш сабоқлари. 20-йиллар таҳлили. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – Б. 38-39.

3. Голованов А.А., Саидов И.М. Дехканство Узбекистана на историческом повороте второй половины XIX -первой трети XX вв. – Самарканд: 2007. – С. 120.

4. Ўзбекистон ССР тарихи. Учинчи том. (Бош муҳаррир И.М. Мўминов) – Т.: Фан, 1971.

– Б. 372.

5. Ўзбекистон тарихи (1917-1991-йиллар). К. 1. Ўзбекистон 1917-1939-йилларда. – Тошкент: O‘zbekiston, 2019. – B. 260-261.

6. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 183.

7. Ҳайдаров М. Ўзбекистонда совет давлати бошқарув тизими: шаклланиши, босқичлари ва моҳияти (1917-1941 й.). – Тошкент: Abu matbuot-konsalt, 2012.